

Bevezetés

Amikor e kötetet az olvasó kezébe adjuk, pontosan negyed század választ el bennünket 1956-tól. Negyed század, azaz úgyszólván egy emberöltő. Az a nemzedék, amely 56 októberében éppen csak kilépett az iskola padjaiból, azóta élete derekához ért, vagy már azon is túl van. A kor főszereplői: kevés kivétellel a sírban. A fontosabb tanúk: szétszóródva a világban, vagy csendes szemlélődésben odahaza. Új nemzedékek nőttek fel, amelyeknek nincs személyes emléküik 1956-ról. Számukra *56 történelem*, amelyről azonban nyíltan beszélni nem lehet, amelyet vállalni — sőt élesztetni is — tilos. Félig-meddig ellopott, üzenetéből kiforgatott, az írott és szájhagyomány normális forgalmából kiiktatott történelem.

Ezt a kötetet nekik készítettük. Azoknak, akik 56 összekuszált fonalát bogozva nem hagyatkozhatnak megélt dolgok emlékére. Akik nem kívánnak továbbra is a véletlenül elejtett szavak, a homályos magyarázkodások morzsáin élni. Akik sejtik, hogy 1956 *másképp* volt, kulcsemény volt, csak azt nem tudják, hogyan, s ehhez keresnek pontosabb adalékokat.

Hogy 1956 a jelenkori magyarság legnagyobb politikai tette volt, azt persze a hatalmon lévők is tudják: ezért ingadoznak huszonöt éve a ferdítés, az agyonhallgatás és a kisajátítás között. Főként azt szeretnék eltitkolni — mit eltitkolni: meg nem törtéنتté tenni! — hogy a mai Magyarország, úgy, ahogy van, pártostul, államostul és népeستül, 1956 törvénytelen leszármazottja. Ezért tilalmas róla az egyenes beszéd. Nem a felelősség miatt:

25 év után jogilag is, emberileg is, a számonkérés elévült. Hanem azért, mert az egyenes beszéd a törvényes kontinuitás kérdését vetné fel.

Hogy ilyen veszély fennáll, az Lengyelországgal kapcsolatban látható. Nem tudjuk, hogy ez a huszonötödik évforduló még milyen ünneplést tartogat a magyar októbernek, de az új lengyel forradalomnál méltóbbat nem készíthetett volna elő. Szándékosan használjuk a *forradalom* szót, mert ami Lengyelországban 1980 augusztusa óta történik, más fogalommal megérteni nem lehet. Forradalmi mélységű a rendszer bomlása, forradalmi méretű — s főleg: szuverénitású — a néptömegek mozgása. Mint 1956-ban, a nép nem akar « a régi módon élni », az állampárt pedig még szovjet támogatással is képtelen « a régi módon kormányozni ». Sőt — helyzete ennyivel rosszabb, mint 56-ban — már újabb változást sem tud kínálni. A lengyel nép nem a hatalom « megújulását », hanem távozását kívánja. Bizonyos fokig saját pusztulása árán is. Vállalja a nélkülözést, mert — a kezdeti látszatok ellenére — nem elsősorban több kenyér kell neki, hanem *a maga teremtette rend*.

A lengyelországi események megint egyszer képernyőre vetítik a forradalmaknak azt a régi tulajdonságát, hogy *a felkelt népnek senki sem parancsol (még saját, választott képviselői sem)*. Ez az, amit a mindenkori hatalom soha nem képes megérteni: 1956 után is a bűnbakot kereste ahelyett, hogy alázattal fontolgatta volna az esemény mélyebb üzenetét. Pontosan úgy viselkedik, állapította meg a francia Raymond Aron¹, « mint a múlt század legostobább burzsoái, akik képtelenek voltak megérteni a tömegek haragját és a nép fölkelését néhány ember ördögi manőverére vezették vissza ».

A szovjet világban lezajló népi mozgalmak forradalmi jellegét leninista kommentátorok azzal a — merőben formális — érveléssel szokták kétségbevonni, hogy egy forradalmi rend ellen nem lehetséges forradalom, hanem

---

¹ Lásd alább, 69. o.

legfeljebb ellenforradalom. E kötet szerzői közül többen — így pl. Seton-Watson, Raymond Aron — szemügyre veszik ezt az érvelést, s ezen belül is azt a kérdést, lehet-e forradalmi természetűnek nevezni egy kívülről behozott és életben tartott hatalmi képződményt. Egy másik megközelítés — Bibó István és a hozzá kapcsolódó Donáth Ferencé — 1956-ot a háborúvég befejezetlenül maradt, illetve kisiklatott forradalmával hozza összefüggésbe. A fontos itt nem a terminológia — elvégre 56 a fennálló kommunista rend ellen volt, e tény körül aligha lehet vita — hanem a történelmi hűség, vagyis hogy kik mozogtak és miért? A felkelők becsmérő minősítése nem magyarázza meg, miért lázadt az egész magyar nép, miért kellett a leninista rendet külhatalomnak helyreállítania. A legjobb szolgálatot az teszi, aki e kérdéseket ideológiai minősítések nélkül vizsgálja.

1956-nak óriási az irodalma Nyugaton, elsősorban idegen nyelveken. Erről bármely jobb közkönyvtárban bárki hamar meggyőződhet. Az 1956-os magyar események lefolyását, jellegét, politikai tanulságait (stb.) könyvek és tanulmányok százai tárgyalták, mint ahogy ez a jelen kötet végén található bibliográfiából is kiderül. A témával foglalkozó irodalom méretei eleve önkényessé tesznek minden válogatást. Ez az itt következő szöveggyűjteményre is vonatkozik. Magától értetődik, hogy fontos szerzők tömege maradt ki válogatásunkból, s hogy az érdelemleges kérdésfeltevéseknek is csak egy kis része talált benne helyet.

A jobb áttekintés végett az anyagot három fő részre osztottuk: az események menete, jellege, kihatása. Ezt egészíti ki a — Bill Lomax, angol történész által összeállított — Bibliográfia, amely jó áttekintéssel igazítja el a további információt kereső olvasót. Az aktualitás és a párhuzam indokolja a lengyel forradalmi gondolkodó, Jacek Kuron 1981 júliusi elemzésének beiktatását.

K. P.

Mi történt 1956-ban?

« Felhívás ! Budapest polgárai ! Vigyázzatok ! Az országban majdnem tízmillió függetlenségre, szabadságra és emberi gondolkodásra elszánt ellenforradalmár bujkál. A letűnt arisztokrácia negyedében, például Csepelen és Kispesten több tízezer földesúr, tőkés, tábornok és bíboros sáncolta el magát. A bandák garázdálkodása miatt összesen csak hat munkás maradt életben, akik Szolnokon kormányt alakítottak Kádár János vezetésével. »

Egy 1956 november közepi budapesti rögtönzött plakát szövegéből.

Az ENSz különbizottságának jelentése

Az alábbi szöveg szószerinti kivonat az Egyesült Nemzetek különbizottságának 1957-ban közzétett jelentéséből.

Ezt a különbizottságot az ENSz 1956 őszi közgyűlése a magyar események kivizsgálására alakította. A bizottság több mint száz tanú kihallgatása és a rendelkezésre álló okmányok átvizsgálása után 1957 őszén tette közzé jelentését az ENSz öt hivatalos nyelvén. Az ENSz-közlemények szokásos formátumában kinyomtatott mintegy 160 oldalas jelentés a XI. közgyűlés hivatalos dokumentumai között található, 18-as « kiegészítő okmány » jelzéssel, A/3592 számon.

A vizsgálat pártatlan véghezvitele és a jelentés szövegének megfogalmazása nagyrészt a bizottság titkárának, Bang Jensen dán diplomatának az érdeme. Amikor a szovjet kormány arra akarta kényszeríteni a különbizottságot, hogy a tanúk kilétét felfedje, Jensen öngyilkosságba menekült, de a névsort nem adta ki.

Az ENSz szóbanforgó jelentése teljes egészében a forradalom lefolyását tárgyalja, tizenkét fejezetben és 785 cikkelyben. Második fejezete (47-89.§), amely « A magyar felkelés rövid története » címen a jelentés további fejezeteit összegezi, az események pártatlanul tömör, talán mindmáig legautentikusabb összefoglalása. Ezt a fejezetet közöljük

az alábbiakban a 48. §-tól kezdve teljes terjedelemben.

Itt jegyezzük meg, hogy a forradalom 25. évfordulójára ezt a magyarul eddig kiadatlan jelentést Stankovich Victor fordításában és Albert Camus egyik írásával, valamint képanyag kíséretében megjelentette a müncheni «Nemzetőr» c. folyóirat (Ferchenbach Str. 88, München 50). A magyarított szövegrészlet átengedéséért köszönetet mondunk a fordítónak és a kötet kiadóinak.

48. A Szovjetunió Kommunista Pártjának 1956 elején tartott XX. kongresszusa bátorítóan hatott a Magyar Dolgozók Pártján belül kibontakozó mozgalomra, mely a demokratizálódás, nagyobb nemzeti függetlenség jegyében és a rendőrruralom enyhítése érdekében lépett fel. 1956 márciusában Rákosi bejelentette, hogy a Legfelsőbb Bíróság megállapításának megfelelően Rajkot és másokat «koholt vádak» alapján ítélték el. Ez a hivatalos beismerése a rendszer által elkövetett bűnöknek mély hatást gyakorolt az országra. Júliusban menesztették Rákosit, október elején pedig nagy tömegeket mozgósító eseményre került sor: ünnepélyesen újra eltemették Rajk Lászlót és az 1949-es perek több áldozatát. Rákosi utóda, a párt központi bizottságának első titkára, Gerő Ernő lett. Attól a pillanattól fogva, hogy Rákosi megbukott, a magyar nép a rendszer enyhülésére számított. A jobb idők emléke kapcsolódott Nagy Imre volt miniszterelnök személyéhez, akinek hivatali működése alatt, 1953 és 1955 között meglazult a Rákosi által bevezetett ellenőrzés. Ezért szemére is hányták Nagynak, hogy elhajló, s noha nem fogták perbe, kizárták a Pártból és minden hivatali tisztségétől megfosztották. Neve sok magyar kommunista szemében egy liberálisabb politikát képviselt, ezért kívánták visszatérését a közéletbe.

49. A párt parancsuralmi rendszere ellen már 1955 őszén felemelte hangját néhány magyar író. Cikkeik főleg az irodalomban kötelező párthűség tantételével fog-

lalkoztak, valamint kitértek a párt szóvivőinek és hivatalnokainak beavatkozására az írók és művészek alkotó munkájába. Jóllehet jónéhány író letartóztattak, e tiltakozások egyre szélesebb területeket érintettek és hangot adtak a magyar nép egyéb sérelmeinek is. 1956 nyarán a Petőfi Kör megalapításával új vitafórum született, ahol gyakori volt a rendszer bírálata. A Kör a Dolgozó Ifjúsági Szövetség égisze alatt működött s ennek megfelelően a vitákban résztvevők többsége fiatal kommunista értelmiségi volt.

50. Október 19-én Kónya Albert oktatásügyi miniszter olyan változásokat jelentett be, melyek összhangban álltak a magyar diákság által előterjesztett követelésekkel. Többek között ígéretet tett az orosz nyelv kötelező iskolai oktatásának eltörlésére. A közleményt diáktüntetések követték Szegeden és más városokban, ahol a résztvevők sokkal messzebbmenő követeléseket vitattak meg és fogadtak el. Ugyancsak október 19-én érkeztek hírek arról, hogy Lengyelország jelentősebb függetlenségre tett szert a Szovjetunióval szemben. A két nép között évszázadok óta hagyományos a barátság.

51. Noha a hivatalos változat szerint a szovjet csapatokat az október 23-ról 24-re virradó éjjel kitört zavargások miatt hívták be, bizonyos tények arra utalnak, hogy a szovjet hatóságok már október 20-22-től kezdve előkészületeket tettek arra, hogy fegyveres erőiket bevessék Magyarországon. Október 20-án és 21-én pontonhidakat állítottak fel Záhonyban, a magyar-szovjet határon. Ugyancsak október 20-án és 21-én Románia szomszédos területein szabadságon lévő szovjet tiszteket, valamint magyarul beszélő tartalékos tiszteket hívtak be szolgálatra. Október 22-én Nyugatmagyarországon állomásozó szovjet csapatokat láttak Budapest irányában felvonulni.

52. A tömegtüntetések előtti napon, vagyis október 22-én diákgyűlések zajlottak le Budapesten. A legjelentősebb ilyen gyűlésen, melyet a Műszaki Egyetem diákjai tartottak, az egyetemisták 16 pontba foglalt követelményt fogadtak el, amely az országos politikáról alkotott nézeteiket juttatta kifejezésre. E pontok javarésze mit sem változott a felkelés idején: a szovjet csapatok azonnali visszavonása, új kormány alakítása Nagy Imre vezetésével — akit időközben ismét visszavettek a kommunista pártba —, szabad választások, szólásszabadság, a politikai pártok jogaikba való visszaállítása és egy sor mélyreható változás a munkásság és parasztság helyzetében. A gyűlés folyamán ismeretessé vált, hogy a Magyar Írószövetség arra készül, hogy kifejezze együttérzését Lengyelországgal s másnap koszorút kíván helyezni az 1948-49-es szabadságharc lengyel származású hőse, Bem tábornok szobrára. A diákok elhatározták, hogy ők is résztvesznek a néma tüntetésben.

53. Másnap kora reggel már egész Budapest ismerte a diákság követeléseit. A szemtanúk túlfűtött és reményteljes légkörről beszélnek. A budapesti rádió hírt adott a tervezett tüntetésről, de később ismertette a belügyminiszter közleményét, amelyben betiltja a tüntetést. Koradélután azonban, amikor már megkezdődött a tüntetés, a tilalmat feloldották. Fiatalok ezrei vettek részt a megmozduláson, köztük diákok, gyári munkások, egyenruhás katonák és mások. Hasonló tüntetésre került sor a Petőfi szobornál is.

54. A Bem-szobornál Veres Péter, az Írószövetség elnöke kiáltványt olvasott fel a tömeg előtt és elhangzottak a diákok 16 pontba foglalt követelése is. A tömeg javarésze ezután átkelt a Dunán, hogy csatlakozzék az Országház előtt tüntetőkhöz, ahol este 6 órára mintegy 200-300.000 ember gyűlt össze. A Nagy Imrét szólító ismételt kiáltásokra végül megjelent a volt miniszterel-

nök és rövid beszédet intézett a tömeghez az Országház erkélyéről.

C. Az első lövések

55. Eddig a pillanatig minden arra utalt, hogy a tüntetés a résztvevők békés szétoszlásával fog fejeződni. Azonban este 8 órakor olyan esemény következett be, amely a végsőkig fokozta a nép indulatait. A párt központi bizottságának első titkára, Gerő Ernő aznap reggel tért vissza Titó marsallnál tett látogatásáról és az emberek feszült érdeklődéssel várták aznap estére meghirdetett rádióbeszédét. Általános volt a remény, hogy Gerő számolni fog a diákság által megfogalmazott követelésekkel és békéltető nyilatkozatot tesz velük kapcsolatban. A rádiószózat azonban nem tartalmazott semmit a remélt engedményekből és hangneme haragra gerjesztette a népet. A város másik részén összegyűlt tüntetők ugyanakkor nekiláttak, hogy megvalósítsák a diákságnak a hatalmas Sztálin-szobor eltüntetésére vonatkozó követelését. Este 9,30-ra ledöntötték a szobrot és szabad folyást engedtek a rádióbeszéd által kiváltott elégedetlenségüknek.

56. Október 22-én este néhány egyetemi hallgató, az egész magyar nép tudomására akarván hozni követeléseiket, kísérletet tett arra, hogy felolvassa a 16 pontot a budapesti rádióban. A cenzúrahivatal azonban nem egyezett bele a szovjet csapatok visszavonását és a szabad választásokat követelő pontok ismertetésébe, a diákok viszont nem voltak hajlandók hozzájárulni egy csonka nyilatkozat közzétételéhez. Másnap néhány diák a Bem szobortól átment a rádió épületébe, hogy megegyeszer megkísérelje a követelések közzétételét. Ekkorára már nagy tömeg gyűlt össze a rádió épülete körül, amelyet az államvédelmi rendőrség, az ÁVH őrzött. A diákok küldöttséget menesztettek az épületbe, hogy tárgyalást kezdjen az igazgatóval. Kint a tömeg hiába várta a küldöttség visszatérését és lábrakapott a hír, hogy az egyik

küldöttet agyonlőtték. Röviddel 9 óra után az egyik emeleti ablakból könnygáz-gránátokat dobáltak le, majd egykét perccel később az ÁVH emberei tüzet nyitottak a tömegre. Sokan megsebesültek és számos halott volt. Amennyiben egyáltalán lehetséges megjelölni egy pillanatot, amikor egy békés tüntetés heves tüntetésbe csap át, a fordulópontot az amúgyis népszerűtlen és általánosan rettegett ÁVH támadása jelentette a védtelen emberek ellen. A nép haragja csak tovább fokozódott, amikor vöröskeresztes fehér mentőkocsik jelentek meg. A mentőszolgálat emberei helyett orvosi köpenybe öltöztetett ÁVH-sok szálltak ki az autókból. A feldühödött tömeg nekikesett és tőlük szerezte első fegyvereit. Az ÁVH-sok segítségére magyar katonai egységeket vezényeltek a helyszínre, de a katonák pillanatnyi habozás után a tömeg oldalára álltak.

57. Időközben Csepel, Újpest és más munkáskerületek dolgozói telefonon értesültek a helyzet alakulásáról. Kerítették néhány teherautót és behajtottak Budapestre. Útközben fegyvereket szereztek baráti érzületű katonától és rendőröktől, vagy az általuk ismert laktanyákból és fegyverraktárakból. Körülbelül 11 órától kezdve a rádió épületét ostrom alá vették kézilőfegyverekkel és éjfél tájt a rádió bementa, hogy a « város több pontján összeütközésekre került a sor ». Október 24-én a hajnali órákban a tüntetők elfoglalták a rádió épületét, de csakhamar ismét kiszorították őket. A kommunista párt napilapja, a *Szabad Nép* szerkesztőségi épületéből ÁVH-sok és rendőrök belelőttek a fegyvertelen tüntetőkbe. Később azonban a fegyverhez jutott felkelők letörték az ÁVH védelmet és elfoglalták a szerkesztőség helyiségeit.

58. Miközben a rádió épülete körül folyt a harc, október 24-én hajnali 2 óra tájban feltűntek Budapesten az első szovjet harckocsik és csakhamar akcióba léptek. A szovjet beavatkozásról reggel 9 óráig semmiféle hivatalos közlemény nem adott hírt.

D. A fegyveres felkelés

59. A budapesti rádió, mielőtt még említést tett volna az orosz csapatokról, 8 óra 13 perckor bejelentette, hogy a Magyar Dolgozók Pártja központi bizottságának éjjeli ülésén Nagy Imrét javasolták a minisztertanács következő elnökéül. Fél órával később rögtönítélő bíróságok felállításáról adott hírt a rádió s a bemondó szerint « a rendeletet Nagy Imre, a minisztertanács elnöke » írta alá. Csak ezután, reggel 9-kor jelentették be, hogy a kormány « segítségért folyamodott a Magyarországon állomásozó szovjet alakulatokhoz ». Egyetlen információ sem szólt arról, hogy milyen formában történt a feltételezett segélykérés. Noha a rádió a fejleményeket igen ügyesen ismertette, s azt sugallta, hogy a történetekért Nagy Imre a felelős, sokan csalásra gyanakodtak, mivel emlékeztek a miniszterelnöknek az önkényes intézkedésekkel szembeni állásfoglalására és arra a harcra, melyet a rendszer enyhítéséért folytatott. Különben is Nagy Imre előző nap még semmiféle hivatalos funkcióval nem rendelkezett. Mindenki előtt világos volt, hogy ha tényleg ő bocsájtotta volna ki a segélyhívást, a szovjet kötelékek Ceglédről és Székesfehérvárról nem érkezhettek volna Budapestre október 24-én hajnali 2 órakor.

60. A rádió épületénél eldőrdült első lövések jelezték a kezdetét annak az ötnapos kemény csatának, amelynek során Budapest népe szembeszállt a szovjet páncélosokkal és az ÁVH-val. A rendőrség rokonszenvezett a felkelőkkel, fegyvereket adott nekik és az ő oldalukon harcolt. A magyar hadsereg egyes kötelékei egységesen a felkelők oldalára álltak, de maga a hadsereg a felkelés kezdetétől fogva felbomlott. Ahol csak módjuk volt rá, a magyar katonák átadták fegyvereiket és lőszerüket harcoló honfitársaiknak és igen sok esetben, egyénként vagy csoportosan, átszöktek hozzájuk. A magasrangú tiszték azonban általában inkább szovjetbarátok voltak s a felkelők nem bíztak bennük. Viszont egyetlen olyan eset sem ismeretes, amelyben magyar csapat a szovjetek oldalán saját honfitársai ellen harcolt volna.

61. A szabadságharcosok — jórészt munkások s részben diákok — rendszerint kis csoportokban harcoltak, egyesek azonban ellenállási pontokat építettek ki, mint például a Corvin mozit. Az orosz tankok ellen gyakran használt fegyver volt a « Molotov koktél »: egy lazán dugaszolt benzines palack, amely a páncéloshoz ütközve felrobban. Az ilyen rögtönzött módszerek igen hatásosnak bizonyultak a szovjet páncélos erők ellen, amelyek nehezen tudtak mozogni, különösen a szűk utcákban és nem voltak képesek felvenni a versenyt a fiatal magyar harcosok mozgékonyásával, köztük nem egy gyerekkel. A szovjet páncélos erőket gátolta az is, hogy gyalogsági támogatásuk és élelmiszerellátásuk egyaránt elégtelen volt. Tanúk szerint egyes orosz katonák kelletlenül hajtották végre kijelölt küldetésüket. Azok akik már egy ideje Magyarországon voltak, gyakran baráti kapcsolatban álltak a lakossággal, s a magyarok közül sokan beszéltek velük oroszul. Néhol egyenesen fraternizáltak a magyarokkal.

E. A forradalmi- és munkástanácsok

62. A rendelkezésre álló szovjet erők nagy részét Budapestre vezényelték s így aránylag kevés csata volt vidéken, ahol a felkelés első napjaiban a hatalom a kommunista bürokrácia kezéből az új Forradalmi- és Munkástanácsok kezébe ment át. A legtöbb esetben ezek a tanácsok ellenállás nélkül vették át a hatalmat, jöllehet helyenként összeütközésekre került sor. A tanácsok spon-tán módon képviselték a rendszer parancsuralmi módszereivel szembeni ellenállást. A forradalmi tanácsok ellátták a helyi hatóságok különböző feladatait. Forradalmi tanácsok, illetve bizottságok alakultak a hadseregben, a minisztériumokban és a különböző szabadfoglalkozásuak körében, valamint olyan intézményekben, mint pl. a rádió és a Magyar Távírási Iroda. A tanácsok tagjait rendszerint az érdekeltek gyűlésein választották meg s arra voltak hivatva, hogy egy valóban demokratikus kormányrend létrehozásán munkálkodjanak. A tanácsok különböző politikai és gazdasági követeléseket fogalmaztak meg, mint

például a szovjet csapatok visszavonása, szabad és titkos választások, teljes vélemény-nyilvánítási szabadság és az egypártrendszer eltörlése. E testületek közül a legbefolyásosabb valószínűleg a Dunántúli Nemzeti Tanács volt, amely Nyugat-Magyarország népét képviselte. A győri rádióállomás útján e tanács követelte, hogy Magyarország lépjen ki a Varsói Szerződésből és nyilvánítsa ki az ország semlegességét. Arra az esetre, ha követeléseit nem fogadnák el, tervbe vette független kormány alakítását.

63. Munkástanácsok alakultak az egyes munkaközpontokban, nevezetesen gyárakban, bányákban, iparvállalatokban stb., amelyek szintén támasztottak politikai követeléseket és jelentékeny befolyásra tettek szert. Lényegi célkitűzésük mégis az volt, hogy szót adjanak a munkásoknak az üzemek vezetésében és gondoskodjanak érdekvédelmükről. Eltörölték az olyan népszerűtlen rendszabályokat, mint a minden dolgozó számára előírt termelési « normákat ». A forradalmi- és munkástanácsok megjelenése az egész országban egyike volt a felkelés legjellegzetesebb sajátosságainak. Ez volt az első gyakorlati lépés a rend helyreállítása és a gazdasági újjászervezés felé, szocialista, de szigorú pártellenőrzés és rendőrgépezet nélkül.

F. *Politikai fejlemények*

64. Október 25-én súlyos incidens zajlott le, amely nagy keserűséget váltott ki a lakosságból és csökkentette Nagy Imre népszerűségét, akinek szerepe a szovjet csapatok behívásában tisztázatlan maradt. Az Országházat s egyben a minisztertanács elnökének hivatali helyiségeit őrző szovjet páncélosok az ÁVH támogatására tüzet nyitottak a fegyvertelen tüntetőkre. Ez a mézárulás, amelynek sok halottja volt, megrázta a nemzetet. A magyar nép nem tudta, hogy miközben az orosz harckocsik a fegyvertelen tömegekre lőttek, Nagy Imrét a kommunista párt székházában tartották fogva.

65. Ugyanezen a napon a felkelőket felbátorította a hír, hogy Gerő Ernő helyett Kádár János lett a párt központi bizottságának első titkára. Másnap Gerő Ernő a szovjet harckocsik, majd valamivel később a Szovjetunió területének biztonságába menekült. Hegedűs András volt miniszterelnök, a minisztertanács alelnöke, ugyancsak elszökött a kommunista párt székházából.

66. Nagy Imre most már szabadon beköltözhetett az Országház épületébe. Október 27-én megalakította kormányát, amelybe kommunista és nem kommunista minisztereket vett be. Az utóbbiak közt szerepelt Tildy Zoltán volt államfő, Kovács Béla, a független Kisgazdapárt volt főtitkára és Erdei Ferenc, a Nemzeti Parasztpártból. Igaz, a nem kommunisták személyes érdemeik alapján s nem pártjuk képviselőiként kerültek a kormányba, amelyben újra helyet kapott néhány « sztálinista » is.

67. Gerő és Hegedűs távozása után a Magyar Dolgozók Pártja központi bizottsága bejelentette, hogy a kormány tárgyalásokat indít a Szovjetunióval csapatai haladéktalan visszarendelése érdekében. Október 28-án a Nagy-kormány tűzszünetet rendelt el. A harcok felfüggesztése jobbra a felkelőknek kedvezett. Nemcsak azért, mert sikerrel alkalmazták a gerilla harcmodort, hanem mert nagyobb felkelő kötelékek eredményesen álltak ellen a szovjet harckocsiknak olyan megerősített állásokban, mint a Corvin-köz. A Kilián laktanyában a magyar hadsereg kötelékei eredményesen verték vissza az ismételt támadásokat, Maléter Pál ezredes parancsnoksága alatt, akit eredetileg ellenük vezényeltek ki, de átállt hozzájuk.

6. Nagy Imre tisztázza állásfoglalását

68. Ugyanazon a napon, amelyen a Nagy-kormány tűzszünetet rendelt el, a miniszterelnök bejelentette, hogy a rend helyreállítása után eltörli az ÁVH-t. A népharag azonban olyan általános és mélységes volt, hogy

Nagynak már másnap, október 29-én meg kellett hoznia e döntő intézkedést. Ő maga is most szabadult meg először az ÁVH-tól, amely a kommunista pártvezetőség irányítása alatt működött. Ez az intézkedés elkerülhetetlenül magával vonta a rendszer bukását, amelyért Magyarországon csak az ÁVH volt hajlandó harcolni. Október 30-án Nagy Imre bejelentette, hogy a kormány eltörölte az «egypártrendszer»t. A kommunisták nevében szót kérő Kádár János, még mindig a párt központi bizottságának első titkára, helyeselte az intézkedést, mely mint mondotta, «a további vérontás elkerülésére» szolgál. Tildy Zoltán, a Független Kisgazdapárt hajdani vezetője bejelentette, hogy egész Magyarországon szabad választásokat fognak tartani. A Független Kisgazdapárt és a Nemzeti Parasztpárt megbizottai együttesen annyi helyet kaptak a belső kabinetban, mint a kommunisták. Egy helyet a szociáldemokraták jelöltjének tartottak fenn.

69. Amint az ÁVH-t feloszlatták, Nagy úgy érezte, most már szabadon megmagyarázhatja október 24-én és az azt követő napokban tanúsított viselkedését. Egy sor nyilatkozatot adott személyesen vagy megbizottai révén a sajtóban és a rádióban. A legfontosabb nyilatkozatban az állt, hogy Nagy nem írt alá semmiféle rendeletet, amelyben a szovjet erők beavatkozását kérte volna, vagy rögtönítélő bíraskodást rendelt volna el. Azt is leszögezte, hogy utólag sem hagyta jóvá a szovjet haderőhöz intézett felhívást. E kérdések tisztázása, valamint a Nagy által hozott politikai intézkedések nyomán eloszlottak a nép kételyei Nagy Imrének a felkeléssel szemben tanúsított állásfoglalását illetően és rövidesen újra nagy népszerűségnek örvendett.

70. Noha a tűzszünetet már október 28-án elrendelték, még itt-ott előfordultak elszigetelt csatározások. Amikor azonban az új kormány október 30-án elfoglalta hivatalát, teljességgel érvénybelépett a fegyverszünet. Ugyanezen a napon a szovjet fegyveres erők megkezdték visszavonulásukat Budapestről. Mindenki arra számított, hogy a Magyarország területéről való teljes eltávozásukról folyó tárgyalások rövidesen eredményre fognak

vezetni. Számos forradalmi szerv, az új politikai pártok és az újra megjelenő újságok maradéktalanul támogatták a kormány erőfeszítéseit a felfordulás leküzdésében. Jónéhány szavahihető tanú szerint sehol nem került sor fosztogatásra, jóllehet sok kirakatablak betört és értékes áruk, így ékszerek is, érintetlenül heverték a járókelők kezeügyében. Az ágyuzás következtében épületek százai dőltek romba Budapesten és sokezer súlyosan megron-gálódott, bár voltak kerületek, amelyek kevés kárt szenvedtek.

71. A tűzszünetet követő napokon, egészen november 4-ig, Budapest lakossága megkezdte a romok eltakarítását, a rend és a normális életkörülmények helyreállítását. Általános volt az egyetértés, hogy november 5-én mindenki újra felveszi a munkát. Az ÁVH feloszlataása, a megújult bizalom Nagy Imre személyében, valamint a felkelők győztes harca együttesen olyan jó és reményteljes hangulatot teremtett, amely minden megfigyelőre mély benyomást tett. November 2-án a kormány felszólította a volt ÁVH-sokat, hogy jelentkezzenek a hatóságoknál, hogy igazoló bizottságok elé utalhassák őket. Másnap valóban nagyszámú állambiztonsági rendőr jelentkezett az ügyészségeken. Ugyanakkor általuk letartóztatott és megkínzott politikai foglyok szabadultak ki a fogságból. A legünnepeltebb politikai fogoly, aki ilyenformán visszanyerte szabadságát, Mindszenty bíboros volt, aki visszatért Budapestre és rádiószózatot intézett a nemzethez. Úgy tűnik, hogy amikor megnyitották a börtönöket, köztörvényes bűnösök is kiszabadultak. November elején a szabadságharcosok ráálltak arra, hogy eredeti státuszuk megőrzése mellett beolvadjanak a Nemzetőrségbe, amelynek tagjain, valamint a hadseregen és a rendőrségen kívül, senki nem kapott jogot fegyverviselésre.

72. November 3-án új kormány alakult. Több kommunisztát eltávolítottak tisztségéből, közülük egyeseket saját minisztériumuk beosztottjai zavartak ki hivatalukból. Három-három miniszteri tárca jutott a kommunista-, kis-

gazda- és szociáldemokrata pártnak, a Petőfi-párt két miniszteri tárcát kapott. Ezek a koalíciós pártok azonosak voltak azokkal, amelyek 1945-ben elnyerték a Szövetséges Ellenőrző Bizottság jóváhagyását, beleértve a Szovjetunióét is. Nagy Imre volt tehát az ideiglenes kormány vezetője. A nép jó magyar embernek tekintette, akire rá lehet bízni mind a forradalmi és munkástanácsok által követelt szabad és általános választások megszervezését, mind a szovjet vezetőséggel folytatandó tárgyalások vezetését az orosz csapatoknak az országból való kivonásáról és a Szovjetunióval való kapcsolatok újjáalakítását. A forradalom egyik legnagyobb bizalomnak örvendő vezetője, Maléter Pál, immár valóban tábornoki ranggal honvédelmi miniszter lett. Különböző vezető politikusok megnyugtató nyilatkozatokat tettek a követendő politikai irány vonaláról. Farkas Ferenc államminiszter, a Nemzeti Parasztpárt tagja, kijelentette, hogy a négy párt a nép akaratának megfelelően egyhangúan támogatja mindazon szocialista vívmányok megőrzését, amelyek összeegyeztethetők egy szabad, demokratikus és szocialista rendszerrel. Félreérthetetlenül kifejezésre juttatták, hogy a bukott rend elítélése, amely kifejeződött a felkelésben, nem érinti a mezőgazdasági és az iparvállalatok kollektív tulajdonját. A parasztpártok nem mindenben értettek egyet a szociáldemokratákkal, de ők is keményen szembehelyezkedtek a nagybirtok visszaállításával, mint ahogy ellenezték a kommunista rendszer által végrehajtott erőszakos szövetkeztetést és a terménybeszolgáltatási kötelezettségeket.

73. A kommunista párt maga is belátta, hogy gyökere-
sen felül kell vizsgálnia módszereit, ha vissza akarja
szerezni kiábrándult híveinek bizalmát. Kádár János no-
vember 1-én este 9,50-kor a budapesti rádióon beolvasta
az Előkészítő Bizottság üzenetét arról, hogy milyen lesz
a megreformált Magyar Szocialista Munkáspárt. Szólt a
felkelésről, amelyben « kommunista írók, újságírók, egye-
temi hallgatók, a Petőfi Kör fiataljai, munkások és pa-
rasztok ezrei az igazságtalanul bebörtönzött régi kom-
munistákkal együtt élvonalban harcoltak a rákosista ön-

kény és a velejéig bűnös politika ellen.» Az új párt, mondotta, meg fogja védeni a szocializmus és a demokrácia ügyét, «nem külföldi példák szolgai utánzásával, hanem azon az úton, amely hazánk gazdasági és történelmi jellegzetességeinek megfelel...» Kádár felszólította «az újjáalakult demokratikus pártokat», hogy egy kívülről jövő beavatkozás «veszélyének elhárítása érdekében» szilárdítsák meg a kormányt. A magyar nép bebizonyította tántoríthatatlan szándékát, hogy támogassa kormányának a szovjet csapatok teljes visszavonására irányuló erőfeszítéseit. «Nem akarunk többé függni senkitől, nem akarjuk, hogy hazánk csatatér legyen».

H. *Semlegességi nyilatkozat*

74. November elsején reggel Nagy Imre személyesen vette át a külügyek intézését. Magához rendelte a szovjet nagykövetet és közölte vele, hogy megbízható értesülései vannak róla, hogy újabb szovjet katonai kötelékek hatoltak be Magyarországra. Felhívta a nagykövet figyelmét arra, hogy ez az akció a Varsói Szerződés megszegését jelenti és a magyar kormány vissza fog lépni a szerződésből, ha nem vonják ki az országból a csapaterősítéseket. Később a nap folyamán a szovjet nagykövet kijelentette, hogy a szovjet csapatok csak azért lépték át a határt, hogy felváltsák azokat az egységeket, melyek résztvettek a harcokban és a magyarországi orosz polgári személyek védelmét látták el. Közölte, hogy a szovjet kormány készen áll a részleges csapatkivonásokról szóló tárgyalásokra és indítványozta, hogy nevezzenek ki két-két delegációt, az egyiket politikai, a másikat a csapatvisszavonásokkal összefüggő technikai kérdések megbeszélésére. Délután 2 órakor Nagy Imre telefonált a nagykövetnek és közölte vele, hogy az elmúlt három óra során újabb szovjet csapatok lépték át a határt. Következésképpen Magyarország azonnali hatállyal kilép a Varsói Szerződésből. Délután 4 órakor a minisztertanács, amelyen Kádár is résztvett, ellenvélemény nélkül jóváhagyta ezt a határozatot s ugyanazon a minisztertanácsi ülésen

elfogadták Magyarország Semlegességi Nyilatkozatát. Délután 5 órakor a Minisztertanács magához rendelte a szovjet nagykövetet és ismertették vele a fenti határozatokat. A magyar kormány tájékoztatta a Budapesten állomásozó diplomáciai testületek vezetőit is s egyben azt is tudatta velük, hogy Nagy Imre beadvánnyal fordult az Egyesült Nemzetek szervezetéhez, melyben a négy nagyhatalom segítségét kéri a magyar semlegesség megvédésére. Este 19 óra 45 perckor Nagy Imre a magyar néphez intézett beszédében felolvasta a rádióban a Semlegességi Nyilatkozatot. Rádiószózatát a következő szavakkal fejezte be: « Felhívjuk szomszédainkat, közel- és távolfekvő országokat egyaránt, tartsák tiszteletben a magyar nép megmáshíthatatlan elhatározását. Való igaz, hogy népünk oly egységes ebben az elhatározásban, mint talán még sohasem volt történelme folyamán. Magyar dolgozók milliói! Oltalmazzatok és szilárdítsátok meg forradalmi eltökéltséggel, áldozatos munkával és a rend helyreállításával hazánkat — a szabad, független, demokratikus és semleges Magyarországot. »

I. A szovjet haderők újból beavatkoznak

75. Miközben szovjet páncélos erők összevonásáról érkeztek hírek, a tárgyalások tovább folytak a szovjet csapatok Magyarországról való kivonásáról. November 3-án délután úgy tűnt, közel van a megállapodás s csak néhány technikai részletkérdés elintézése maradt hátra. A magyar küldöttséget, amely az immár tábornoki rangot viselő Maléter Pál honvédelmi miniszterből, Erdei Ferenc államminiszterből, Kovács tábornok vezérkari főnökből és Szücs ezredesből állt, meghívták, hogy a részletkérdések elintézésére jöjjenek este 10 órára a Szovjet Katonai Parancsnokságra, a Budapest közelében fekvő Tököl községbe. A magyar tárgyalók résztvettek a szovjet katonai megbizottak által tiszteletükre rendezett díszvacsorán. Csaknem éjfél volt már, amikor a fogadást félbeszakította Szerov tábornok, a szovjet állambiztonsági

rendőrség főnökének érkezése, aki NKVD tisztek kíséretében lépett a terembe és elrendelte a magyar delegáció letartóztatását.

76. Amikor a Nagy-kormány és Maléter között megszakadt az összeköttetés, az Országház épületében nagy volt a nyugtalanság. Az éjszaka folyamán a helyzet súlyosságát fokozottan éreztették az Országházba befutó sűrű telefonhívások. A budapestkörnyéki ipari kerületekből és a különböző vidéki forradalmi tanácsoktól a telefonálók szovjet katonai erők harci rendben való felvonulásáról tudósítottak és a forradalmi szervek sürgős segítyt kértek arra, hogy fegyveresen szembeszálhassanak. Becslések szerint november 3-án mintegy 2.500 szovjet harckocsi és 1.000 kísérő jármű volt Magyarországon. Minden hadászati központ, a repülőterek, a vasút és az országutak szovjet ellenőrzés alá kerültek. Nagy Imre azonban kifejezett utasítást adott arra, hogy ne lőjjenek az orosz csapatokra, mert úgy vélte, hogy a szovjet csapatok visszavonására irányuló tárgyalások még sikerrel kecsegtetnek. Ezt a parancsot csak akkor változtatták meg, amikor híre jött, hogy Kádár másik kormányt alakított. Nagy egybehívta a minisztertanácsot, amely elhatározta a fegyveres ellenállást a szovjet csapatokkal szemben. Reggel 5 óra 20 perckor Nagy Imre a budapesti rádión bejelentette, hogy a szovjet csapatok megtámadták a fővárost, « azzal a nyilvánvaló szándékkal, hogy megbuktassák Magyarország törvényes, demokratikus kormányát ». Kijelentette, hogy a kormány a helyén van és hogy a magyar csapatok harcban állnak. A Budapestre vezető főútvonalakon valóban csaták folytak. A szovjet erők döntő túlereje ellenére a magyar harcosok által épített hevenyészett úttorlaszok akadályozták az oroszok előnyomulását. A magyar hadsereg, a Nemzetőrséggel és a jobbára csak könnyű lőfegyverekkel ellátott szabadságharcos csoportokkal váll-váll mellett verekedett az előnyomuló harckocsikkal szemben. Röviddel reggel 8 óra után a budapesti rádió utoljára hallatta hangját, beszüntette az adást, felhívással fordult a világ íróihoz és tudósaihoz, hogy segítsék a magyar népet. De akkor már a szovjet páncélos

kötelékek áttörték Budapest védelmi vonalait és elfoglalták a Duna-hidakat, az Országházat és a telefonközpontot.

J. Kádár János kormányt alakít

77. Hajnali 5 óra 15 perckor, mindössze negyed órával azelőtt, hogy Nagy Imre hírül adta a második szovjet beavatkozást, egy másik rádióadó bejelentette, hogy Kádár János kormányt alakított. A közlemény nyílt levél alakját öltötte, melyet Kádár, valamint a Nagy-kormány három másik volt tagja írtak alá. Kijelentették, hogy november elsején kiléptek a Nagy Imre-kormányból, mivel e kormány képtelen volt felvenni a küzdelmet « az ellenforradalmi veszéllyel szemben ». « A fasizmus és a reakció » leverésére megalakították a Magyar Forradalmi Munkás-Paraszt Kormányt. Reggel 6 órakor Kádár hangját lehetett hallani ugyanezen a hullámhosszon, aki bejelentette kormánya összetételét. Azt állította, hogy reakciós elemek meg akarták dönteni a szocialista társadalmi rendet Magyarországon és vissza akarták állítani a tőkés és nagybirtokosok uralmát. Az új kormány, mondta Kádár János, a szovjet csapatok segítségét kérte a « reakciós erők » leverésére.

78. Kádár nem magyarázta meg, miért változtatta meg állásfoglalását azóta, hogy nov. elsején éjjel Nagy Imrét támogatta a rádióban. Semmi nyoma nincs annak, hogy bármiféle módon elhatárolta volna magát Nagy Imre politikájától vagy lemondott volna a Nagy Imre-kormányban viselt tisztségéről. Ismeretes, hogy rádiószózata után, november elsején éjjel a szovjet nagykövetségre ment, viszont másnap jelen volt a forradalmi tanácsok küldötteivel folytatott tárgyalásokon. Kormányalakításának körülményeit épp annyira homály fedi, mint azt, hogy ő és minisztertársai hol jártak abban az időben. Egyes tanúk szerint Kádár november elején Moszkvában volt és sem ő, sem minisztertársai nem jelentek meg a nyilvánosság előtt Budapesten november 7-i hivatali es-

küjüket megelőzően. A hatalmat Magyarországon a Szovjet Katonai Parancsnokság gyakorolta; ez a szerv adott parancsot a magyar népnek a fegyverek beszolgáltatására, irányította a közúti közlekedést, az élelmiszerelosztást és a polgári hatóságok hatáskörébe tartozó ügyeket. Semmi nem utal arra, hogy bármiféle magyar csoport ellenezte volna Nagy Imre intézkedéseit, amelyek az esetek nagyrésztében csupán a forradalmi- és munkástanácsoknak a felkelés kezdete óta hangoztatott követeléseit valósították meg. Minden bizonyíték arra mutat, hogy egyedül a szovjet csapatok harcoltak a magyarok ellen. Néhány volt ÁVH-s és egy maroknyi volt párttisztviselő kivételével, sem egyénenként, sem szervezeten egyetlen magyar sem harcolt az oroszok oldalán. A második beavatkozás során Magyarországra vezényelt szovjet kötelékek jórészt közép-ázsia távoli körzeteiből érkeztek. Sokan közülük azt hitték, hogy Egyiptomban vannak és az a feladatuk, hogy az angol-francia « imperialisták » ellen harcoljanak. Úgy tűnik, hogy a szovjet hatóságok jobban bíztak az olyan kötelékekben, amelyek sohasem voltak kapcsolatban európaiakkal s akikről feltételezhatték, hogy nem befolyásolja őket a magyar nép magatartása.

79. Miután a szovjet haderők elfoglalták Budapestet, helyi ellenállás bontakozott ki a város főbb pontjain. Kemény harcok folytak egészen november 6, kedd estig; ekkor a magyar harcosok többségének elfogyott a lőszere. Néhány ellenállási góc a városon belül egészen november 8-ig kitartott s a külvárosi ipari kerületekben a harcok november 11-ig folytatódtak. A szovjet fegyveres erők sokat pusztítottak épületekben és emberéletben egyaránt, mert gyakran az ágyuk tüzét az utcákat szegélyező házakra irányították. A szovjet csapatok második beavatkozása során a leghevesebb harcok színhelyei Budapest munkás külvárosai voltak, így Újpest és Csepel. A csepeli munkások elvetették a megadásra szólító ismételt szovjet felhívást és november 9-én estig ellenálltak, noha több oldalról tüzérségi tűz alá vették és repülőgépekről is bombázták őket. A korábban Sztálinvárosra átkeresztelt Dunapentelén, amely jelentős ipari gócpont, a munkások

hasonló eltökéltséget mutattak a szovjet csapatokkal való küzdelemre. November 7-én, az egész napot betöltő csata folyamán, a munkások a szovjet erők nagy páncélos kötelekkel, gépesített tüzérséggel és vadászrepülőgépekkel három oldalról ellenük intézett támadását verték vissza. Szemtanúk beszámoltak róla, hogy milyen tökéletes egység uralkodott a gyári munkások, a helyőrség tisztjei és legénysége között, politikai és valláskülönbségre való tekintet nélkül. Egyedül az ÁVH volt tagjai utasították el a forradalmi tanács politikáját.

K. Nagy Imrét elrabolják

80. Amikor a szovjet fegyveres erők megdöntötték a Nagy Imre-kormányt, a hatalmat az orosz parancsnokok vették át, s nem Kádár kormánya. Nagy és közvetlen környezetének sorsa hamarosan rávilágított, hogy a magyar kormány képtelen érvényt szerezni függetlenségének a szovjet beavatkozással szemben. Nagy Imre november 4-én reggel 6 órakor hagyta el az Országházat és a jugoszláv nagykövetségen keresett menedéket. Később a nap folyamán több magyar vezető személyiség, köztük Rajk László özvegye, tizenöt nő és tizenhét gyermek csatlakozott hozzá. A jugoszláv kormány és Kádár közt novemberben folytatott tárgyalások során a jugoszláv kormány azt javasolta, hogy Kádár vállaljon írásos kezességet azért, hogy Nagy Imre és társai szabadon hazatérhetnek otthonukba, vagy amennyiben ez nem lehetséges Jugoszláviába mehetnek. Kádár azt sugallta, hogy Nagy Imréék keressenek menedéket Romániában, ezt azonban Nagy elvetette. Nagy Imre elfogadhatatlannak ítélte a Kádár-kormány egyéb kívánságait is, nevezetesen, hogy mondjon le a kormányban viselt tisztségéről, gyakoroljon önkritikát és kedvezően nyilatkozzon a Kádár-kormányról. Végül is a jugoszláv kormány írásban fordult Kádárhoz, leszögezve, hogy csak abban az esetben egyezik bele Nagy Imre és barátai távozásába, ha Kádár, mint magyar miniszterelnök írásban szavatolja, hogy Nagynak és társainak szabad elvonulást biztosítanak és zavartalanul

visszatérhetnek otthonukba. Kádár válaszában írásban megerősítette, hogy a magyar kormánynak nem áll szándékában Nagy Imre és csoportjának tagjai ellen megtorló intézkedéseket hozni múltbeli tevékenységükért.

81. Másnap, november 22-én délután 6 óra 30 perkor autóbusz állt a jugoszláv nagykövetség elé, hogy a csoport tagjait hazaszállítsa. Szovjet katonák jelentek meg, akik erősködtek, hogy ők is felszállnak az autóbuszba, mire a jugoszláv nagykövet azt kérte, hogy két követségi tisztviselő is foglaljon helyet az autóbuszon, hogy megbizonyosodjék róla, Nagy Imre és társai hazajutnak a megállapodásnak megfelelően. Az autóbusz a szovjet katonai főparancsnokság felé vette útját és odaérkezve egy szovjet alezredes utasította a két jugoszláv tisztviselőt, hogy távozzanak. Az autóbusz ezután két szovjet páncélgépkocsi kíséretében ismeretlen helyre távozott.

82. A jugoszláv kormány szóbeli jegyzékben ítélte el a magyarok eljárását, mint « az előzetes megállapodás nyilvánvaló megszegését ». A jegyzék leszögezte, hogy Nagy Imre és társai elzárkóztak attól, hogy Romániába menjenek és kijelentette, hogy a magyarok eljárása egyenlő a nemzetközi jogban általánosan elfogadott gyakorlat semmibe vételével. A szóbanforgó tiltakozás ellenére Kádár János kormánya olyan értelmű közleményt hozott nyilvánosságra, hogy Nagy és néhány kollégája, akik a jugoszláv nagykövetségen kerestek menedéket, saját kérésükre Romániába távoztak, összhangban azzal a korábbi elhatározásukkal, hogy egy másik szocialista ország területére távozzanak.

L. A szovjet katonai megszállás

83. A szovjet katonai parancsnokság beavatkozása a Kádár-kormány és a jugoszláv nagykövetség által kötött megállapodás után mutatja, hogy Kádár János mennyire alá volt rendelve a szovjet haderőknek. Fegyveres beavatkozással behódolásra kényszerítvén Magyarországot, a

szovjet hatóságoknak maguknak kellett kézbevenniök az ország közigazgatását, miután megdöntötték a nép által támogatott kormányt és a közigazgatás tökéletesen megbénult. A Szovjetunió által hatalomra juttatott Kádár-kormányának nem voltak hívei az országban, eltekintve néhány volt ÁVH-stól és a magyar hadsereg néhány magasrangú tisztjétől, valamint egy maroknyi kommunista párttisztviselőtől, akiket a felkelés idején eltávolítottak tisztségükből. Miután a magyar nép fegyveres ellenállását elsöprő támadással letörték, a szovjet hatóságoknak a magyar lakosság passzív ellenállásával kellett szembenézniök. Ebben a tekintetben különösen a munkások tűntek ki, akik a legtöbb harcból kivették a részüket. Az ipari és bányavidékeken a munkások szilárdan kitartottak a követeléseik mellett.

84. Az egész nemzet ellenállásával találva szembe magát, a szovjet katonai parancsnokság a tömeges letartóztatásokhoz folyamodott. A letartóztatottak között sokan voltak olyanok, akik nem vettek részt a harcokban. Számtalan esetben az így foglyul ejtett személyeket nem adták át a magyar hatóságoknak, hanem vonatokba vagy tehergépkocsikba zsúfolva, orosz katonai őrizet alatt a Szovjetunióba deportálták őket. Volt, hogy a magyar vasutasok ellenállásától tartva a vonatokat tisztán orosz személyzettel közlekedtették. Nincsenek pontos adataink a deportált magyar állampolgárok számáról, de annyi bizonyos, hogy ezrekről van szó. 1957 januárjában egyeseket visszaszállítottak Magyarországra, de úgy tűnik, hogy jelentős azoknak a száma, akik később is a Szovjetunióban maradtak.

85. Meg akarván nyerni magának a nép támogatását, Kádár bejelentette, hogy kormánypolitikájában helyet kapnak a felkelés alatt támasztott különböző követelmények, nevezetesen a munkásság életszínvonalának emelése, a gyárak igazgatása a munkástanácsok által és a parasztok mentesítése a kötelező terménybeszolgáltatás alól. Ezek az ígéretek azonban nem elégítették ki a lakosságot, amely továbbra is nyomatékosan követelte a

szovjet csapatok visszavonását, szabad választások kiírását és Nagy Imre vizatérését. Október 23. óta az ipari termelésben teljes szervezetlenség uralkodott Magyarországon és a helyzet tovább romlott november 4. után, mivel a munkások elzárkóztak attól, hogy felvegyék a munkát, amíg a kormány nem bizonyítja be, hogy teljesíti követeléseiket.

86. Éppen úgy, mint Nagy Imre miniszterelnöksége idején, továbbra is a munkástanácsok közvetítették a Kádár-kormány felé a munkásság követeléseit. A tanácsok egyáltalán nem tartották kielégítőnek a tárgyalásokat. November 14-én az üzemi munkástanácsok egységes frontot akarván alakítani, megalapították a Nagybudapesti Munkástanácsot. December 9-én bekövetkezett feloszlataásáig a tanács arra törekedett, hogy megegyezésre jusson Kádár Jánossal és kormányával. A kormány magatartásából azonban világosan kitűnt, hogy nincs szándékában teljesíteni a munkások követeléseit. Időközben, az egész országra kiterjedő ellenőrzés biztosítására új biztonsági karhatalmat szerveztek, melybe számos volt ÁVH-ügynököt felvettek. A tanácstagok letartóztatásával és a megbízható párttagok kulcspozíciókba juttatásával fokozatosan aláásták a munkástanácsok hatalmát. Amikor a Nagybudapesti Munkástanács negyvennyolc órás sztrájkot hirdetett december 11-12-re, a kormány rendeletet bocsátott ki, amelyben feloszlattott minden nem üzemi szintű, azoknál nagyobb hatáskörű tanácsot. Ezenkívül rendeleteket hoztak, melyek értelmében halálbüntetéssel sújtottak egy sor kihágást, így a sztrájkban való részvételt is.

87. A magyar üzemek közel két hónapon át úgyszólván teljesen beszüntették a termelést. Az áramfejlesztő központok csupán minimális mennyiségű áramot szolgáltatottak, mivel a szénbányászok csak lassított ütemben dolgoztak. Azonban a magyar munkások nem élhettek a végtelenségig a passzív rezisztencia fegyverével. December közepe felé a parancsoló szükségszerűség rászorította őket a munka újrafelvételére. A gyárakban és a bányák-

ban új tényezővel találták szembe magukat: orosz katonák tűntek fel a munkahelyeken.

M. *Az utolsó fejlemények*

88. A Kádár-kormánynak a magyar nép fölött gyakorolt hatalmát kívánta erősíteni a sajtó ellenőrzésére rendelt Állami Tájékoztatásügyi Hivatal felállítása. A kezdetben « független » napilapokat fokozatosan a hivatalos vonal követésére kényszerítették. Az Értelmiségiek Forradalmi Tanácsát december 9-én feloszlatták és április 21-én hasonló sorsa jutott az Írószövetség is, amely « történelmi hibának » bélyegezte a szovjet beavatkozást Magyarországon. A Petőfi Kör is beszüntette működését s így megszűnt minden olyan fórum, ahol a magyarok hallathatták volna szavukat. Nem maradt több remény koalíciós kormány alakítására, jóllehet a Kádárral folytatott tárgyalások során a főbb demokratikus pártok világosan leszögezték, hogy elfogadják a termelőeszközök köztulajdonban való megtartását, és hozzájárulnak « a szocializmus vívmányainak védelméhez ». 1957 elejétől fogva a nem-kommunista szervezeteket teljességgel kizárták a közéletből. Hivatalosan bejelentették, hogy a szociáldemokrata párt nem kap engedélyt a működésre, a független kisgazdapárt vezetőit eltávolították a közéletből, a Petőfi párt pedig gyakorlatilag feloszlott. A magyar országgyűlés megbízatását, amely 1957 május 17-én lejárt volna, alkotmánymódosítással további két évre meghosszabbították s ezzel megfosztották a magyar népet abbéli alapvető politikai jogának gyakorlásától, hogy résztvegyen az ország kormányzásában saját belátása szerint választott képviselői révén.

N. *Összefoglalás és következtetések*

89. A Közgyűléstől kapott megbízása értelmében a Különbizottságnak az volt a feladata, hogy kimerítő és

tárgyilagos vizsgálatot folytasson a magyarországi szovjet — fegyveres és egyéb eszközökkel történt — beavatkozás minden vetületéről, valamint arról, hogy miképp hatott a beavatkozás Magyarország helyzetének fejlődésére. Megbízatásának eleget téve a Bizottság bőséges dokumentumanyagot tanulmányozott át, melyet részben különböző kormányok bocsátottak rendelkezésére, részben más forrásokból szerzett be. S ezen túlmenően a magyar társadalom összes rétegét képviselő tanúk kikérdezése révén részletes tanúvallomásokhoz jutott, amelyek szövege 1.000 oldalt tesz ki. A Közgyűlésnek az volt a véleménye, hogy a helyszínen, Magyarországon is folyjék vizsgálat, ám a magyar kormány magatartása nem tette lehetővé, hogy a Bizottság eleget tegyen ennek a megbízatásának. A Bizottság az alábbi tizenhárom pontban foglalta össze a magyar felkelést érintő fontosabb tényeket:

(I) Magyarországon spontán nemzeti felkelés zajlott le, melyet régi sérelmek váltottak ki, köztük az országnak a Szovjetunióval szembeni alárendelt helyzete.

(II) A felkelést diákok, munkások, katonák és értelmiségiek irányították, akik között sokan kommunisták vagy volt kommunisták voltak. A felkelők hangsúlyozták, hogy a demokratikus szocializmusnak kell képeznie a magyar politikai szerkezet alapját és a földreformot, valamint az egyéb szociális vívmányokat érintetlenül kell hagyni. Valótlan az az állítás, hogy a felkelést a magyarországi reakciós körök szították, vagy hogy a nyugati « imperialista » körökre támaszkodott.

(III) A felkelés nem volt előre megtervezve és valójában magukat a résztvevőket is meglepetésként érte. Egybeesett azokkal az eseményekkel, melyek során Lengyelországnak sikerült nagyobb függetlenségre szert tennie a Szovjetunióval szemben, valamint azzal a csalódással, amelyet Gerő Ernő október 23-i beszéde váltott ki, melyet Jugoszláviából hazatérve mondott; azt remélték tőle, hogy jóindulatúan fogja elbírálni a magyar diákság által október 22-én támasztott általános követeléseket.

(IV) Úgy tűnik, hogy a szovjet hatóságok október 20-tól fogva intézkedéseket hoztak egy esetleges fegyveres beavatkozás előkészítésére. Bebizonyított tény, hogy a

fenti időponttól kezdve csapatmozdulatokat hajtottak végre, illetve terveztek és már az első beavatkozáskor is mozgósítottak nem Magyarországon állomásozó csapatokat. Magyarországon az ellenzékiiségnek már október 23 előtt is látható jelei voltak.

(V) Az október 23-i tüntetések eleinte teljesen békés jellegűek voltak; semmi nem utal arra, hogy a tüntetők közül bárki is erőszakot akart volna alkalmazni. A fordulatot az jelentette, hogy az ÁVH tüzet nyitott a rádió épülete előtti tömegre és az orosz katonák ellenséges harcosokként vonultak fel.

(VI) Nagy Imre leszögezte, hogy ő nem kérte fel beavatkozásra a szovjet hatóságokat; a Bizottságnak nincs bizonyító anyaga arról, hogy milyen körülmények között kaptak ilyenértelmű felszólítást a szovjet hatóságok s azt sem tudta megállapítani, valóban intéztek-e hozzájuk ilyen felszólítást. Ugyanez vonatkozik a Kádár-kormány állítólagos felhívására, melyben kérte volna a szovjet csapatok második beavatkozását. Bőséges bizonyíték szól amellett, hogy a szovjet haderők október utolsó napjai óta előkészületeket tettek a bevonulásra.

(VII) Nagy Imre kezdetben nem gyakorolhatta szabadon a miniszterelnöki hivatallal járó hatalmat. Amikor csökkent az ÁVH befolyása, a forradalmi- és munkástanácsok kezébe került a valódi hatalom. Nagy Imre látván, hogy honfitársai egyhangúan egy más kormányformát kívánnak és a szovjet csapatok távozását sürgetik, a felkelők mellé állt.

(VIII) A szabadság jegyében eltelt néhány nap alatt a felkelés népi jellege megmutatkozott a szabad sajtó és szabad rádió megjelenésében s a lakosság örömmámorában.

(IX) A tömeg által kezdeményezett lincselések és tettlegességek áldozatai majdnem minden esetben ÁVH-sok voltak, illetve olyan személyek, akikről úgy hírllett, hogy együttműködtek az ÁVH-val.

(X) A munkástanácsok által a fenti időszakban hozott intézkedések arra voltak hivatva, hogy az államosított vállalatokban valódi munkásellenőrzés valósuljon meg és megszűnjenek az olyan népszerűtlen intézmények, mint

a termelési norma-rendszer. Ugyenebben az időben tárgyalások folytak a szovjet csapatok teljes visszavonásáról és Budapesten az élet kezdett visszatérni a megszokott medrébe.

(XI) Ellentétben a fenti időszakkal, melynek során a követelések a politikai jogok helyreállítására irányultak, az október 23 előtti és különösen az 1955 őszeig működő kormányok súlyosan megsértették a magyar nép alapvető jogait és ezeknek a jogoknak a semmibevevése újra napirenden van november 4-e óta. Hitelesnek kell tekinteni az ÁVH embertelen bánásmódjáról és kínzásairól szóló számos beszámolót. Attól a szándéktól vezetve, hogy le-törjék a forradalmat, sok magyart deportáltak a Szovjetunióba, köztük nőket is, és egyeseket talán még mindig nem engedtek haza.

(XII) A november 4-én bekövetkezett második szovjet beavatkozás óta semmi jele nincs annak, hogy a nép támogatná a Kádár-kormányt. Kádár János módszeresen felszámolta a munkások hatalmát. Súlyos megtorló intézkedéseket foganatosítottak és a választásokat két évvel elhalasztották. A jelen körülmények között Kádár János elzárkózott attól, hogy a szovjet csapatok kivonásáról tárgyaljon. Az országból elmenekült 190.000 magyar, köztük kevesen akadtak, akik hallgattak a hozzájuk intézett felhívásra és visszatértek Magyarországra.

(XIII) Az Egyesült Nemzetek kellő jogi alapokkal rendelkezik ahhoz, hogy megvizsgálja a magyar kérdést és az Alapokmány 2. cikkelyének 7. bekezdése nem szolgáltat jogcímet a vizsgálat ellenzésére. Egy hatalom nagy erőket mozgósító behatolása egy másik hatalom területére, azzal a szándékkal, hogy annak belügyeibe avatkozzék, a Szovjetunióknak az agresszióról alkotott saját meghatározása alapján, szükségszerűen nemzetközi aggodalomra ad okot.

Nagy Imre november elsején

Az alábbi szövegrészlet Méray Tibor « Nagy Imre élete és halála » c. könyvéből való. Ez a könyv 1957-58-ban íródott, s számos kiadást ért meg idegen nyelveken. Magyarul először 1978-ban, Nagy Imre halálának 20. évfordulójára került kiadásra (Ujváry-Griff, München), ebből vettük át ez alábbi fejezetrészt.

Méray Nagy Imre baráti és politikai körébe tartozott. Mintegy két évtizede a — Párizsban megjelenő — *Irodalmi Újság* szerkesztője.

Az első hírek október 31-én, szerda este és csütörtökre, november 1-re virradóra futottak be arról, hogy az oroszok jönnek megint befelé az országba. Nagy Imre eleinte még azt hihette, hogy jelentéktelen közlekedési kérdésekről van szó; megszokták, hogy ki-be jár-káljanak az országhatáron s valamilyen szállítási probléma miatt egy-két egység visszajött és másfelé veszi az útját, mint eredetileg képzelte.

Reggelre már az északkeleti határszélről csengtek a riasztó telefonok és kétségbeesett hangok közölték-sikoltották be a kagylóba: özönlenek, ágyúkkal, tankokkal, teherautókon. Még mindig azt gondolta: az ilyen hírekben sok a túlzás, a felnagyítás, a pánikszzerűség.

Mikor aztán pontos katonai jelentést kapott arról, hogy a gépesített alakulatok már a magyar Tiszát is elérték, átzúgnak az északkeleti városokon, harci állásokat foglalnak el; továbbá a Budapestről kivont csapatok beássák magukat a város körül; továbbá: szovjet tankegységek kerítik be az ország valamennyi repülőterét — akkor már nem maradhatott benne sok kétség a hírek valódiságát illetően.

De ami a politikai tartalmukat illette, még mindig nem akart végleges következtetéseket levonni belőlük. Az ilyen időkben sok a kapkodás és az ellentmondó intézkedés. Lehet, hogy ezeket a lépéseket még Mikojánék visszaérkezése előtt döntötték el s most, mikor végrehajtják őket, már nem is aktuálisak. Elvégre Mikoján és Szuszlov határozottan megígérte, hogy nem küldenek be új csapatokat.

Mindenesetre hírzárlatot rendelt el: nem akarta, hogy a jelentések felzaklassák a közvéleményt, amely végre kezd elcsitulni. Beláthatatlan következményei lennének, ha az emberek most elvesztenék a fejüket és — akármilyen kisméretű — harci cselekményekbe bonyolódnának az oroszokkal. Persze, hírzárlat ide, hírzárlat oda, az ilyesmit — különösen a jelenlegi helyzetben — nem lehet sokáig titokban tartani. Éppen ezért gyors tisztázásra van szükség. Érthetetlen, hogy Mikojánék nem jelentkeznek Moszkvából. Legalább valami telefonhívás, magyarázat-féle volna — de semmi, csend, néma csend.

Az egész ország napok óta követeli a semlegesség kimondását. Munkásdelegációk adják egymás kezébe a kilincset, a „Magyar Szabadság” vezércikket ír: „Tovább kell haladni a megkezdett úton és félreérthetetlenül ki kell jelenteni, hogy Magyarország — úgy, ahogy a szomszédos Ausztria is — a semlegesség politikáját kívánja folytatni . . . A továbbiakban nem óhajt csatlakozni a világpolitika egyik tömbjéhez sem, nem kívánja magát sem lekötöni, sem elszigetelni egyik irányban sem. Egy ilyen álláspont felel meg nemzetünk földrajzi

helyzetének csakúgy, mint történelmi hagyományainak, illetve a hagyományokból leszűrt tanulságoknak.”*)

Nagy Imre mindeddig nem volt amellet, hogy a semlegességet kimondják. Nem az elv — a gyakorlat miatt. A semlegesség elvéről ő jóval korábban kifejtette a nézeteit, mint sokan azok közül, akik ma ezt a követelést az ő mellének szegeznek; az első volt és eddig az egyetlen maradt a Varsói Szerződéshez tartozó országok politikusai között, aki szembeszegült a hatalmi tömbök politikájával. „A legcélravezetőbbnek látszik — írta 1956 januárjában — a haladó demokratizmus és szocialista vagy hasonló típusú, úgyszintén az öt alapelvet osztó más rendszerű országok egybehangolt külpolitikája és együttműködése a hatalmi tömbök ellen, *semlegesség* vagy aktív egymás mellett élés alapján. Magyarországnak ezt az utat megkönynyíti földrajzi elhelyezkedése — a semleges Ausztria és a szocializmust építő országok, köztük a Szovjetunió, valamint az aktív egymás mellett élés alapján álló Jugoszlávia szomszédsága. *A magyar nép szuverén joga meghatározni*, hogy milyen formában látja nemzeti függetlensége, szuverenitása, egyenjogúsága és békés fejlődése biztosításának legkedvezőbb nemzetközi státuszát.”

A magyar nép szuverén joga meghatározni . . . S a magyar nép az utcán, röplapokon, a forradalmi tanácsok és munkástanácsok gyűlésein a semlegesség kimondását sürgeti.

De ő mindeddig attól tartott, hogy a mostani helyzetben, amikor Magyarország a Varsói Szerződés tagja, forma szerint sem lehetséges a semlegesség kinyilvánítása, s ugyanakkor a szovjet elvtársak is nagyon rossz néven vennék. Elvégre az október 30-i hivatalos kormánynyilatkozattal és Mikojánék budapesti ígéreteivel az orosz vezetők elég messzire eltávolodtak az eddigi *gyakorlattól* — ünnepélyesen kötelezettséget vállalván a Varsói Szerződés szövegű alkalmazására, a résztvevő államok jogainak jövőbeni tiszteletben tartására. Örülni kell, hogy eddig eljutottak. Nem szabad túlfeszíteni a húrt, nem szabad magyar oldalról megsérteni a megállapodást.

Ezért is sürgősen tisztázni akarja, mit jelent a szovjet csapatok

---

*) A „Magyar Szabadság” szerkesztői, nagyrészt azok a kommunista múltú újságírók voltak, akiket 1955-ben Nagy Imre támogatása miatt a Szabad Néptől távollítottak el: Gimes Miklós, Lőcsei Pál, s az idézett cikk szerzője, Kende Péter.

új beözönlése. Magáról a tényről most már nincs kétsége; óráról-óra futnak be a megerősítő jelentések. Bekéreti a Parlamentbe Andropovot, a szovjet nagykövetet.

Ez a tárgyalás lesújtó hatással van rá. Sohasem szerette ezt az embert: Rákosi biztos támasza volt, korlátolt és alattomos. Ő volt az, aki félreállítása idején a hozzá eljuttatott beadványait azonnal továbbította Rákosiéknak és Gerőéknek. De most nem erről van szó, nem a múltról és nem az érzelmekről. Magyarázatot kell kapnia arról, ami a határokon s az országban történik.

Ha a nagykövet most azt mondaná: Moszkvában ilyen vagy olyan megfontolások merültek fel, ezért vagy azért teszik azt, amit tesznek, egyszóval, ha nyíltan beszélne, felvilágosítást adna, kérné a megértését, türelmét, hozzájárulását, akkor még mindig lehetne megoldást, kiutat találni. De Andropov nem ezt teszi. Ez az őszes hajú, kifejezéstelen arcú férfi most szemrándulás nélkül kijelenti, hogy „csak bizonyos normális csapatmegmozdulásokról van szó”, semmi ok az aggodalomra, a megállapodások érvényben vannak. Ezek a csapatok tulajdonképpen a többi egység békés és nyugodt elvonulását vannak hivatva biztosítani. Ugyanez a helyzet a repülőterekkel is: azért kerítették be őket páncélosokkal, hogy szavatolják a Magyarországon tartózkodó szovjet csapatállomány hozzátartozóinak és sebesültjeinek légi úton történő elszállítását.*)

Hülyének nézik őt? Ennél is rosszabb: nem őszinték vele! A felismerés belevág, mint a borotva. Tudja, még Moszkvából tudja, mit jelent ez. Mikor mást mondanak szembe és mást cselekszenek. Mikor hazug, de még csak nem is okosan hazug: átlátszóan hazug magyarázatokat adnak. Mikor már azzal sem nagyon törődnek, hogy a másik elhiggye, amit mondanak, amikor már a látszatra sem nagyon ügyelnek. Hideg, jeges-hideg szorongás fogja körül a szívét. Ez a vég.

Moszkvában valami történt. Hogy pontosan mi, azt még nem tudja. Mikoján nem jelentkezik. A csapatok jönnek. Andropov hazudik. Ez a vég.

A bizalom vége. S ő még azt hitte, most végre megbíznak benne. A múltban annyiszor „ejtették”, annyiszor félreállították — most azt hitte: végre rájöttek, hogy ő volt az igazi barátjuk. Másfél évvel ezelőtt feltette magában, hogy többet nem hagyja magát rászedni, többet ezeknek nem hisz. Most megint hitt — és íme, ez lett belőle.

---

*) Ezt az állítást a szovjet nagykövetség november 1-i kommunikéjében hivatalosan és nyilvánosan is megerősítette.

Vége van az október 30-i hivatalos szovjet kormánynyilatkozatnak is. Annak, aminek úgy örült, annak, amire annyira épített. „A Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetsége külkapcsolatainak megingathatatlan alapja volt és marad az összes államok békés egymás mellett élésének, barátságának és együttműködésének politikája . . . A szovjet kormány szem előtt tartva, hogy a szovjet alakulatok további magyarországi tartózkodása ürügyül szolgálhat a helyzet fokozottabb kiélesedésére, utasítást adott a katonai parancsnokságnak, hogy vonja ki a szovjet katonai alakulatokat Budapestről, mihelyt ezt a magyar kormány jónak látja. Ugyanakkor a szovjet kormány kész tárgyalásokba bocsátkozni a Magyar Népköztársaság kormányával és a Varsói Szerződésben résztvevő más államok kormányaival a szovjet csapatok magyarországi tartózkodásáról . . .” Teljes egyenjogúság . . . a területi integritás tiszteletbentartása . . . az állami függetlenség és szuverenitás . . . az egymás belügyeibe való be nem avatkozás . . . Szavak, szavak, szavak. Tegnapelőtt jelent meg a Pravdában és máris vége, ennek is vége. „A XX. kongresszus történelmi jelentőségű határozatai . . .” A XX. kongresszusnak is vége.

Megpróbált higgadtan gondolkozni, megpróbálta a legjobb embereivel megbeszélni a helyzetet. Mit lehet itt még csinálni? Andropovot mindenesetre megkérte, hogy tájékozzék Moszkvában és továbbítsa a tiltakozását. Ha csak egy százalék is van arra, hogy tévedés az egész, vagy még újra meggondolják magukat . . . Persze, építeni erre immár lehetetlen. Fel kell készülni minden eshetőségre.

Mi is a helyzet pontosan? Katonailag reménytelen. Ő soha, egyetlen pillanatig sem tartozott azok közé, akiket a szovjet erők visszavonulása megrészegített, akik azt hitték: „legyőzték” az orosz hadsereget. Tudta, hogy a medve egyetlen mancsa elég, hogy szétlapítson minden hazai ellenállást. Az ellenállás legfeljebb elhúzhatja, szebbé és — véresebbé teheti a sorsot, de meg nem másíthatja. Katonai segítségre még gondolni sem lehet: nem is akar kérni, ez világháborúhoz vezethetne, de meg van győződve: ha kérne, sem kapna.

Politikailag válaszút elé került. Ha szótlánul tűri, ami történik, ha szemet huny az előtt, hogy az oroszok előzönlük az országot, a nép árulónak fogja tartani, az újjáéledő bizalmat teljesen elveszíti s éppúgy csak az orosz fegyverek jóvoltából tarthatja a kezében a vezetést — ha ugyan kell még az oroszoknak —, mint elődei. Ha lemond, teljes anarchiát hagy maga után és az oroszok valamelyik bábjukat ültetik a helyére. Az egyetlen lehetőség, amely szinte teljesen

kilátástalan, de becsületes: a nép élére állva szembeszegülni a szovjet szószegéssel. Nem katonai eszközökre gondol, mert hatalmi méretekben az országnak nincsenek katonai eszközei; de talán egy erkölcsi kiállásnak még van némi, igen-igen csekély reménye. Ha másféle segítségre valójában nem is lehet számítani, talán van még annyi *erkölcsi erő* a világban, hogy meg tud védeni egy kis nemzetet, amely az emberiség legszebb eszményeiért vérzett. Nem lehet mást, csak kiáltani, ahogy egykor Zrínyi kiáltott: „Imhol a veszedelem! Imhol az égető tűz!”

Talán most meghallják.

Összehívhatja a minisztertanácsot. Javasolja, hogy *elvileg* foglaljanak állást a semlegesség kérdésében. Az elképzelése az, hogy ha a Szovjetunió nem ad sürgősen magyarázatot a csapatok bejövetelére, a magyar kormány azonnal felmondja a Varsói Szerződést, kinyilvánítja az ország semlegességét és az Egyesült Nemzetek Szervezetén keresztül kéri, hogy a *négy* nagyhatalom segítsen a semlegességet megvédeni.

Teljesen világos, hogy még ebben az elképzelésében is csak az egyik elem a tiltakozás és a védekezés. A másik, ami számára nem kevésbé fontos: a biztonságnyújtás. Ha a Szovjetunió vezetőit az nyugtalanítja, hogy Magyarország nem egyszerűen kiszakad a varsói tömbből, de egy nyugati katonai tömb részévé válik, akkor jobb biztosíték ez ellen a semlegességnél nem kell. Precedens is van: Ausztria esetében is ez hozta meg a megoldást, a kibontakozást. Ha mind a négy nagyhatalom szavatolja Magyarország semlegességét, ez annyit jelent, hogy Magyarországon nem lesznek szovjetellenes katonai támaszpontok, nem lesznek nyugati csapatok, s ha a Szovjetunió védelme szempontjából ez nem is ugyanaz, mintha szovjet bázisok, szovjet csapatok vannak az országban, de mindenesetre lényegesen megnyugtatóbb annál, amitől ma Moszkvában bizonyára félnek.

A minisztertanács egyetért vele. Ami ellenvetés van, az nemzetközi jogi természetű: hogyan lehet megoldani a Varsói Szerződésből való *azonnali* kiválást.

A valóság persze az, hogy a Varsói Szerződést éppen ezekben az órákban szegik meg — az oroszok. S nemcsak a Mikojánnal történt egyértelmű megállapodást, hanem a szerződés betűit is. Az első szovjet beavatkozásnál még lehetett arra hivatkozni, hogy a magyar fél — Hegedűs és Gerő — kérte a szovjet csapatok közbelépését. Ha bizonyíték nem is volt rá — egyikük sem cáfolta meg. De ki hívta be őket most? A törvényes magyar kormány erélyesen tiltakozik az ellen, hogy újabb szovjet erők lépjenek az ország területére. Már-

pedig a Varsói Szerződés értelmében — és itt az október 30-i szovjet kormánynyilatkozatot is szó szerint lehet idézni — „a Varsói Szerződésben résztvevő egyik vagy másik állam csapatainak az elhelyezése a Varsói Szerződésben résztvevő valamely más állam területén *a Szerződés összes tagállamai között létrejött megegyezés alapján történik és csakis annak az államnak a beleegyezésével, amelynek területén az illető állam kérésére e csapatok tartózkodnak*”.

Hol van itt a Szerződés összes tagállamai között létrejött megegyezés arról, hogy szovjet tankok ezrei árasztják el Magyarországot? Hol a magyar állam beleegyezése? Hol az „illető állam” kérése? A legteljesebben nyilvánvaló, hogy — ha az előzményekről most nem is esik szó — október 31-től kezdve a Szovjetunió kormánya durván megszegi, papírrongynak tekint a Varsói Szerződést. Lehet-e ezek után ennek a Szerződésnek kötelező érvénye a magyar kormányra?

Mindenek ellenére a minisztertanács úgy határoz, hogy még egy utolsó erőfeszítést tesznek. Hátha Andropovnak van valami mondanivalója, hátha jön valami újabb hír Moszkvából. Várni kell, amíg csak lehet, nem szabad feleslegesen kiélezni a helyzetet. Délutánig elnapolják az ülést. Egyébként úgy döntenek, hogy a külügyminiszteri tárcát is Nagy Imre veszi át. Horváth Imre, az eddigi külügyminiszter, nincs is Pesten, s egyébként is, a külügyek fontossága saját fejével gondolkodó embert követel.

Még a délutáni minisztertanácsi ülést is félbeszakítják és a szűkebb kabinet tagjai a Parlamentbe kéretik Andropovot. A találkozás komor és feszült. Andropov továbbra is mellébeszél. Azt akarja elhíttetni, hogy tulajdonképpen nem is jönnek be szovjet csapatok Magyarországra, illetve az egész dolog nem is olyan lényeges. Nagy Imre hangja ideges és ünnepélyes. Közli: a Magyar Népköztársaság kormányához hiteles adatok érkeztek, miszerint újabb szovjet katonai alakulatok lépték át a magyar határt. Követeli ezeknek az alakulatoknak haladéktalan visszavonását. Kijelenti, hogy Magyarország a Varsói Szerződést azonnal felmondja, kihirdeti az ország semlegességét. A kormány az Egyesült Nemzetek Szervezetéhez fordul és az ország semlegességének megvédésére felkéri a négy nagyhatalmat.

Andropov tudomásul veszi a tiltakozást és a bejelentést s azt feleli: a kormányától azonnali választ kér.

A szűkebb kabinet minden egyes tagja csatlakozik Nagy Imréhez, de mindük közül — Kádár a leghevesebb. Szinte kiáltva mondja: lehet, hogy az ő személyes sorsa homályos, de mint magyar ember, készen áll arra, hogy harcoljon is, ha kell. „Ha a maguk tankjai bejönnek — vágja oda a szovjet nagykövetnek —, én lemegyek az utcára és a puszta kezemmel fogok verekedni ellenük!”

Az első háború szocialista országok között

Király Béla Budapest katonai parancsnoka volt a forradalom alatt. Jelenleg egyetemi tanár New Yorkban. Alábbi szövege 1976-ban íródott a szerkesztésében megjelent angol nyelvű Emlékkönyv részére (lásd Bibliográfia). Magyarul megjelent az Irodalmi Újság 1976 októberi számában. Ebből közlünk az alábbiakban részletes kivonatokat.

Amikor a szovjet harckocsik 1956 október 24-én hajnalban Budapestre özönlöttek, a magyar ügyekbe törvénytelenül avatkoztak be. Lehet, hogy Gerő Ernő beleegyezett az agresszióba, lehet, hogy ő tanácsolta azt, lehet, hogy félelmében könyörgött gyors fegyveres oltalomért. Bármelyik változat érvényes is ezek közül, a szovjet beavatkozás nem volt még háború. A szándék és a remény az lehetett, hogy mint Kelet-Berlinben történt 1953 júniusában, fegyveres erőfelmutatással, talán néhány lövéssel, helyreállíthatják a szovjet típusú « törvényt és rendet » Magyarországon is. A szándék talán nem ment ezen túl, azaz a szovjet szocialista nagyhatalom talán nem akart háborút viselni szocialista magyar szomszédja ellen. Amikor azonban november elsején a szovjet harckocsik ezrei és hadosztályaik jelentős csoportja megindult Budapest felé, s amikor negyedikén a tüzérségük Kiskunhalason megnyitotta a tüzet, akkor előre megfontoltan, tömeges és rendszeres katonai művelettel szándékozták megsemmisíteni a magyar fegyveres erőket, megdönteni a tör-

vényes kormányt és a saját bábjaikat Magyarországon hatalomra juttatni. Ezt a tervet végre is hajtották, s ezzel a háború fogalmának és meghatározásának minden összetevőjét kimerítették. A szovjet szocialista nagyhatalom hadat viselt a szocialista Magyarország ellen, s így a Szovjetunióé az a kétes dicsőség, hogy a történelemben első esetben ő kezdeményezett ilyen háborút.

Ha most, húsz év távlatából, visszanezünk 1956-ra és a küzdelmet úgy elemezzük, mint az első háborút szocialista országok között, akkor négy alapvető tényezőt kell említenünk. Minden háborúban az első és döntő kérdés a katonák hűsége; a második a forradalmi kormány szervezetszerű hatalma és ellenőrzése a fegyveres erők fölött; a harmadik a stratégia kérdése és végül a negyedik Nagy Imre tragikus végső elhatározása.

Tradicionális, de főleg forradalmi harcokban a katona hűsége az az alapvető tényező, amelyen a fegyveres harc áll vagy bukik. Forradalom idején, ha a hadsereg támogatja a kormányzatot, a forradalmárok nehéz helyzetben vannak és a régi rezsimnek komoly lehetősége van arra, hogy túlélje a válságot. Ha azonban a katonák hűsége ingadozó, ha nem hajlandók fegyvert emelni a felkelőkre, ha egy részük vagy egészük a forradalmárokhoz csatlakozik, a rezsim többé-kevésbé biztosan elbukik. Amikor Tokióban 1961 nyarán, a radikális japán egyetemi ifjúság szervezete a *Zengaküren* meghívására egy szimpóziumon vettem részt, két napon át a kérdések áradatával halmozott el a szervezet vezetősége. Ahogy figyelemmel hallgattam és válaszoltam kérdéseikre, lassan kristálytisztává vált számomra, hogy ezeket a rendkívül művelt japánokat, akiknek eltökélt szándéka volt, hogy a japán társadalmat így vagy úgy megreformálják, egyetlen kérdés izgatta. Ez pedig a következő volt: hogyan tudták a magyar szabadságharcosok « megszervezni » azt, hogy a néphadsereg nem állt nekik ellent, hanem együttműködött velük?

Ez mutatja, mennyire helyesen értelmezték az eseményeket. A magyar néphadsereg katonái, kevés és elszigetelt kivételtől eltekintve, nem támogatták a szovjet agresszorokat, nem lőttek honfitársaikra, és fokozatosan,

tömegesen átálltak a szabadságharcosokhoz. De nem volt «szervezés». Lojalitást nem lehet «szervezni». Az alapvető kérdés az, vajon a katonák, akik végtére is egyenruhába öltöztetett polgárok, kivel érznek közösséget, a kormánnyal-e vagy a felkelőkkel? Magyarországon a katonai ifjúság minden szervezés nélkül, s annak ellenére, hogy szovjet szabású egyenruhát viselt, hogy szovjet fegyvertartott a kezében, hogy szovjet ideológiával tömték a fejét, és szovjet «tanácsadók» ellenőrzése alatt működött — vagy éppen ezért — amikor a döntő pillanat érkezett, nem támogatta a rendszert. A néphadsereg katonáinak 1956-os magatartása a legnagyobb kudarc, amit a rendszer elszenvedett. Az ifjúság, amelyre hivatkozott, amelynek fényes jövőt ígért, épp ez az ifjúság tagadta meg.

Az egyes katonák lojalitása azonban bármennyire fontos is, csak egyik eleme a fegyveres erő hatóképességének. Új eszméhez lojális tömeget hűtlen tisztikar még gonosztettekre is vezethet, vagy legalábbis megakadályozhatja, vagy késleltetheti a katonai tömegeket abban, hogy meggyőződésüknek megfelelően cselekedjenek. Amikor a forradalom győzelme a néphadsereg vezetői előtt, mint rémkép kezdett felmerülni, pontosan ez volt az a tér, ahol a lehető legnagyobb kárt kívánták okozni a forradalmi kormánynak. Az október 28-i fegyverszünet előestéjén úgy szétszórtak néhány hadosztályt, hogy azok megszűntek harcoló egységek lenni. Volt olyan hadosztály, amelynek tüzérségét Budapestre, gyalogsága egyrészét a nyugati határra, másrészét a Dunához vezényelték, úgy, hogy hosszú idő kellett, amíg ezekből az egységekből ismét konszolidált hadosztály lett. Volt olyan hadosztály, amelyik a második szovjet agresszió kezdetén még szétszórt állapotban volt. Ilyen körülmények között a fegyveres erőknek olyan szervre volt szükségük, amely biztosította Nagy Imre kormányának az irányítást és ellenőrzést. Ezt a célt szolgálta a Forradalmi Karhatalmi Bizottság felállítása és ennek alárendelve a Nemzetőrség Főparancsnokságának a megszervezése. Ennek a két szervezetnek vezetőiként Maléter Pállal együtt naponta tettünk jelentést Nagy Imrének arról, milyen mértékben haladt előre

a fegyveres erők, illetve a belső nyugalom és rend konszolidációja. Szervező munkával elértük, hogy míg október 28-ról 29-re virradóra 28 éjjeli fegyveres rendzavarás történt, november 2-ről 3-ra virradóra egy sem. Ugyanehhez az erőfeszítéshez tartozik az, hogy Nagy Imrétől felhatalmazást kértem és kaptam arra, hogy egy Központi Igazoló Bizottságot állítsak fel. Kerekes Béla vezérőrnagy elnöklete alatt ezt a bizottságot létre is hoztam, nem « tisztogatás » céljára, hanem ellenkezőleg, az igazságtalanul eltávolított tisztek gyorsított módon való visszavételére. A bizottságnak feladatává tettem, hogy a néphadsereg minden olyan tisztjének ügyét, akit 1948 óta eltávolítottak, vizsgálják felül és amennyiben a vele szemben való eljárás törvénytelen volt, visszavételükre tegyenek javaslatot. Pár héten belül demokratikus és a Nagy Imre kormányhoz hű tisztek százait szándékoztunk a honvédségbe visszavétni. A bizottság első ülését november 4-én akarta tartani.

Ami a stratégiát illeti, mely nem más mint a politikai vezetőség honvédelemre vonatkozó, alapvető elhatározásának fegyveres erővel való kieroszakolása, a Nagy Imre-kormány nem tervezett fegyveres harcot, még védelmi harcot sem a Szovjetunióval szemben. Ennek következtében semmi nagyobbszabású stratégiai tervet nem dolgoztunk ki a forradalom alatt. Nagy Imre tudtával és beleegyezésével Budapest körül egy védőövet terveztünk, Márton ezredes parancsnoksága alatt. Ahogy a szétzilált hadosztályokat rendbe lehetett szedni, csapatokat kezdtünk összpontosítani ebben az övben, de a folyamat lassan ment. Nem döntő és hosszantartó védelemre gondoltunk, erre nem volt lehetőség. Arról volt szó, egy megfigyelő rendszerünk legyen és előre nem látható válság esetén a kormánynak néhány órát vagy néhány napot biztosítsunk politikai elhatározásra. November 3-án az öv megfigyelésre alkalmas volt, tartós harcra nem.

Itt kapcsolódik beszámolómm a Nagy Imre-kormány elhatározásához. Amint a november 3-ról 4-re virradó éjjel Kiskunhalason az első szovjet támadás megkezdődött, Nagy Imrét óráról órára, később jóformán percről percre

értésítettem a helyzetről, a kettőnket közvetlenül összekötő telefonon. Amikor az első szovjet hullám elérte a Budapest körüli kordont, jelentettem Nagy Imrének, hogy fegyveres ellenállással néhány órát, talán egy napot tudunk a kormánynak biztosítani, ha vagy ő, vagy én azonnal bemondjuk rádión a valóságot, azaz, hogy a Szovjetunió hadat indított ellenünk, elrendeljük, hogy a védőőv csapatai mindent tegyenek meg az agresszió lassítására. Többről nem lehetett szó.

Azt lehetne kérdezni, hogy minek kellett ilyen felhívás? Mire valók a katonák egy védelmi övben, ha nem arra, hogy a támadóra lőjenek? Megokolt kérdés volna normális körülmények között; de a november 3 előtti héten a kulcsprobléma az volt, hogy semmiképpen ne adjunk okot a Szovjetuniónak a beavatkozásra. Minden erővel meg kellett akadályozni a legkisebb összecsapást is. A felvilágosító munka erre összpontosult. Ahhoz tehát, hogy a védelmi öv egyöntetűen harcoljon, szükséges lett volna a kormány fejének, vagy a Nemzetörség főparancsnokának erre felszólító rádiófelhívása.

Nagy Imre azonban minden efféle kiáltványt megtiltott. Arra hivatkozott, hogy Andropov nagykövet őmellette van és azt állítja, hogy tévedésről lehet csak szó, a szovjet csapatok nem kaptak támadásra parancsot. Moszkva közben nem vette fel a kagylót. Hogy Nagy Imre elhitte-e Andropov hazudozását vagy sem, nem tudjuk. Hogy nem akart a Szovjetunióval háborút, az biztos. Úgyhogy amikor hajnalban jelentettem neki, hogy egy szovjet páncélos oszlop behatolt a Deák-térre s onnan a Parlament felé veszi útját, azt válaszolta: « Nem kérek további jelentést. » Röviddel ezután felhangzott utolsó felhívása a rádióban, amelyben azt is mondta: « csapataink harcban állnak ». A Nemzetörség főparancsnokától nem kért további jelentést, de a nemzetnek és a világnak tudtára adta, hogy csapataink harcban állnak. E két tett között tátongó úr és ellenmondás van.

Azzal, hogy nem kért további jelentést, Nagy Imre egyszersmind arra is utalt, hogy a kormány nem ad további parancsot, azaz nem lesz olyan politikai elhatározás,

ami katonai nyelvre lefordítva fegyveres harcot jelentene. Nem akart még védelmi háborút sem folytatni a Szovjetunió ellen, túlságosan éles volt még lelkében az 1945-ös, lerombolt Budapest emléke. Nem adott parancsot harcra, de arra sem, hogy a harcolók tegyék le a fegyvert, túlságosan élénk volt benne a Világost követő Habsburg terror képzelete. Sem harcra, sem fegyverletételre nem adván parancsot, Nagy Imre, aki inkább saját életét áldozta fel, mint fiatal katonák véréét, a történelemre bízta, hogy ítéljen az első háborúról, amelyet egy szocialista nagyhatalom kis szocialista szomszédja ellen indított.

Elkerülhetetlen volt-e a szovjet intervenció ?

Az alábbi fejtegetés előszóban hangzott el 1976 őszén Párizsban, az 56-os események huszadik évfordulójára rendezett magyar-lengyel tudományos konferencián. A francia nyelvű hangszalag alapján készült magyar fordításon a szerző csupán néhány jelentéktelen javítást ejtett.

Molnár Miklós irodalmár és történész, a budapesti Irodalmi Újság első szerkesztője, számos történeti munka szerzője. 1957 óta Svájcban él, a genfi egyetem nemzetközi főiskolájának rendes tanára.

Bevezetésül néhány szót a Szovjetunió magatartásáról az 1956-os eseményekkel kapcsolatban, különös tekintettel Magyarországra. Bevezetőnkben nem szándékozunk új tényezőket felsorakoztatni, sem a történetek mélyenszántó elemzését adni. Egyébként is olyan téma ez, amelyet mindenki jól ismer... és egyben rosszul is. Jól, mert mindenki közlőről követte annak idején közvetlenül, vagy a később közzétett dokumentumokon keresztül, az eseményekben elsősorban érdekelt nagyhatalom megnyilvánulásait. Azét, amelynek magatartása Lengyelország és Magyarország szempontjából döntő fontosságú volt, míg az amerikaiak és a többi nagyhatalom hozzáállása az említett országokra csak a Szovjetunió közvetítésével hatott vissza. Hogy másrészt mindannyian *rosszul* ismerjük a kérdést, ennek közismert oka a szovjet források hiánya.

Nem időzöm hosszan a forrásoknál és nem idézem fel a nyitott kérdések hosszú sorát, melyek — információ híján — válasz nélkül maradnak. Kénytelenek vagyunk megállapítani, hogy míg a források fel nincsenek tárva, nem áll módunkban a szovjet magatartást másként, mint kívülről, az ismert események oldaláról tanulmányozni. Az eseményekből vonhatjuk tehát le következtetéseinket a Szovjetunió indítékairól, hacsak nem folyamodunk egy elméleti megközelítéshez. Ez utóbbi esetben kiindulhatnánk a szovjet hatalom jellegéből, ideológiai alapjaiból, természetéből, anyagi, társadalmi, gazdasági létfeltételeiből. Hiányosságai és bizonytalanságai ellenére a két megközelítés közül az előbbit választom, vagyis az eseményekből, és nem a szovjet hatalom természetéből és külpolitikáját érintő elmélkedésekből indulok ki. Annál is inkább, mert az előző felszólalások, és különösen Fejtő Ferenc beszámolója a magyarázó elemek egész sorát tárta fel a Szovjetunió és a többi kommunista ország viszonyát illetően. E viszonyok természetét, a vázlatos áttekintés kedvéért, egyszerűen a központ és a periféria viszonyának fogom jelölni.

Amennyiben a kérdést a Szovjetunió szempontjából vizsgáljuk (már amennyiben a szovjet magatartás állandóságáról az 1956-os válság változó helyzeteiben egyáltalán beszélni lehet), nyilvánvaló, hogy a Varsóban, illetve Budapesten kirobbant válságot az oroszok nem tekintették sem igazán nemzetközi, sem valóságos belső eseménynek. Moszkva magatartásában mindvégig volt egy bizonyos kétértelműség abban a kérdésben, hogy a tárgyalások milyen szinten zajlanak: állam áll-e szemben állammal, vagy Párt a Párttal? Ez a kétértelműség egyébként, bár módosult formában, mind a mai napig fennmaradt. A világpolitikai szempontokon túl ez az oka a szovjet magatartás minden megfigyelő és minden történetíró előtt nyilvánvaló ingadozásainak.

Lássuk tehát a változatokat és a lehetőségeket, melyeknek száma, a permutáció szabályai ellenére sem végtelen. Hármat szeretnék ezek közül megemlíteni. Az első egy viszonylag engedékeny álláspont, mely mindössze bizonyos játékszabályok betartását írta elő és ezen belül elég

szabad kezét adott az érdekelteknek; a második magatartás-típust az jellemzi, hogy habozik a lényeges engedmények és a nyers szakítás között; és végül a harmadik vagy végső megoldás, « Endlösung ».

Az első minta a megengedő álláspont. Kivételesen kedvező esetben azt remélhették a lengyelek és a magyarok, hogy bizonyos biztosítékok esetén szabad kezét kapnak. Ez a lengyel modell, melynek egyik tényezője az érdekeltek szívós helytállása, a másik pedig a szovjet katonai beavatkozás Damokles-kardja. Fejtő Ferenc elmondta, és Szabó Zoltán is erre utalt, amikor a XIX. századdal állította párhuzamba az 56-os eseményeket, hogy mi is volt a Varsó és Budapest közötti alapvető különbség. Szabó Zoltán megfogalmazásában az, hogy 1956-nak nem volt Petőfije; Fejtő szerint nem volt Gomulkája, aki maga mögött tudta volna egy nagyjából összetartó KB támogatását. Ennek eredménye az lett, hogy míg a varsói tavaszt kisajátíthatta a párt, a budapesti vad burjánzás a « központot » (a moszkvai vezetést) olyan helyzet elé állította, amely sokkal inkább hasonlított a három évvel korábbi berlini, mint az alig néhány nappal Budapest előtt lejátszódó varsói képlethez. A szovjet vezetőség magatartása valahol a középúton foglal helyet Berlin és Varsó között, vagyis keményebben reagáltak, mint Varsóban, ahol megelégedtek a fenyegetéssel (Budapesten ugyanis volt egy első intervenció, melyre rögtön rá fogok térni), de nem mentek olyan messzire, mint Berlinben. Hogy ezt honnan veszem? Onnan, hogy ez az első beavatkozás szemmel láthatólag, egy méreteiben is és célkitűzéseiben is kiskaliberű volt. A szovjetek első budapesti lépését 1956 októberében habozás nélkül megfélemlítő és elrettentő célzatú rendőri beavatkozásnak minősíteném. Az ezzel egyidőben megindított politikai akció arra enged következtetni, hogy bár ropogtak a fegyverek és folytak a csatározások, a szovjet vezetők hajlandók lettek volna egy Gomulka-típusú megoldásra. Vagyis *in extremis* belementek volna egy vezér-cserébe, mely egy Kádár-Nagy Imre vezette csoportot tol előtérbe. Közben azonban késő lett. A tömegek megmozdultak és több napi utcai harc után Moszkva egy második választás elé

került. És itt jutok el a második ponthoz: habozás, lényeges engedmények vagy radikális szakítás, Endlösung. Mondanivalóm ez: a rendőri műveletek másnapján kiderült, elégtelenek ahhoz, hogy a rendet helyreállítsák, s lehetővé tegyék, hogy — mint Varsóban — minden jelentősebb strukturális változás nélkül megtörténjék a vezér-csere. Ennek ellenére, mint már mondtam, a szovjet vezetők több mint egy héten át nemcsak folytatták az említett kiskaliberű katonai és politikai beavatkozásukat, hanem lényeges szerkezeti változtatásokhoz is hozzájárultak (ezzel kapcsolatban vegyük például okt. 30-i nyilatkozatukat). Leegyszerűsítve azt mondhatnám, hogy ez részükről visszakanyarodást jelentett az 1956-ot jóval megelőző korszak hatalmi viszonyaihoz, vagyis az 1945/47-es évek ismert politikai modelljéhez, amelyet itt nincs módomban elemezni.

Szeretném behatóbb vizsgálat alá venni mármost ezt a második típusú magatartást, amelynek során a szovjet hatalom, ha nem is mutatkozott olyan bárányszelídségűnek, mint amilyennek Churchill az újjászervezett Dél-Németországot álmodta, de mégis engedékenyebbnek, alkalmazkodóbbnak, nagyobb engedményekre hajlamosabbnak bizonyult, mint azt mostanában feltételezik. Ha értelmezésem helyes, és szeretném ha e kérdés körül vita alakulna ki, akkor ennek igen nagy jelentősége van, mert megcáfolja azt a feltevést — amelyet egyébként lustaság-hipotézisnek tekintek, a beletörődés igazolásának — amely szerint 1944 óta a játszma el volt döntve. (Lényegtelen részletkérdés ezen belül az, hogy a dátum pontos-e, illetve hogy a játszma kimenetele pontosan melyik évben dőlt el; a lényeg hogy üdvösség nincsen, és a helyzet adottságait csak egy atomháború változtathatja meg.) Véleményem szerint, amelyet nem most fejték ki először, Moszkva első, teljes héten át tartó lagymatag magatartása pontosan az ellenkező tételt bizonyítja: vagyis azt, hogy ha a legutóbbi húsz év történetében volt egy alkalmas pillanat, mely átbillenthette volna a mérleget, ezt 1956-ban egy olyan elszigetelt és jelentéktelen kis ország idézhette volna elő, mint Magyarország. A ma reggeli vitában közvetve volt is erről szó. Amalrik

végeredményben erre utalt, mikor azt mondotta, hogy ha egy határozott diplomáciai fellépés során intervencióval fenyegetik, a Szovjetunió visszakozott volna 1956-ban. Pelikán azt az ellenvetést tette, hogy ez jogi lehetlenség volt, mivel sem a lengyelek, sem a magyarok nem kértek ilyen irányú segítséget. De azt hiszem Pelikánnak csak formálisan és csak részben volt igaza, illetve csak egy adott időpontra vonatkozólag, amely időpontot október 31-ére teszem. Mert bármilyen lesajnáló véleménnyel vagyunk is az amerikai külpolitikáról, mégsem kell elvetni a sulykot; a State Department-t nem érhetle készületlenül ez a helyzet, és nyilvánvalóan kidolgozta a lehetséges ellenlépések egész sorát. Tehát amikor a Szovjetunió által hivatalosan elismert magyar kormány, Nagy Imre kormánya bejelentette semlegességét, és ezáltal Magyarországot a második világháború szövetséges nagyhatalmainak védelme alá helyezte, a fenti kérés — implicite — elhangzott; mert jogi nyelven szólva, a nemzetközi jog értelmében, a békeszerződések értelmében ezek a nagyhatalmak szavatolták a magyar demokratikus rendszert. A Békeszerződés 40-ik cikke például kijelenti, hogy a szerződés értelmezésére vagy végrehajtására vonatkozó mindennemű vitás kérdés a Szövetséges és Társult Hatalmak képviselői elé terjesztendő, illetőleg egy hármas bizottság elé, amelynek harmadik tagját szükség esetén az Egyesült Nemzetek főtitkára jelöli ki. Ilyen esetekben a 39. cikknek az a rendelkezése, hogy a szövetségesek képviselői csak 18 hónapon belül járnak el vitás ügyekben, ez a határidő nem játszik szerepet. Másrészt jogilag sem lehet vitás, hogy kilenc évvel a békeszerződés után idegen csapatok állomásozása, valamint az országnak egy hatalmi tömbhöz való tartozása olyan kérdések, amelyekben a szerződés végrehajtásában érdekelt Szövetséges és Társult Hatalmak illetékesek, a törvényes magyar kormány pedig a maga részéről illetékes, a legilletékesebb arra, hogy e kérdéseket a Hatalmak elé terjessze. A magyar ENSz küldöttség a maga részéről ugyancsak kérte a Biztonsági Tanács és a Közgyűlés összehívását a magyar ügyben. Ezzel Magyarország a nemzetközi porondra lépett és a nagyhatalmaknak — jogilag

— lehetőséget adott a döntőbírói jellegű beavatkozásra.

Mindezek a megjegyzések tehát a helyzet általános megítélésére vonatkoznak; a továbbiakban röviden egy kissé sematikus magyarázatot szeretnék javasolni. Az első magyarázó elem a Szovjetunió viszonylagos katonai gyengesége 1956-ban. Nem időzöm ennél a pontnál, többen ismerik a kérdést, a többiek számára hadd utaljak az idevágó jelentős hadászati irodalomra. A Szovjetunió katonailag gyenge helyzetében a határozott nyugati diplomáciai fellépés sokkal nagyobb hatással kecsegtet, mint erőhelyzetben.

A második magyarázó elem egyszerre tartozik, ha szabad így szólnom, a történelem és a politikai tudományok körébe. A szovjet külpolitika (és nem az ideológia) szempontjából Kelet-Európa sohasem jelentett homogén tábor, egységes birodalmat. Az az elképzelés, mely Kelet-Európát a Szovjetunió uralma alatt álló olyan egységes tömbnek látja, melynek minden része egyforma fontossággal bír a nagyhatalom számára, ugyancsak a lustaság-hipotézishez tartozik. Szeretném ha ezen egyszerűen elgondolkoznának, mert nem óhajtom itt felidézni azokat a verejtékes erőfeszítéseket, melyek árán a Szovjetunió kialakította befolyási övezetét, nagyjából 1943 és 48 között. Csak emlékezetükbe szeretném idézni, hogy az, amit a Szovjetunió lenyelt, amit le akart nyelni, nem egy egységes egész. Volt tehát fontossági sorrend. Elég ha elolvassuk Rooseveltt és Churchill levelezésének egy évvel ezelőtti megjelent teljes kiadását, amelyből kiderül, hogy az amerikai, de még inkább az angol vezetők világosan látták, hogy Bulgária és Románia esete nem képezheti alku tárgyát az oroszokkal, míg Csehszlovákia, Magyarország és Jugoszlávia más lapra tartozik és lehetősége volna diplomáciai tárgyalásoknak. Másszóval Magyarország nem szerepelt a sztálini prioritások listáján és ennél fogva esetleges részleges feladására volt lehetőség, még egy évtized múltán is. A « központ » számára Magyarország minden szempontból, stratégiai szempontból is, a rendszer másodlagosan fontos darabja, vagyis olyan, melynek ügye tárgyalási alap lehet. Egy második Finnország? Miért ne, ha ezért a részleges meg-

hátrálásért mondjuk valamilyen anyagi természetű ellenszolgáltatás jár, vagy ez tenné egyedül lehetővé, hogy elhárítson a Szovjetunióknak bizonyos kellemetlenségeket. Ne felejtsük, hogy mindez az Eisenhower, valamint a Molotov, Bulganyin és Hruscsov közötti diplomáciai levélváltás idejére esik.

Mint valamennyien tudjuk, mindezen lehetséges alternatívák ellenére az oroszok az Endlösung-ot, a végső megoldást, a durva erőszakot választották. A tankokat. Ezzel kapcsolatban is hallani olyan magyarázatot, melyet ugyancsak a kényelmes hipotézisek közé sorolnék. Mégpedig azt, hogy Moszkvának az események kezdete óta mindig is az volt a szándéka, amit végül is megvalósított, hogy t.i szétzúzza a felkelést. Csak időhúzásból habozott, azért, hogy ideje legyen felkészülni. Ez szerintem kettős tévedés, mely egyrészt túlértékeli a Szovjetunió eltökéltségét arra, hogy minden áron megtartsa szerzeményeit, másrészt alábecsüli katonai erejét. Az imént magam mondtam, hogy a Szovjetunió alsóbbrendű helyzetben volt az USA-val, de — ezt szinte nevetséges is hozzátenni — nem Magyarországgal szemben. Még 1956-ban, tizenkét évvel azelőtt, hogy Csehszlovákiában ütőképességének olyan ragyogó bizonyítékát adta, sem volt a Szovjetunióknak tíz napra szüksége ahhoz, hogy Magyarországot lenyelje. Másról volt szó. Erre a haladékra, mely a továbbiak során fontosnak bizonyult, nem katonai, hanem politikai szempontból volt szüksége. Ez idő alatt a nemzetközi, illetve az inter-regionális (itt megint a központ és a periféria viszonyára utalok) viszonylatok három tényezője is olyan irányba fejlődött, amely megkönnyítette a végkifejletet. Az első ilyen tényező: Suez. Erre nem szándékozom kitérni. A második tényező: az amerikai politika impotenciája vagy defetizmusa, vagy bárhogyan is nevezzük, amiről ma reggel már olyan bőven esett szó. És végül, harmadsorban, a peremországok nyomása a központra, annak érdekében, hogy betömjék a Magyarországon keletkezett rést. Gondolok itt Kínára, amelyről Levesque barátunk fog itt mindjárt beszélni, gondolok a kelet-német és a cseh kommunista vezetőség rémületére, gondolok ugyancsak Titóra. Egy a közelmúlt-

ban napvilágot látott dokumentum ugyanis alátámasztja Hruscsov emlékiratainak egy passzusát, amely már egy idő óta új megvilágításba helyezte Jugoszlávia magatartását az 56-os válság idején. A történészek szemében ma már úgyszólván véglegesen bizonyítottnak látszik, hogy Tito nemcsak hogy nem utólag és jobb belátása ellenére igazolta a szovjet beavatkozást, hanem legalábbis három nappal korábban, Hruscsov és Malenkov Brioni szigetén tett váratlan látogatásakor, előzetes jóváhagyását adta ahhoz. Tehát ez volt az a három tényező, amely a nemzetközi adottságokat megváltoztatta.

Befejezésül hadd mondjak mindössze annyit, hogy a 68-as cseh eseményeknél alkalmazott ún. Brezsnyev-elv nem pillanatnyi rögtönzés volt, hanem a magyarországi tapasztalatra nyúlt vissza, és hogy ezen elv tulajdonképpeni sugalmazói — Lenin mellett, természetesen — egyrészt a peremországok szovjet birodalmi prokonzuljai voltak, másrészt, nyilván akaratokon kívül, azok a nyugati politikusok, akik ezúttal is létrehoztak egy fatális képletet. Számomra ez a képlet mindenekelőtt a Rajnavidék 1936 évi újrafelfegyverzését idézi. De úgy is mondhatnánk, hogy a nyugati politikusok 56-os magatartásukkal előidéztek a 12 évvel későbbi második Münchenüket.

[A párizsi « Irodalmi Újság » a forradalom 25. évfordulójára készült 1981. szept.-októberi számát túlnyomórészt 1956 világpolitikai összefüggéseinek szentelte. Ennek keretében egy sor, magyarul máig kiadatlan diplomáciai dokumentumot közöl, így például Mičunovič jugoszláv diplomata emlékiratainak azokat a passzusait, amelyekre a fenti szöveg Brioni-val kapcsolatban utal.]

Milyen forradalom

Az 1956 október-novemberi események jellegéről, mélyebb tartalmáról, tanulságairól a legkorábban és mind a mai napig érvényesen Bibó István írt a « Magyarország helyzete és a világhelyzet » c. elaborátumában. Bibó írása az alább következő tanulmány-gyűjtemény élére kívánkoznék. De mint-hogy a Magyar Füzetek 4. számában (143-159. o.) már egyszer közöltük, olvasóink ott megtalálhatják, s gondolatban e kötethez csatolhatják.

A forradalom jellegéről

Részletek egy 1978-ban megjelent, Király Béla és Jónás Pál szerkesztette, 1956-ra visszapillantó angol nyelvű tanulmánykötet (I. Bibliográfia) bevezetéséből. — Seton-Watson az orosz és kelet-európai történelem tanára a londoni egyetemen, s e tárgykörben számos munka szerzője.

Először is tisztázzuk a fogalmakat. Ami Magyarországon végbement *forradalom* volt. A forradalom erőszakos cselekvés, mely arra irányul, hogy a politikai és társadalmi hatalom egész rendszerét megdöntse, s valami újjal váltsa fel. A békés társadalmi átalakulás — bármennyire radikális — *nem* forradalom. És az sem forradalom, ha valamely politikai vagy katonai klikk erőszakkal magához ragadja a hatalmat, hogy annak gyümölcseit kisorsolják — ez államcsíny, coup d'Etat (melyre még mindig nincs az angolban megfelelő név). E fenti értelemben az 1956. október végi magyar események forradalom voltak. Ezt *háború* követte, melyet két egyenlőtlen erejű hadsereg vívott. S a háborús vereség után bekövetkezett az *ellenforradalom*. Sajnos, e fogalom az úgynevezett szellemi baloldal szótárában homályos jelentésű indulatszóvá lett világszerte; a nemtetszésükbe ütköző bármely erőszakos cselekvés megjelölésekor használatos. De tegyük félre a « haladár » ájtatoskodást, s nézzük a tényleget. Az ellenforradalom erőszakos cselekvés; arra irányul, hogy a forradalom által felállított politikai és társadalmi

berendezkedést szétzúzza, s hogy a forradalmat megelőző társadalmi és politikai rendszert restaurálja. Pontosan ez történt 1956. november 4-én. Felmerülhet még az az ellenérv, hogy a forradalom a rendelkezésre álló rendkívül rövid idő miatt csak politikai rendjét teremthette meg, társadalmi rendjét nem hozta létre. Ez azonban csak szörszálhasogatás, hiszen a szándék kétséget kizáróan létezett.

Magyarország, tragikus módon, az ellenforradalmak klasszikus hazája, e tekintetben csak Franciaország előzi meg. Az ellenforradalom tiszta típusa valósult meg 1849-ben, 1919-ben és 1956-ban. Az első esetben I. Miklós cár orosz hadserege volt a végrehajtó, a haszonélvező pedig a Habsburg monarchia. Másodízben a román hadsereg avatkozott be, s a haszonélvező ezúttal a Horthy Miklós admirális körüli csoport volt; harmadjára a szovjet hadsereg lépett működésbe a levitézlett kommunista pártvezetés javára. Mindamellett az ellenforradalmak sohasem képesek arra, hogy hosszú időre visszaállítsák a megelőző rendet. Bach Sándor rendszere más volt, mint Metternich hercegé, Bethlen Istváné más, mint Tisza Istváné, és Kádár Jánosé — akinek a magyarok kényszerű hálával tartoznak — más, mint Gerő Ernőé.

Másodsorban, a magyar forradalom győzelmes volt. Szétzúzta a Rákos-Gerő féle rezsimet. Az egész, látszólag bevehetetlen totalitárius erőd — a gondolatszabadság hiánya, a személyi kultusz, a Moszkva-imádat — néhány nap alatt összeomlott. Olyan vívmány volt ez, amin semmi sem változtathat. Ez felidézi előttem azt a történelmi párhuzamot, illetve szembeállítási lehetőséget, melyet az 1830-as év Lengyelországa kínál. Ott szintén forradalom tört ki, amit háború követett. 1830-31-ben az események tíz hónapon át zajlottak, Magyarországon tizenkét napig. Ennek oka nemcsak az, hogy a szembenálló felek erői itt sokkal egyenlőtlenebbek voltak, hanem az is, hogy a forradalom beköszöntésekor a szovjet hadsereg Magyarországon állomásozott, mégpedig nagy számban és teljes fegyverzetben. Még így is némi harc után visszavonult, s míg a vezetők tanácskoztak, a parancsnokok várakozásra kaptak utasítást, ahogy I. Miklós is

összehívta tanácsadóit, mielőtt a támadásra vonatkozó parancsot kiadta volna.

Harmadszor felmerül a kérdés: miért tört ki a forradalom? A szovjet ügynökök kormányzási kudarca, a nemzetet alkotó társadalmi osztályok elégedetlensége nemcsak Magyarországra volt jellemző, nemcsak Magyarországra és Lengyelországra, hanem a szovjet neokolonializmus egész területére. Mindazonáltal az elégedetlenség csak abban az esetben törhet magának utat, ha felszínre kerül az uralkodó kommunista párton belül is; s ez csak akkor lehetséges, ha egy kiemelkedő személyiség körül kristályosodhat ki. Ez csak Lengyelország és Magyarország esetében történhetett így, ahol Wladyslaw Gomulka és Nagy Imre túlélte a tisztogatásokat; a terület más országaiban a lehetséges vezetők elhullottak.

Negyedszer hangsúlyoznom kell, hogy mind Lengyelország, mind Magyarország esetében a válsághoz vezető törekvések elsősorban nem nacionalista jellegűek voltak, hanem szabadságelvűek és társadalmiak. A Sztálin-idők rendszer-kritikusai polgári szabadságjogokat, elfogulatlan jogszolgáltatást, gazdasági hatékonyságot és a szocializmus ideáljának társadalmi megvalósítását követelték. Csak miután e követeléseket brutálisan elutasították, azután, hogy egy idegen hadsereg magyar munkásokat és egyetemistákat lőtt agyon, csapott fel a nemzeti érzés dühödt lángja. Természetesen nem tagadható, hogy majd minden magyarban erős nemzeti öntudat él, hogy büszkék történelmi tradícióikra. De vissza kell utasítani azt a — többé-kevésbé jóhiszemű — nyugati progresszisták köréből jövő, s 1956 óta unos-untalan hangoztatott vádat, hogy a forradalmat felelőtlen, ellenőrizhetetlen sovinizmus jellemezte. Ennek épp az ellenkezője igaz. Meglepően kevés szó esett az Erdéllyel kapcsolatos, vagy Csehszlovákiát és Jugoszláviát érintő magyar nemzeti igényekről. A környező népekkel való barátság azon alapelvek egyike volt, melyekhez a forradalom vezetői a lehető leghatározottabban ragaszkodtak.

Ugyancsak alaptalan az antiszemizmus vádja. Ha tekintetbe vesszük a náci-barát kormányok által felkorbácsolt antiszemita szenvedélyeket, s másrészt a magyar

zsidóknak a kommunista pártban betöltött kiemelkedő szerepét, elvben számítani lehetett volna ilyesmire. Valójában zsidó-ellenességnek alig volt jele, nagyrészt talán azért, mivel Nagy Imre támogatói között még így is sokkal több zsidó volt, mint a sztálinista utóvédben. Határozottan vissza kell utasítani mindama kísérleteket, melyek a forradalom hírnevét a fasiszta jellegű sovinizmus és az antiszemitizmus vádjával kívánják befeketíteni. Érthető volna, ha e vádakát a szovjet politika bajnokai hangoztatnák, ám sajnos olyan tiszteletreméltó nyugati demokraták is magukévá tették őket, akik igazán többet konyíthatnának a dolgokhoz.

Végül foglalkoznunk kell a forradalmat támogató erőikkel. Megdöbbentő ellentmondás, hogy ezek éppen a Rákosi rendszer által kedvezményezett rétegből kerültek ki. Az első megmozdulásokat éppen azok a munkás és paraszt gyerekek vezették, akik számára megnyílt a felsőoktatás kapuja. Ez a lehetőség nem létezett a Horthy-korszakban, vagyis ez azon kevés dolgok közé tartozott, melyekre a rendszer jó okkal lehetett büszke. A magyarországi események azt mutatják, hogy a felsőoktatásba kerülő, s a korszerű eszmékkel megismerkedő tehetséges fiatal emberek gyorsan átlátnak az ideológiai ködösítésen, a bürokrácia varázsigéin, megragadják az igazságot és cselekedni is ennek szellemében cselekszenek.

A « munkás- és paraszt-káder »-értelmiségi nem ellenállóbb az igazság fertőzésével szemben, mint a « burzsoá értelmiség », vagy a « nemesi értelmiség ». Mutatis mutandis, ugyanez volt érvényes a munkásokra is. A munkásosztály vezető szerepéről szóló retorikus tirádák nem fedhették el a tényeket, azt, hogy agyondolgoztatják és alulfizetik őket, s mindezt az új uralkodóosztály érdekében. A retorika megnövelte várakozásaikat, de nem érvénytelenítette a nyilvánvaló tapasztalatokat. A munkások, az új értelmiségi elit és az új hadsereg zúzta szét a totalitárius rendszert.

A váratlan és a szükségszerű

Mindenki tudta, hogy valaminek történnie kell, de ilyen heves robbanásra senki sem számított.

A háborgó írók, diákok, újságírók kiszabadulása a pártfegyelem alól előrevetítette a Magyarországot 1948 óta kalodába záró totalitáriánus rendszer fölbomlását, de az emberek nem véres, hanem békés átalakulásra számítottak. Úgy képzelték, hogy az — akárcsak Lengyelországban — a rend és a törvényesség keretei között zajlik majd le, felülről indítja el a Központi Bizottság, amely bölcsen és még idejében engedni fog a reformokat követelő értelmiségiek, írók, közgazdászok nyomásának. Az ellenzék nem zendülést akart; azt remélte, hogy a kommunista Nagy Imre visszacapja a hatalmat és alkalmazni fogja a szovjet párt XX. kongresszusán meghirdetett elveket. 1956 őszén a megújulásért küzdő írók, művészek, publicisták közül úgyszólván senki sem gondolt katasztrófára, erőszakos fölfordulásra, minden létező intézmény megingására, s még kevésbé fegyveres felkelésre a fokozatosan enyhülő szovjet uralommal szemben. Senki sem gondolt arra, hogy a kritika fegyvere — Marx szavát követve — a fegyverek kritikájává válik, hogy a tömegek színre lépnek, hogy a nép szót kér, és nem elégszik meg a statiszta szerepével.

Nemcsak a távoli múltban, hanem napjainkban is jónehány forradalom zajlott le — gondoljunk csak Algériára, Kubára, San Domingóra — amelyeknek kitörte előtt érezni lehetett valaminek az elkerülhetetlen eljövetelét, s amelyeknél a tömegek lázadását csoportok, pár-

tok, összeesküvések készítették elő. A magyar fölkelés nem tartozott ezek sorába. Nem előzte meg összeesküvés, nem szervezte forradalmi párt. Váratlan volt és előre-láthatatlan, senki sem készítette elő, senki sem akarta, sem Keleten, sem Nyugaton. Éppúgy meglepte Eisenkowitz, mint Hruscsovot. Nem játszott benne szerepet sem a KGB, sem a CIA.

Ezt a következtetést vonta le az Egyesült Nemzetek Magyarországgal foglalkozó különbizottsága is: «A tények tanulmányozása alapján a Bizottság meggyőződött a magyar fölkelés nemzeti és spontán jellegéről.»¹

Semmi jele sem volt annak, hogy a fővárosi és vidéki intellektuelek forrongásából az egész országon végigszá- guldó vihar támad. Mintha minden nyugtalanság és izga- lom a Kossuth-tér és az Egyetem-tér közötti néhányezer négyzetméterre korlátozódott volna. A kommunista párt két frakciója — a desztalinizáló és a sztalinista, a nem- zeti és a moszkovita — küzdött a hataloméért. Az ország pedig ámulva és kételkedve figyelte a küzdelmet.

«A fölkelés cseppet sem volt elkerülhetetlen. Idejében kellett volna desztalinizálni — írta J.P. Sartre, találóan összegezve a tanulságokat. — Ha 1955-ben Nagy Imre kezében hagyták volna a hatalmat, vagy ha 1956 október elején visszahívták volna a kormányba, elkerülhették volna a felkelést.»² És a sor folytatható: *ha* Gerő Ernő október 23-án este nem mondott volna provokáló beszé- det, *ha* a Központi Bizottságot idejében összehívták vol- na..., *ha* rettegésükben nem a szovjet csapatokat hívják be, hanem a tüntetőket igyekeznek lecsillapítani, etc., etc. Soha felkelést ilyen ostobán nem provokáltak ki, még az 1830-as forradalmat sem. A desztalinizálás elke- rülhetetlen volt, a fölkelés nem volt az.

De akár az volt, akár nem, végül is kitört. Hirtelen új valóság született, s egymást követték a váratlan, ellent- mondó, szokatlan helyzetek. Mint aki nyomasztó álomból ébred, a magyar ifjúság felkelt a zsarnokság ellen, nem

---

¹ Lásd fentebb az ENSz jelentés összefoglaló fejezetét.

² Temps Moderne, 1956. novemberi különszám (1957 jan.)

törődve azzal, hogy a zsarnok már három éve halott és hogy utódai jobbindulatúak. Aztán szembeszálltak néhány orosz tankegységgel, amelyek ilyenfajta harcra nem voltak fölkészülve, inkább azért jöttek, hogy megfélemlítsenek, mintsem azért, hogy lőjjenek, s azt hitték, hogy legyőzték a világ egyik leghatalmasabb hadseregét. Megfeledkeztek arról, hogy földrajzilag Magyarország a szovjet birodalom mozgásterében maradt. A világgözüvélemény rokonszenvtüntetéseinek láttán védettnek hitték magukat, s úgy viselkedtek, mintha tényleg fölszabadultak volna. Már nem elégedtek meg sem félnék, sem radikális reformokkal, hanem a nemzet teljes függetlenségét kiáltották ki. Kártyavárként omlott össze a szilárdnak hitt politikai rendszer, s ők új demokratikus intézményeket kezdtek teremteni, mintha az idők kezdetén állnának.

Már láttunk tüntetőket, akik megütköztek a rendőrség erőivel, s láttunk tüntetéseket fölkeléssé válni. Láttunk kormányokat, amelyek elvesztették hidegvérüket és saját bukásukat idézték elő. Láttunk munkásokat, akik a proletárdiktatúrával szálltak szembe: Kronstadtban 1921-ben, Berlinben 1953-ban, Poznanban 1956-ban. De még nem láttunk felkelést, amely ily gyorsan terjedt volna tovább a fővárosból a vidékre, hogy ott még merészebbé váljék és esztelen végletekig jusson, még nem láttunk a szovjet világban nemzeti és demokratikus forradalmat — méghozzá ily kedvezőtlen nemzetközi helyzetben.

A magyar forradalom — ez a *fantasztikus történet* — mint Edgar Morin mondotta³ — különleges jellege miatt érdemli meg a jelenkori történet kutatóinak figyelmét. A sémáinkkal egybevágó, « szabályosnak » nevezhető forradalmaknál is jobban leplezte le a szinte teljes szakadást a fent és a lent, az állam és a társadalom, az intézmények és a spontaneitás, a hivatalos és a valóságos Magyarország között. Az igazság e különleges órájában kiderült a párt, a kormány, a parlament, a hadsereg, a rendőrség, a központi és helyi igazgatás, a szakszervezet

---

³ Lásd Morin cikkét «A magyar forradalom tanulságai»-ról a brüsszeli Nagy Imre Intézet által kiadott *Szemle* 1959 évi 2. számában.

és valamennyi tömegszervezet tehetetlensége. A cenzoroktól fölszabadult « társadalmi tudatalatti » nyilatkozott meg, szavakban és tettekben, amelyek nem politikai megfontolásokból származtak, hanem kollektív hallucinációból. És ez a hallucináció ragályossá vált. Kültelki utca-gyerekek robbantották ki a küzdelmet, s komoly felnőttek folytatták tovább. Négy nap sem telt el, s a nép szabadnak hitte magát. A felszabadultság mámorában a függetlenség mítoszát alkotta meg, s nem nyugodott addig, amíg ez a mítosz meg nem testesült Nagy Imre tragikus személyiségében. Ez a józan és mérsékelt férfi, nem fékezhetvén meg az áradatot, inkább átadta magát annak, mintsem hogy elszakadjon népétől.

A legyőzötteknek soha sincs igazuk — mondta egyszer Lukács György, aki — a desztalinizálás híveként — szintén a felkelők oldalára állt. Semmi sem kevésbé igaz ennél a mondásnál. A legyőzöttek szemében a forradalom nem volt hiábavaló, mert lehetővé tette, hogy a nép fennszóval mondja ki azt, ami a szívében fekszik, hogy kinyilvánítsa százados vágyát: a függetlenséget, a demokráciát, a semlegességet. Az 1956 októberi gondolatok és intézmények fantasztikus virágzása óta senki sem áttathatja magát afelől, hogy mit akarnának a magyarok, ha a népek önrendelkezésének elve a Duna partján is érvényesülne. A győzteseknek is tudomásul kellett venniök a legyőzöttek elszántságát és bátorságát: ezért adhatta Molnár Miklós, a forradalom egyik legkiválóbb történésze, könyvének ezt a címet: « Egy vereség diadala ». Egyes pillanatokban a forradalom túllépett az ideológiákon, hogy a fenséges szférájába emelkedjék. Hagyományaira emlékezve, 1848, 1918, 1945 ismételt és elbukott kísérleteire, hogy szabaddá és függetlenné váljon, a szenvedély mámorában és a testvériség egyetértésében, a magyar nemzet azonosult önmagával, igazi mivoltára talált, s erről nem feledkezik el soha.

A realizmus szemszögéből azt lehetne mondani, hogy nem bölcs dolog, ha egy nép olyan álmokat kerget, amelyek az adott erőviszonyok között megvalósíthatatlanok. De a ma örületéből még lehet a holnap bölcsessé-

ge. Milovan Gyilaszt talán túlzott, amikor azt írta, hogy a magyar forradalom «nem kevésbé jelentős, mint a francia és az orosz forradalom volt»⁴ Az orosz beavatkozás lehetetlenné tette, hogy a forradalom végigjárja a maga útját. De abban a kevés időben, amely rendelkezésre állt, megdöbbentő alkotóerőről — vagy hogy a francia-görög Castoriadis szavaival éljünk: «társadalmi képzelőerőről» — tett tanúságot.

A szovjet blokk általános fejlődésének perspektívájából nézve a magyar forradalom a totalitárius kommunizmus felbomlásának volt a kezdete.

Miért lett az 1956-os magyar «olvadás»-ból forradalom? A kérdés annál inkább felmerül, mert ugyanebben az időszakban a lengyelek puskalövés nélkül két maradandó és ígéretes vívmányt csikartak ki a monolitikus hatalomtól: a mezőgazdasági magántulajdon megőrzését és az egyház viszonylagos, de tényleges szabadságát, amely azután modellül szolgált a független társadalmi intézmények és a kommunista hatalom együttélésére. A választ kétségtelenül nagyrészt Gomulka személye adja meg, akiről Michnik teljes joggal mondja⁵, hogy kommunista vezető létére egy időben az egész nemzet vezetője is volt. Lengyelországban a sztálinista apparátus Gomulka védőszárnyai alá húzódott; Magyarországon elutasította Nagy Imrét és csak a szovjet tankokban remélt menedéket.

1956-ban a magyar kommunista párt megosztott vezetősége tökéletesen képtelennek bizonyult arra, hogy a desztalinizálódási folyamatot irányítsa vagy ellenőrizze. Az elsietett szovjet beavatkozás hatására a közélet demokratizálását sürgető nemzeti, szovjetellenes és kommunistaellenes törekvések robbanásszerűen jelentkeztek. A magyar forradalom volt az első radikális kísérlet az ipari szocializmus, a munkás-önigazgatás, a mezőgazda-

---

⁴ Lásd «Az új osztály» francia nyelvű kiadásának (Plon, 1957) függelékében közölt tanulmányt a magyar forradalomról. Gyilaszt ezért az írásáért zárták először börtönbe.

⁵ Lásd Magyar Füzetek, 8. szám, 14. o.

sági és szellemi szabadság, a parlamenti demokrácia és az imperializmus-ellenes nacionalizmus összeegyeztetésére.

Célkitűzéseiben az 1956-os lengyel mozgalom is csaknem ugyanolyan radikális volt. Azt is tudjuk, hogy a magyar fölkelés kirobbanása előtt néhány nappal a Szovjetunió Lengyelországban is fegyveresen akart beavatkozni, annak ellenére, hogy a pártapparátus Gomulka köré tömörült, és hogy Gomulka hűséget tett a Szovjetunióval való szövetség mellett. Hogy erre mégsem került sor, annak fő oka a lengyel párt, állam és hadsereg vezetésének szilárd patrióta magatartása volt. A Szovjetuniónak meg kellett értenie, hogy nemcsak az ifjúság és a munkásság, hanem a hadsereg és a rendőrség nagyrésze is ellenük harcolna. Magyarországon erről nem lehetett szó, Nagy Imre és néhány kommunista követője kivételt képezett. A munkástanácsok még nem voltak elég szervezettek hosszan tartó ellenállásra. A Nyugat hallgatással fogadta Nagy Imre és a magyar írók segélykiáltásait, érvényben lévőknek tekintette a jaltai egyezményeket és nem támogatta Kelet-Európa népeinek függetlenségi küzdelmeit.⁶ A magyarországi beavatkozás nyomán támadt féle-

---

⁶ Charles Bohlen, aki abban az időben az Egyesült Államok moszkvai nagykövete volt, *Emlékirataiban* elmondja, hogy 1956 október 29-én John Foster Dulles sürgős üzenetét kellett átadnia a szovjet vezetőknek, Hruscsovnak, Bulganyinnak és Zsukov marsallnak. Az üzenet nem figyelmeztetés volt, amely az oroszokat óva intette volna a katonai beavatkozástól. Éppen ellenkezőleg, Dulles azt tudatta a szovjet vezetőkkel, hogy az Egyesült Államok Magyarországot és a Szovjetunió egyetlen más csatlósállamát sem tekinti esetleges katonai szövetségeseinek. Vagyis: Magyarország a maguk ügye, nem a miénk. Hruscsov megnyugodott, de ez a gesztus nem akadályozta meg a szovjet propagandát abban, hogy a felkelőknél talált amerikai fegyverekről beszéljen.

lem lehetővé tette Gomulkának, hogy *normalizálja* a lengyel helyzetet és visszaszorítsa a demokratikus ellenzék ellenállását.

Moszkva és a nemzetközi kommunista mozgalom ideológusai azt a tanulságot vonták le a budapesti leckéből, hogy szigorúbbra kell fogni a pártfegyelmet, valamint az intellektuális élet ellenőrzését. Mégsem sikerült megelőzniök a prágai tavaszt, amely kezdetben úgy jelentkezett, mint a Kreml beleegyezésével végrehajtott gazdasági reform és kései desztalinizáció. A kezdeményezés eleinte a — Magyarországinál sokkal erősebb — csehszlovák kommunista párt felvilágosultabb elemeinek a kezében volt. A csehek mindent megtettek annak érdekében, hogy kikerüljék a zátonyokat, amelyeken a magyarok hajótörést szenvedtek: nem voltak utcai tüntetések, nem hangzottak el szovjetellenes jelszavak, és újra meg újra kifejezték feltétlen hűségüket a Szovjetunióhoz és a varsói szerződéshez. Nem fogták fel, hogy minden óvatosságuk és elővigyázatuk ellenére az időközben sokkal konzervatívabbá vált Kreml nem fogadhatta el Dubček elképzeléseit a cenzúra nélküli, elnyomatástól mentes, csaknem pluralista szocializmusba való átfejlődésről, nem békélhetett meg egy olyan kommunista pártvezetéssel, amely szociáldemokratává kezdett átalakulni, nem nyugodhatott bele egy olyan Csehszlovákiába, amely közelebb állt volna Masaryk elveihez, mint Marxéihoz. Csehszlovákia katonai megszállása halálos csapást mért a kelet-közép-európai revizionizmusra (melynek gondolatait és illúzióit később a nyugati eurokommunizmusban láthattuk viszont).

Az 1968-as cseh tapasztalat még súlyosabb formában ismételte meg a magyar forradalom leckéjét. A *Brezsnyev doktrínát*, vagyis a Szovjetuniónak azt az előjogát, hogy katonailag lépjen fel bármely neki nem tetsző kísérlet ellen, ez alkalommal olyan pártvezetőség és kommunista kormány ellen alkalmazták, amely demokratikus és nem-

zeti alapon azonosult a társadalommal és amelynek eszébe sem jutott kilépni a varsói szerződésből. Más szóval kiderült, hogy a Kreml számára nemcsak az képez *casus belli*-t, ha valamelyik őt szolgáló párt megbukik, hanem az is, ha egy ilyen párt demokratizálódik.

Nincs hát remény Kelet-Közép-Európa országai számára? 1970, 1976 és 1980-81 lengyel eseményei azt mutatják, hogy a politikai, gazdasági, demográfiai, kulturális fejlődés minden kedvezőtlen körülmény ellenére új társadalmi mozgásokat hoz létre. Ezeknek célja: megváltoztatni a társadalom és a pártállam közti kapcsolatot, módosítani a hatalmi viszonyokat a több demokrácia és a nemzeti függetlenség irányában.

A lengyel fejlődés sokban hasonlít az 1956. évi magyar és az 1968. évi csehszlovák fejleményekre, de vannak eltérő vonásai is. Vegyük előbb a hasonlóságokat. A magyar munkások elsőnek és megsemmisítő módon cáfolták meg azt a mítoszt, amely szerint a kommunista párt a munkásosztály pártja lenne és ezzel lerombolták a diktatúra legitimitását. Az írók, a diákok, az újságírók és más értelmiségiek először Magyarországon szabadították fel magukat a párt és az állam ellenőrzése alól. A Petőfi-kör hasonló szerepet játszott, mint a KOR Lengyelországban. A magyar és a csehszlovák fejlődés is eljutott odáig, hogy a társadalom az államtól függetlenül létrehozza saját autonóm szervezeteit — aminek elméletét a KOR intellektüeljei dolgozták ki 1976 után és amit gyakorlatban spontán módon valósítottak meg a Szolidaritás munkásai 1980-81-ben. A lengyel fejlődés sajátosságai: annak az új *társadalmi szerződésnek* mérete és tartóssága, amely magába foglalja a Szolidaritás tagjainak részéről a változhatatlan adottságoknak, tehát a diszkreditált kommunista hatalomnak és a szovjet hegemoniának (szándékosan vagy akaratlanul irónikus) elfogadását; a szakszervezeti mozgalom kiterjedése a diákokra, a parasztokra, etc.; az Egyháznak és a tanácsadóknak a szerepe a Szolidaritás szervezetében és politikájában; a munkásosztály « történelmi hivatásának » a marxisták által soha el nem képzelt betöltése.

Vajon a Szovjetunió el fogja-e tűrni ezt az új evolúció-revolúciót, amely békés, mérsékelt, józan volta ellenére mélyebben és alapvetőbben alakítja át a társadalmi viszonyokat, mint mindaz, ami eddig birodalmában lezajlott? Bármilyen legyen is ennek az új kísérletnek a kimenetele, annyit máris bebizonyított, hogy semmiféle ellenállás sem ölheti meg az ellenállást a bürokratikus szocializmussal szemben.

(Részletek a szerző 1981 őszén Bruxelles-ben megjelenő, a magyar forradalom történetét összefoglaló francia nyelvű új könyvéből. A szerző válogatása.)

Egy antitotalitárius forradalom

A fenti címen írt Aron 1957-ben előszót a magyar forradalomról készült Lasky-Bondy féle dokumentum-kötet francia nyelvű kiadása elé (Plon, 1958 — lásd Bibliográfiánkat). Ebből valók az alábbi részletek.

A kommunista propaganda a magyar forradalmat ellenforradalomnak állítja be. Ha ellenforradalomnak a forradalom előtti rendszer helyreállítását, vagy az elvett kiváltságok visszaállítását nevezzük, akkor ez az állítás minden alapot nélkülöz és vita tárgyát sem képezheti. Ha viszont valaki ellenforradalomnak nevez bármilyen eltérést a kommunista rendszertől, akkor a magyar forradalmat ellenforradalomnak nevezheti, ugyanúgy, ahogy ellenforradalomnak nevezheti a parlamenti demokrácia helyreállítását Itáliában és Németországban, tudniillik ellenforradalomnak a fasizmussal és a nemzeti szocializmussal szemben. A magyar forradalom olyan intézményeket igyekezett létrehozni vagy helyreállítani, amelyek a kommunista ideológia szerint egy « korábbi » stádiumhoz tartoznak. Ez az ideológia olyan egyenes vonalú történeti fejlődést tételez, amely csak a kommunizmushoz vezethet, ezért aztán minden antikommunista forradalom csak ellenforradalom lehet.

Már sokan megfigyelték, hogy ha egy társadalmi forradalom birtokon kívül helyezi a nemeseket, a földbirtokosokat, a bankárokat, általában a kiváltságosokat, ezek

saját erejükből nem képesek ellenforradalmat kirobbantani. Földjeik és tőkéik elvesztésével befolyásukat és hatalmukat is elvesztik. Hogyan lettek volna képesek a magyar arisztokrácia befolyásolni a földtulajdonossá vált parasztokat vagy munkásokat? Miért követték volna a diákok, munkások és a katonák a kisemmizett osztály képviselőit? Akik ma a « nyugati imperializmus ügynökei » vádolják, úgy beszélnek, mint a múlt század legostobább burzsoái, akik képtelenek voltak megérteni a tömegek haragját, és a nép fölkelését néhány ember ördögi manővereire vezették vissza.

Ha az egyedül forradalminak nevezett « szocialista demokrácia » egypárt-uralmat jelent, akkor a magyarok olyan úton jártak, amelyet a kommunisták, legnagyobb szégyenükre, kénytelenek ellenforradalminak nevezni, ugyanis a demokrácia, amelyért a magyarok készek voltak meghalni, abból a fajtából való volt, amelyet « formális szabadság » címen szoktak lefitymálni.

.....

Századunkban most és itt került először sor népi forradalomra egy önkényuralmi rendszer ellen, olyan forradalomra, amely fölkeléssel kezdődik és az államhatalom meghódításával végződik. A magyar forradalom pontosan követte a forradalom XIX. századi legendáját: az utcán kezdődött, s az uralkodók palotájában vált teljessé; a kormány késlekedése és a tömegek türelmetlensége vitte olyan végletekig, amelyeket kezdetben senki sem tűzött ki célul. Emlékezzünk csak: 1848 februárjában [Párizsban] a dinasztikus ellenzék nem akarta megdönteni a monarchiát. Ha Guizot idejében lemond, ha a választójogot idejében kiszélesítik, nem kerül sor a forradalomra. Talán még Guizot lemondása is elég lett volna, ha néhány véletlenül elsütött puska lövés nem dühíti fel a tömeget. Ez a történet ismétlődött meg Magyarországon, egy évszázaddal később.

A magyar forradalom nemcsak a fővárosban, hanem az egész országban is diadalmas volt. A kommunista párt felbomlott; a politikai rendőrség tagjai és a sztalinizmusban túlságosan kompromittált személyek elbújtak;

az ex-kommunisták részt vettek a felkelésben, nem védtek a hatalmat, részesei voltak a nép közakarának.

Újságírók és szociológusok egy időben úgy vélték, hogy népi felkelés nem döntheti meg a totalitárius rendszert. Bizonyos szempontból igazuk volt. A magyarországi rendszer két hónapon át eltúrte a szólásszabadságot, az uralkodó osztály elvesztette egységét és önmagába vetett hitét: vagyis a forradalmat a detotalitarizálás kora előzte meg. Rákosi és Gerő uralkodó klikkje makacsul ragaszkodott a hatalomhoz, a politikai bizottság tagjai viszont meg akartak szabadulni tőlük (a leginkább kompromittáltak azért, hogy mentsék saját bőrüket), a sajtó szabaddá vált, az intellektüelek úgy bíráltak és követeltek, mintha csak nyugati demokráciában élnének, az apparátus tagjainak többsége pedig, az oroszok iránti gyűlöletből és a zsarnokságtól való félelmében a felkelőkkel érzett együtt, már jóval azelőtt, hogy az első puskalövés eldőrdült.

Antitotalitárius forradalom ugyanazok között a feltételek között lehetséges, mint a múlt században a monarchia és az abszolutizmus elleni forradalmak. Ha azonban mindazok a körülmények, amelyek Magyarországon megvoltak (megosztott pártvezetés, ellenségeskedő párttagság, munkás- és paraszt-követelések, egyöntetű patriotizmus az idegennel szemben, sajtószabadság, fegyverüket használni nem akaró katonák) szükségesek egy ilyen forradalomhoz, felmerülhet a kérdés, vajon hányszor adódik még a körülmények ilyen találkozása? A két alapvető feltétel — a párttagok és a katonaság szolidaritása a néppel — mindamellet elég gyakori jelenség Kelet-Európában.

A magyar forradalom kétségkívül antitotalitárius forradalom volt, egyben azonban olyan forradalom is, amely egy pszeudó-totalitarizmus ellen irányult. Nevezhetünk-e igazán totalitáriusnak egy rendszert, amelyet kívülről kényszerítenek az országra, s amelyet mindenki úgy él át, mint egy külhatalom uralmát? Minimális népi támogatás hiányában egy ilyen rendszer intézményei nem többek, mint üres csigaházak.

A kommunista doktrína is hatott a forradalmárok elgondolásaira. Senki sem tudja, hogy a vörös hadseregtől megszabadult magyarok, szabadságuk birtokában milyen országot építettek volna föl maguknak; annyi azonban bizonyos, hogy az újjáalakult pártok vezetői legalábbis egy vonatkozásban szocialisták maradtak: miközben helyet akartak adni a magántulajdonnak a kézműiparban, a mezőgazdaságban és a kereskedelemben, ragaszkodtak a gyárak kollektív tulajdonához. A sztálini totalitarizmus ellenfelei a vasfüggöny túloldalán a kapitalizmusnak is ellenfelei. Harmadik utat keresnek, amely kiküszöböli a sztálini zsarnokságot, anélkül azonban, hogy visszatérne a termelőeszközök magántulajdonához.

A magyarokra és a lengyelekre a kommunista ideológia a demokrácia és az egyenlőség értelmében tett hatást, mégpedig mélyet. Felszámolta a feudalizmusból származó társadalmi struktúra maradványait és kívánatosá tette az egyének és osztályok közti társadalmi távolság csökkentését. A háború pusztításai proletarizálták a lakosságot. A kommunisták, talán akaratuk ellenére, az egyenlőség eszményét alapozták meg.

Magyarországon és Lengyelországban a kommunisták az egyház és az állam elválasztására törekvő racionalista mozgalom élcsapatát képezték. A sztalinisták legveszélyesebb ellenfelei nem a hajdani uralkodó osztályok leszármazottjai voltak, nem is a katolikus egyház képviselői, hanem kommunista és nem-kommunista baloldaliak, akiket kiábrándított az autoritatív és hierarchikus gyakorlat mély ellentéte a szabadság- és egyenlőség-elvű elmélettel.

Nem szükségszerűen ingatag-e egy millenarizmust hirdető bürokratikus rendszer? Amely a keleti despotizmus hagyományát folytatja tovább, miközben úgy lép fel, mintha a nyugati racionalizmus megtestesítője lenne?

Minden szovjet rendszer a politikai és társadalmi hatalom egészét egy kisebbség kezében igyekszik összpontosítani. A magántulajdon eltörlése, a pártok megszüntetése, az egyházak leigázása kiküszöbölt minden államtól független társadalmi erőt. A despotizmus elemi struktúrája — az irányított tömeg és a társadalmi-, igazgatási-,

politikai hierarchia közti dualitás — újul benne föl. Az abszolút hatalom hol a pártközpont, hol pedig egyetlen ember kezében van. Ez a rendszer közelebb áll az orosz hagyományhoz, mint a nyugati demokráciához. Ha a bolsevikok valóban szakítani akartak volna a múlttal, akkor az államhatalmat kellett volna korlátozniuk és az autonóm társadalmi és politikai hatalmi központokat kellett volna megsokszorozniuk. A bolsevizmus a szónak abban az eredeti, etimológiai értelmében volt *revolúció*, hogy az orosz társadalmat a szabadságnak 1917 februártól novemberig tartó rövid közjátéka után visszavezette a despotizmusba.

Az orosz nép talán könnyebben viseli el ezt a rendszert, mint Kelet-Európa más népei. Nemcsak azért, mert Oroszországban a rendszer nemzeti jellegű, hanem azért is, mert Kelet-Európa többi népe a nyugati civilizáción nevelődött, jól ismerte a világi és szellemi hatalom elkülönülését, a felvilágosodás, a racionalizmus és a demokrácia eszményeit. A liberális törekvések és a despotikus hagyomány közti kompromisszum idegenebb a lengyeleknek és a magyaroknak, mint az oroszoknak.

.....

A magyar forradalom, korunk legtisztább forradalma katasztrófával végződött. A lengyelek 1956. évi forradalmát, amely megállt az elfogadhatóság határán, az orosz vezetők egyelőre eltűrik. Magyarországon az elnyomást sztálini reakció követte.

Világos az a következtetés, amelyet ebből a leckéből le kell vonnunk: a leigázott népeknek és a Nyugatnak közös érdeke, hogy a kommunizmussal szembeni ellenzék egyelőre a rendszeren belül maradjon. Mivel Nyugat nem képes és nem akar beavatkozni, a Szovjetunióknak pedig megvan minden eszköze és elszántsága ahhoz, hogy eltiporja a forradalmakat, az egyetlen lehetőség: a kommunista gyakorlat átalakítása Oroszországban és a csatlós országokban. Nem tudjuk, milyen módosításokat tud elviselni ez a gyakorlat. Csak azt tudjuk, hogy a szovjet rendszer is ki van téve a gazdasági fejlődés hatásainak, az emberek érzelmeinek és álmainak, a kívülről és főleg

Nyugatról jövő befolyásoknak. Annál is inkább, mert a rendszert egy olyan belső repedés gyengíti, amelyet nem ismertek a múlt keleti despotizmusai: az az ideológia veszejti el, amelynek nevében fellép.

A magyar forradalom döntő lépés volt abban az ítélczésben, amelynek a szovjet rendszer a szocialista gondolat részéről van alávetve. Hősei halottak, száműzöttek vagy börtönben vannak. De cselekvésük túléli balsorsukat, példájuk tovább sugárzik.

Bármit hozzon is magával a jövő, bármeddig kelljen is a magyaroknak várniok arra, hogy megünnepelhessék októberi forradalmukat, ez a forradalom mégis a legyőzöttek diadala, amelyet a történelem egyetlen epizódja sem homályosíthat el. Nem a politika a legfőbb valóság: a történelemnek van magasabb ítélőszéke is. A gyakorlati bölcsesség szemszögéből egy sikeres reform többet ér egy eltiport forradalomnál, de az igazak önfeláldozása, a szolgaság elutasítása olyan igazságot nyilvánít ki, amelynek csendes hatalma végül is felülkerekedik a fegyveres erőszakon. A magyarok örülete, magányos harcuk egy mindenható birodalom ellen, századokon át erősíteni fogja az emberben a rendeltetésébe vetett hitet.

Példátlan radikalizmus, hihetetlen találékonyság

A neves, független baloldali francia politikai filozófus ezt a szöveget előadásként rögtönözte az 1956 20. évfordulójára Párizsban rendezett magyar-lengyel tudományos konferencián. Franciául megjelent az « 1956 Varsovie-Budapest » c. kötetben (1. Bibliográfia).

A magyar forradalom arculatát vizsgálva kiválik, mi a különleges, s mi az általános benne. Ami különleges, nemcsak azért az, mert a forradalom meghatározott történelmi körülmények között tör ki, hanem azért is, mert a felkelők magatartása, követelései bizonyos magyar nemzeti, magyar kultúrából eredő, sőt továbbmenően kelet-európai vonásokat mutatnak. Általános, univerzális abban az értelemben, ahogy általános, univerzális volt a maga idején a francia forradalom, az októberi forradalom: olyan célokat tűzött maga elé, amelyeket az emberi társadalom egésze a magáénak tekinthet. Univerzális jellegű azért is, mert a modern forradalmak történelmi sorozatába tartozik, gyakorlatából kitűnik a múltbeli tapasztalatok kritikája, elutasítja magától az olyan mítoszokat, mint az Új rendet megteremtő Erőszak, a Totális Állam vagy a Tökéletesen Egyöntetű Társadalom.

Az utóbbi szemszögből vizsgálva, a magyar Forradalom nem tisztán magyar, hanem korunk forradalma, olyan forradalom, mely a keleti és a nyugati népekre egyaránt érvényes; tanúságának igazságát azoknak is fel kellene ismerniök, akik nem mentek át a totális állam tapasztalatán.

Mindössze három jellegzetességét fogom kiemelni és ezek: 1. a Forradalom történelmi leleplező szerepe, 2. a Forradalom kivételes radikalizmusa, amilyenre még nem volt példa előtte; végül: 3. találékonysága, mely olyan méretű, hogy ma, húsz év után is tágranyílt szemmel figyeljük, kutatjuk, milyen utat nyitott meg, hogy ahhoz mérhessük a saját teendőinket.

Túlzás lenne azt állítani, hogy ez az esemény tárta fel a totális rendszer valódi jellegét. Régóta felismerhették a logikáját, azok akiket nem vakított el a totális rendszert álcázó szocializmus mítosza. Sőt, azt is megérthették, hogy a totális rendszer épp a Szovjetunióban s a csatlós államokban teljesedett ki leginkább. Vagyis: olyan társadalmi alakulatot hozott létre, amelyben az Állam elnyeli a civil társadalmat, eltörli a társadalmon belüli megszokottság minden jelét, minden tevékenységi körnek azonos normákat ír elő, azonos szabályokat kényszerít mindenkire, azonos képviselőt nyújt mindenkinek. A Forradalom milliók előtt tette világossá mindazt, amit csak néhányan tudtak. Ennél sokkal messzebb ment el: leleplezte a totális rendszer alapvető ellentmondását, az Állam végletes felül- és különállását a társadalom egészéhez viszonyítva. A lászólag egységesített, homogenizált társadalomban, amelyet minden szinten az államhatalom irányít (a párt, a közigazgatás, a rendőrség segítségével), az államhatalom az emberi tevékenység legkisebb megmozdulását is ellenőrzi. Erről a mindenütt jelenlevő, önmagát láthatatlannak álcázó Államról félreérthetetlenül kiderült, hogy teljes eltávolodottságban, a társadalom egészétől elválva, elszakadt a társadalomtól, mintegy felette lebeg és teljesen idegen a közösségi élet követelményeitől.

A Hatalom eme különállását általában több-kevesebb sikerrel leplezni tudja az ideológia. De egy különleges helyzetben, amint meggyengül a vezetők pozíciója és nem képesek megakadályozni (ahogy általában tenni szokták), hogy az önkény, a hazugság ellen felcsapjon a köztiltakozás, abban a pillanatban úgy tekinti a lakosság teljes egésze, hogy egy ellensége van, a Hatalom, s azonnal felmerül a rendszer legitimitásának kérdése.

Az 1956-os októberi felkelés a fentieket tanúsítja. Néhány nappal előbb még csupán néhány értelmiségi csoport tevékenykedett, s az egyetemi ifjúság. Egy tüntetés hirtelen a főváros utcáira ömleszti a tömeget; válaszképpen a megtorló intézkedésekre, a mozgás rendkívüli gyorsasággal átterjed egyik társadalmi rétegről a másikra, egyik foglalkozásról a másikra az ország egész területén; követelések és cselekvések, melyeknek célja a bürokratikus hatalom megdöntése. A Forradalom nem állítja szembe a társadalom egyik részét a másikkal: csaknem egyöntetű szolidaritást teremt — mintha a totális hatalom fő tevékenysége az lett volna, hogy totálisan maga ellen hangolja az embereket. Erre a jelenségre még nem volt példa a történelemben.

Jelezzük még a következő meglepő tény: a közép- és alsó-bürokrácia nagy része széthull, vagy éppen átbillen a forradalom táborába. A jelenség oka: a vezető réteg (amelyről az a legenda járta, hogy szilárd tömb) hatalmának nagy részét egy azonosítási mechanizmusból merítette, amelynek értelmében a ranglétra bármelyik fokán álló felelős úgy érzi, hogy az állam urai ráruházták a hatalmuk egy részét, ő maga is a legfelsőbb Erőt, a Mindentudást, a főfő Jogforrást képviseli, vagyis a Pártot, mely mindennek letéteményese és hordozója. A Párt összeomlása a bürokraták összeomlását vonta maga után.

Összegezzük az előzőket. Sokáig az a tévhit uralkodott, hogy a totális rendszer nagy belső összetartó erejénél fogva megdönthetetlen. Figyelemre méltó, hogy ez az elképzelés egyként uralkodott a totális rendszer pártolóinak és ellenfeleinek a körében. Az előbbieket, persze, nem totális rendszerről, hanem kommunizmusról beszéltek, úgy tüntették fel, mint a társadalmi fejlődés végső állomását, tiltakoztak az ellen a gondolat ellen, hogy bármilyen belső veszélynek ki volna téve (hacsak nem a külföld által mozgatott burzsoá-kísértet formájában). A rendszert ellenfelei úgy írták le mint egy szörnyeteg szívósságú, kiolthatatlan életű hatalmat. A magyar Forradalom megmutatta (ugyan ki állítaná, hogy a már összeomlott rendszer ismét magához tért volna a szovjet kato-

nai beavatkozás nélkül, igen: megmutatta, hogy a totális rendszer nagy erejének fonákja a teljesen kivételes méretű sebezhetősége.

Ezzel kapcsolatban szeretnék pár szóban visszatérni arra, hogy valaki itt a keleti országokat mint « a reménytelenség társadalmait » jellemezte. Talán nem alaptalanul ítélik meg azt, hogy a jelenlegi világhelyzetben ott győztes forradalomról nem lehet szó. Habár nem lehet figyelmen kívül hagyni azt a feltevést sem, hogy jöhetnek új felkelések, amelyek során egy intervenció a Szovjetunió belső létét veszélyeztetheti. Akárhogyan van is, azt hiszem, joggal következtethető a magyar eseményekből, hogy a totalitárius rendszeren mindenütt egy titkos ellentmondás foga rág. Mindenütt, s elsősorban a Szovjetunióban, abban az országban, ahol a köztudat szerint Európa sorsa dől el. A bürokratikus hatalom állaga nyilvánvalóan tömörebb a Szovjetunióban, mint bárhol másutt, az is bizonyos, hogy e nagyhatalom állampolgárai nem élnék olyan nyomás alatt, mint az általa leigázott országok. A hatalom azonban nem bírja a lakosság bizalmát, erőszak segítségével tartja fenn magát, s hiába bújik meg a közösség ügyeinek az istápolására állítólag hivatott párt mögött, ez a párt idegen testként tűnik fel, tagságában a cinikusok száma egyre növekszik a « hívőkével » szemben, az elmélet elhal, a korrupció aláássa minden szinten az államapparátus hatalmát, a felelősségtől való félelem s a hozzá nem értés a javak eltékozlására vezet, emiatt a fogyasztók tömege időnként a legelemibb szükségleteit sem tudja kielégíteni és végül fájdalmasan merül fel a nemzeti kérdés minden olyan köztársaságban, amelynek megtagadják sajátos arculatát, kétségbevonják kultúráját, visszautasítják nyelvét. A szovjet társadalom jövőjét mindennek ellenére nem lehet megjósolni. A történelem tanúsága szerint a legrosszabb rendszerek is fennmaradhatnak. Az azonban feltételezhető, hogy ha egy politikai válság a Szovjetunióban tömegfelkeléshez vezetne, abban összefogna minden ma még lappangó elnyomott erő s hogy annak a végkifejlete kétségtelen lenne. Emlékezzünk vissza az 1962-es Novocserkászk-i zendülésre (csak ez az egy ismeretes Szolzsenyicin beszámolója

nyomán); hiába volt ez egy helyileg elszigetelt esemény, ugyanazok a vonásai mint az 1953-as kelet-berlini és az 1956-os budapesti felkelésnek: egy ipari nagyváros teljes lakossága fordul szembe a pártvezetéssel.

Második megjegyzésem a magyar forradalom radikális jellegére vonatkozik. A vitában többször hivatkozás esett a « reform vagy forradalom » alternatívájára. Kissé elvont a kérdésfeltevés szerintem, mivel nem derült ki, hogy egyik vagy másik hipotézis esetén milyenek a játékszabályok, kik a szereplők. Szükségesnek tartom tehát, hogy felidézzük az 1956 magyar októberének és novemberének társadalmi erőit, s azoknak az eseményekre gyakorolt hatását. Kezdetben úgy tűnik, hogy a kizárt vagy félreállított párttagok szerepe döntően nyomott a latba, felismerték a rendszer visszásságát, a vezetők alávétettségét a szovjet-hatalomnak: azt akarták, hogy megszűnjenek a törvénytelen intézkedések; Rákosi, Gerő és társaik hazugságai és bűnei felszámoltassanak. Az egyetemeken és az értelmiségi körökben tapasztalható ellenzéki forrongás is jelentős volt. Kezdeményezésük nélkül talán semmi sem történik. A felkelés kifejelete viszont nem lett volna az ami, nem hatott volna el odáig, hogy elvágja a visszautat s lehetetlenné tegye a meglévő hatóságokkal való lepaktálást, ha nem vesznek benne részt a nagy munkástömegek. Mozgósításuk hamarosan forradalmi munkástanácsok megalapítására vezetett vállalati s területi síkon, majd pedig, a második szovjet beavatkozás után tevékenységük tovább fejlődött, kiteljesedett, világosabbá s határozottabbá vált. A munkásosztály színrelépése, beleértve azokat a dolgozókat, akik nem kétkezi munkások, teljesen megfordították az összeütközés jellegét. Amikor a munkásosztály elhatározta, hogy saját önálló szerveket alkot, véglegessé tette a társadalom s az állam különválását, ez utóbbinak hatalma megsemmisült s jogalapjai összeomlottak. Az Állam-Párt, vagy a Párt-állam, ahogyan tetszik, tegnap még mindenható a társadalom minden zugában, egyik pillanatról a másikra összezsugorodott a politikai rendőrség szűk körére, s annak csapatai éppen csak a hatalom központi fellelegvárát tudták megvédeni. Ebben áll a magyar forradalom különlegessége, radikális

volta, vagy hogy másképpen fejezzük ki magunkat, a helytelen « lázadás », « felkelés » meghatározás itt adja át helyét a *forradalom* kifejezésnek — mely állam-romboló. Igen, lerombolta az államgépezetet, mert azt csak nem mondhatja senki, hogy az állam tovább él a politikai rendőrség csapataiban.

A felkelés napjait megelőzően — Fejtő Ferenc aláhúzta a tényt — az ellenzék, az elégedetlenkedő tábor nem is gondol forradalomra. Mit kíván? Hogy revideálják a sztálinizmus áldozatainak pereit, hogy az igazságszolgáltatás jogi alapokra térjen vissza, hogy megnyílják a pártban való vita, hogy a gazdasági vezetés vegye számba a lakosság valóságos érdekeit, hogy új alapokra fektessék a Szovjetunióval való kapcsolatokat s hogy kormányváltás álljon be: Nagy Imre kerüljön vissza a hatalomba. Röviden: reformokat követelnek. De amidőn csatasorba áll a munkásosztály és szervezkedni kezd, amikor az állam széthullt, a reform-kívánók nagy része, előbb vagy utóbb forradalmár lesz, vagy forradalmárként cselekszik. Mindenütt megalakulnak a forradalmi bizottságok, minden tevékenységi körben önállóságot követelnek, kezd hangot kapni egy új pártmonopóliumtól mentes társadalom eszméje. Továbbra is egyértelműen követeli mindenkiket, hogy Nagy Imre maradjon a kormány élén. De nem tekintik a párt újraszervezőjének. A párttekintély helyreállítására irányuló minden törekvése kudarcba fullad. Ilyen jellegű parancsai vagy kérései falrahányt borsó. Csak annyiban élvezi a tömegek bizalmát, amennyiben a sztálinizmus elleni küzdelmet testesíti meg. Megjegyzendő, futtában: tehetetlen. Elszántan szembeszegül a régi hatalmi csoport politikájának, de az első időkben még úgy érzi: össze kell egyeztetni azt, ami össze nem egyeztethető. Elképzeltetlenség tartja, hogy a történelmi elhatározások színhelye ne a párt legyen. Képtelen annak felmérésére, hogy a tömegmegmozdulás előrehalad s vezetők, jelszavak nélkül megkeresi a maga útját. Reflexei egy pártemberéi.

Az az új helyzet, amelyet a munkásosztály önkéntes szervezkedése alakít ki, valamint a munkástanácsok megalakulásának ténye, elzárja Nagy Imre előtt a Gomulka-

féle, Dubcek-féle utat. Minden bizonnyal ilyen szerepre volt pedig hivatva. Lesz aki azt mondja, hogy a magyarországi vezetőréteg olyan merev volt, hogy lehetetlenné tette Nagy Imre reformtervének a keresztülvitelét. Lehetséges. Az én szememben nem ez itt a fő kérdés. Minden forradalom okai közt ott található a hatalom előző birtokosainak ügyetlensége. A lényeg az, hogy ne tévesszük szem elől a reform és a forradalom közti különbséget. Az előbbi mindig egy elit csoport kezdeményezése, felülről indul meg s arra törekszik, hogy megtartsa a meglévő intézmények kereteit, s amikor kikéri a tömegek résztvevő támogatását, még akkor is a tömegekre támaszkodik. Az utóbbi — a forradalom — alulról felfelé hat, megtörténik, hogy eleinte nincs pontosan meghatározott általános célpontja, szétrombolja a régi kereteket, azzal, hogy újfajta szervezeteket s társulásokat alkot, amelyek nem férnek össze a régivel. Ebben az értelemben vett forradalom a keleti országok közt csak Magyarországon volt.

Harmadik megjegyzés: ez volt az első forradalom, mely tőkés-ellenes és bürokrácia-ellenes egyben. Nemcsak azért volt tőkés-ellenes, mert soha sehol nem követelte a termelőeszközök magántulajdonba vételét, hanem azért is mert a munkástanácsok megalakulását összekötötte a dolgozók által közösen vezetett termelés tervével, mely terv összeférhetetlen a tőkés tulajdonnal. S anti-bürokratikus sem csak azért volt, mert a Pártállam funkcionáriusainak a hatalmát letörte. A különböző forradalmi bizottságok, bizottmányok, tanácsok működéséről fennmaradt minden közlés arra mutat, hogy olyan intézményeket óhajtottak mindenütt létrehozni, melyek a résztvevők ellenőrzése alatt maradnak, elkerülték az olyan szervek létrehozását, ahol a döntés és tájékoztatás monopóliuma felmerülhet. Azt állíthatnók, hogy ez a demokratikus gyakorlat a forradalmi ösztönösség szülötte. De nemcsak erről volt szó. Úgy érzem, hogy a bürokratizmus elburjánzása megtanította a magyarokat arra, hogy olyan szabályokat kell létrehozni, amelyek a végsőig biztosítják a küldöttek hitelképességét, beszámolási kötelezettségét s a küldöttválasztók szabad kifejezési jogát. Nemcsak « át-

élt » demokratizmus ez: átgondolt változata a népakarat képviselőjének. A különböző vállalatokban, közületekben, közszolgáltatási intézményekben (főként a tájékoztatásban, ahol oly szoros volt a hatalom béklyója), az egyetemeken, a kulturális intézményekben: mindenütt a *jogokat* veszik számba. Ez a jog-beállítottság egyáltalán nem valami formalista minta. Arról van szó, hogy újraalkossák a törvényt egy olyan társadalomban, amely törvénytelenységben élt, amelyben a hatalom határozta meg, mi a jogos, mi a jogtalan, mit enged meg, mit tilt be, mi az igazi, mi a hamis. Újra kellett teremteni minden tevékenységi terület önállóságát, az önkényességgel szemben az egyének és csoportok jogi védelmét. Az új demokratikus gondolkodás még ennél is tovább ment. S habár rövid életű volt a magyar forradalom, mégis tanúságtételét adta annak, hogy milyen formákat ölthet az új társadalom, amelyben a hatalom különböző síkokon érvényesülhet. Erre vonatkozóan fennmaradtak a Nagybudapesti központi Munkástanács alakuló üléseinek a vitái¹. A küldöttek azt követelték, hogy a gazdasági ügyeket a munkástanácsok nemzeti szövetsége vegye a kezébe. Ugyanakkor elutasították azt az eszmét, hogy olyan szervezet létesítsenek, mely minden hatalmat magában egyesít. A munkástanácsok országos szövetségének megalakításával egyidőben azt követelik, hogy a lakosság által választott parlament alkosson egy népképviselői kormányt, s hogy állítsák helyre az alapszervtől a csúcsszervekig szabadon választott szakszervezeteket, melyek szabadon élhetnek a sztrájk-joggal és megvalósítják a dolgozók teljes jogú érdekvédelmét. Röviden így fogalmazza meg a Tanács egyik résztvevője (Bali Sándor): nem szabad, hogy párhatalom helyébe a tanács hatalom lépjen; nem szabad hatalmunkat az egész társadalomra kiterjeszteni, mert akkor a múlt hibáiba esnénk.

---

¹ Lásd Nagy Balázs: A nagybudapesti központi munkástanács megalakulása. Nagy Imre Intézet, Brüsszel.

Nem ítélném meg, mennyire érvényes a képlet. Ki tudja, miféle társadalmi szervezetet valósított volna meg a győzedelmes forradalom? Annyi bizonyos, hogy a felkelők nagy része szakított a jó hatalom alá felsorakozó társadalom ábrándjával, s arra törekedett, hogy megkeresse azt a szocializmust, amely elfogadja mindazt a különbözőséget, az ellentéteket, az összeütközést, a megosztást, mely minden élő társadalom sajátja.

Hanna Arendt a magyar forradalomról

Egyetlen forradalom sem oldotta meg a « szociális kérdést », egyik sem szabadította fel az embereket a szükségletek járma alól, de az 1956-os magyar forradalmat kivéve valamennyi forradalom követte a francia forradalom példáját, abban, hogy a zsarnokság és az elnyomás elleni küzdelmében a nyomor és a kétségbeesés óriási erejét használta fel — és élt is mindjárt vissza vele.

*

Az 1917 februári orosz forradalomban és az 1956-os magyar forradalomban tanácsok és szovjetek jöttek létre mindenütt, egymástól teljesen függetlenül, munkás, katona és paraszttanácsok Oroszországban, a tanácsok legkülönbözőbb változatai Magyarországon: helyi tanácsok a lakóhelyeken, forradalmi bizottságok a fegyveres harcosokból, írók és művészek bizottságai Budapest kávéházaiban, ifjúsági és diáktanácsok az egyetemeken, munkástanácsok a gyárakban, forradalmi bizottságok és tanácsok a hadseregben és aközhivatalokban, és így tovább vég nélkül. Az egyes tanácsok és bizottságok többé-kevésbé véletlenszerűen alakultak át politikai intézményekké. A spontán fejlődés

Nem ítélem meg, mennyire érvényes a képlet. Ki tudja, miféle társadalmi szervezetet valósított volna meg a győzedelmes forradalom? Annyi bizonyos, hogy a felkelők nagy része szakított a jó hatalom alá felsorakozó társadalom ábrándjával, s arra törekedett, hogy megkeresse azt a szocializmust, amely elfogadja mindazt a különbözőséget, az ellentéteket, az összeütközést, a megosztást, mely minden élő társadalom sajátja.

Hanna Arendt a magyar forradalomról

Egyetlen forradalom sem oldotta meg a « szociális kérdést », egyik sem szabadította fel az embereket a szükségletek járma alól, de az 1956-os magyar forradalmat kivéve valamennyi forradalom követte a francia forradalom példáját, abban, hogy a zsarnokság és az elnyomás elleni küzdelmében a nyomor és a kétségbeesés óriási erejét használta fel — és élt is mindjárt vissza vele.

*

Az 1917 februári orosz forradalomban és az 1956-os magyar forradalomban tanácsok és szovjetek jöttek létre mindenütt, egymástól teljesen függetlenül, munkás, katona és paraszttanácsok Oroszországban, a tanácsok legkülönbözőbb válfajai Magyarországon: helyi tanácsok a lakóhelyeken, forradalmi bizottságok a fegyveres harcosokból, írók és művészek bizottságai Budapest kávéházaiban, ifjúsági és diáktanácsok az egyetemeken, munkástanácsok a gyárakban, forradalmi bizottságok és tanácsok a hadseregben és aközhivatalokban, és így tovább vég nélkül. Az egyes tanácsok és bizottságok többé-kevésbé véletlenszerűen alakultak át politikai intézményekké. A spontán fejlődés

legszembezőbb vonása az volt, hogy ezek az egymástól független és rendkívül különböző szervezetek Oroszországban néhány hét alatt, Magyarországon néhány nap alatt az együttműködés és az egyesülés útjára léptek, előbb regionális vagy megyei szinten, hogy végül az egész országot átfogó parlamentet alakítsanak. Mint az első észak-amerikai konventek, társulások és konföderációk esetében, itt is látjuk, hogyan bontakozik ki a föderális elv, az elkülönült egységek ligájának és szövetségének elve, magának a cselekvésnek elemi körülményeiből anélkül, hogy a szereplők azon spekulálnának, miként lehet nagy területen republikánus kormányt létrehozni, de még azon sem, hogyan lehet egységesen harcolni a közös ellenség ellen. Új politikai testületet akartak létrehozni, a republikánus kormányzás új fajtáját, amely «elemi köztársaságokon» nyugszik, oly módon, hogy az így létrejött központi hatalom nem fosztja meg alkotó részeit eredeti hatalmuktól. Másszóval a tanácsok abbéli igyekezetükben, hogy megőrizték cselekvő és véleményformáló képességüket, kényszerűen fölfedezték a hatalom megosztásának lehetőségét, valamint ennek legfontosabb következményét, a kormányzó hatalmak megosztásának szükségességét.

*

Egy régi babona szerint a kormány kényszerítő hatalma nélkül maradt nép «természetes» hajlamai anarchisztikusak és törvényellenesek. Semmi sem mond ennek jobban ellene, mint a magyar forradalom, amely újra szervezte az ország politikai és gazdasági életét és új rendet teremtett.

«On revolution» (Penguin Books), 112 266, 267, 271 o.

Egy tiszta politikai forradalom

Az 1948-as megrázkódtatások óta a magyar 56 volt Európában az első *tiszta politikai forradalom* abban az értelemben, hogy nem vesztett háború okozta válságból született, mint a párizsi Kommün, az orosz 1905 és 1917, vagy a magyar és német 1918/19 évi forradalmak, hanem egy *zsarnoki rendszer totális legitimációs válságából*. Hogy « tiszta politikai forradalom », ez annyit jelent, hogy a főszereplőit mozgató motívumok egyedül *a társadalmi rend struktúrájával* és nem külsőleges tényezőkkel kapcsolatosak (mint például a béke kérdése 1917 februárjában és később is). 1956 esetében a szociális forradalom « mechanikáját » zavartalan megvilágításban, úgy szólván laboratóriumi körülmények között szemlélhetjük.

Nem lehet eléggé hangsúlyozni, hogy Magyarország 1956-ban ezért válhatott a tiszta politikai forradalom tankönyvi példájává, mert az uralkodó réteg *totálisan* elvesztette legitimációját. A társadalmi létnek nem volt egyetlen olyan vonatkozása sem, amelynek tekintetében Magyarország ne lett volna a legmegalázottabb, a legösszetörtebb, a legnyomorultabb Kelet-Európában. A térség egyetlen országa, ahol a területi változások csupán veszteséget jelentettek. A rendőrterror, mely válogatás nélkül irányult fasiszta háborús bűnösök, egykori burzsoák, a rendszer vélt vagy valóságos ellenségei, időnként pedig egyenesen a rendszer egyes alapítói ellen — és amely terror volt, nem törvényes bűnüldözés — elviselhetetlen méreteket öltött. A 10 milliós lakosságból körülbelül 300.000 ember került internáló táborokba, ezek

a rendőrbíráskodástól függtek (még csak nem is a korszak felette problematikus « legális bíráskodásától »). Tízezrek voltak börtönben, ezeket kivégeztek. Az őrizetbevétel alatt és után uralkodó körülmények mit sem különböztek a fasiszta eljárásoktól. Fizikai kínzás lett a kihallgatások szokványos eszköze és a legegyszerűbb út a vallomások kicsikarására, fiatal korú « politikai bűnözőket » végeztek ki, túsokat (többször a letartóztatottak családtagjait) használtak fel a vádlottak zsarolására, foglyokat vertek agyon az ítélet előtt és után pusztán bosszúból, a börtönőrök és ÁVH-s tisztek élet-halál urai voltak, nem kellett elszámolniuk a bebörtönzöttek életével: embereket gyakran úgy végeztek ki, hogy búcsúleveleiket sem továbbították hozzátartozóiknak. Mindez részben a Szovjetunióban uralkodó « szocialista jogszolgáltatás » hűséges utánczása, részben « magyar újítás » volt. Még a többi sztálinista vezetők között is voltak, akik — Gottwald Csehszlovákiában, Bierut Lengyelországban — panaszkodtak magyar kollegáik túlbuzgalma ellen, elleneztek, hogy őket is bevonják a tömegterror magyar forgatókönyvébe. A buzgalom oka világos volt: Rákosi és terrorapparátusa nem akart egyedüli felelős maradni. Rákosiék gazdaságilag is látványos eredményeket akartak produkálni, elég itt Sztálinvárosra emlékeztetni azokat, akik akkoriban már éltek...

A társadalom a maga egészében alá volt vetve a politikai államnak: nem maradt olyan közösségi vagy személyes viszonylat, amely az állam zsarnoki szeszélyétől érintetlen maradt volna. Nem csoda tehát, hogy amikor ez a nép lázadt, *totálisan lázadt*, és amint az totális forradalmaknál történni szokott, megtalálta a lázadó szelleméhez méltó *szimbólumokat* is: Sztálin szobrának ledöntése a Bastille bevételéhez hasonlítható. A híres fényképek, melyek az ujjongó tüntetőket mutatják a zsarnok szobrának egy-egy darabkájával, egy világtörténelmi korszak végét jelzik. Politikai értelemben Sztálin nem 1953-ban halt meg, s talán mégcsak nem is abban a kongresszusi teremben, amelyben Hruscsov tartotta meg titkos beszédét, hanem Budapest utcáin.

De semmiféle mechanikus történeti koncepció nem magyarázza meg a történelmet. Az elnyomatás tényezői, melyek igen tiszta tényészetben jelentkeztek Magyarországon, végső soron jelen voltak *minden* népi demokráciában (elszigetelten nézve, egyikük-másikuk talán még nyomatékosabban is). Mégsem adódtak össze, hogy forradalmat produkáljanak. Ahhoz, hogy a forradalom kitörjön, részben véletlenszerű körülmények együttes jelenlétére volt szükség: egy *alkalomra*, hogy az ország lázadó szelleme nyilvánosan jelentkezhessek, egy *nyelvre*, amelyen a panaszok és a követelések megfogalmazódhatnak, egy *ellenzéki csoportra*, amely kimondja a lakosság felháborodását, s megfogalmazza a programot, anélkül, hogy az első pillanatban törvényen kívül helyezték, egy *belső morális válságra* a zsarnoki uralkodó rétegen belül, amely megbénítja a döntő hatalmi centrumokat, elsősorban az erőszakszerveket: ezenfelül szükség volt a *tömegek önbizalmára* is, valamint *vezérre*. Mindezt megtaláljuk az 1953 és 1956 közötti Magyarországon, ismételjük: történelmi véletlenek következtében.

Mint dialektikus tanmesékben mesésik, a javulás lehetőségét maga az ördög szolgáltatta. Több egybevágó tanúságtétel szerint Berija (aki 15 év tömegterrorjának irányítása után újsütetű reformizmusával és liberalizmusával akart kollegái elé vágni) volt a magyar vezetőségben bekövetkezett változások kezdeményezője: ő fogalmazta meg, hogy « Rákosi hamis túlbuzgalma rossz eredményeket szült », veszedelmes feszültség keletkezett, mely állítólag Rákosiból ered. Mivel Berija mangánbeszélgetésekben Gestapo-beli kollégái cinikus nyelvezetét használta, a Rákosihoz intézett elbocsátó üzenet hiteles is lehet: « Maga volt az első és utolsó zsidó király Magyarországon » — mondotta volna állítólag Berija. E szavak egyben Nagy Imre beiktatási beszédét is jelentették, az új partnerét a megosztott felelőségű vállalkozásban. Nagy Imrét a szovjet vezetők természetesen taktikai változások pusztá végrehajtójának szánták: ő lett volna az új Komintern-funkcionárius a hosszabb távú célok szolgálataiban. Több mint húsz évvel hősi (mert maga-választotta) halála után elmondhatjuk, hogy ez volt a legnagyobb

hibák egyike, amelyet a szovjet vezetők az emberi jellem felmérésében elkövettek. Említést érdemel továbbá, hogy Nagy Imre 1953-as « új kormányprogramja » egy nyíltan desztalinizáló stratégia kezdete volt *három évvel Hruscsov « titkos beszéde » előtt* (természetesen Sztálin nevének említése nélkül). Az új kormánypolitika az önkényes rendőrségi előjogok erőteljes megnyirbálásától a gazdaságpolitika radikális megváltoztatásáig terjedt. Első ízben tűzte napirendre a « szocialista törvényesség » helyreállítását, középpontjában az életszínvonal felemelése és a türhetetlenül szűk gyeplőre fogott parasztság helyzetének megkönnyítése állott.

Rákosi rövid egy héttel Nagy Imre parlamenti bemutatkozása után tartott egy beszédet, amely alig leplezett hitelrontása és cáfolata volt mindannak, amit az « új kormányprogram » megígért. A huszas évek óta először került sor két program *nyílt összeütközésére* egy kommunisták vezette országban. Szó ami szó, elég felemás volt ez a nyilvános összeütközés, hisz semmiféle nyilvános utalást nem lehetett tenni a két program közti különbségre. De az eltérés ténye lehetővé tette *mindkét fél* számára, hogy kialakítsa saját nyelvezetét és ez teremtette meg az új ellenzéki erő, a *kritikai szellemű kommunista értelmiség* fellépésének feltételét, anélkül, hogy az első pillanattól kezdve törvényen kívül helyezték. Mert a zsarnokság nyelve, amíg érintetlenül elevenen működik, egynemű is: nem tűr semmiféle szemantikai elhajlást. De most, két civódó program teremtette politikai ürben, amikor nem létezett többé az egyetlen « helyes pártálláspont », ellenzékiek szembeszegülhettek az apparátussal úgy, hogy ezenközben párt dokumentumokra hivatkoztak. Az ellenzék még később, Rákosi rövidéletű, 1955 márciusi győzelme után is képes volt mondanivalóját kommunista ideológiai és politikai fogalmakkal kifejezni. Másszóval miközben a nyilvánosság elé vitték az égető kérdéseket, belül maradtak a nyelvi — és nemcsak-nyelvi — pártkonszenzuson.

E belülmáradás ténye sokkal többet jelentett az ellenzék számára, mint manőverezési szabadságot. Csak azáltal tudták kiváltani a *belső erkölcsi válságot*, mely a rezsím

bizonyos életfontosságú hatalmi központjait megbénította, hogy ugyanazt a nyelvet beszélték, mint a pártkáderek. Mikor a kommunista írók, akik (s ez a jellemző az ellenzék akkori lelkiállapotára) az élcsapatot alkották, felhántorgatták az ártatlanul kivégzettek és bebörtönzöttek szenvedéseit, mikor funkcionárius társaiknak megmagyarázták, hogyan mocskolta be mindez az « ügyet », mindazokban, akik morálisan érintetlenek vagy legalábbis érzékenyek maradtak, megrendülést váltottak ki. Maléter Pál példája nem kíván magyarázatot talán még a mai generációk számára sem. Bizonyos értelemben Kopácsi Sándor esete talán még jellemzőbb, noha kevésbé legendás. Mint fiatal belügyi funkcionárius, akinek azonban nem volt része az ÁVH gáztetteiben, megborzadt a szörnyűségek hallatán, megérezte, milyen közel volt ő maga ahhoz, hogy ezek részesévé válljon, s elhatározta: népe előtt fejezi ki bűnbánatát (vagy önkritikáját). Mint Budapest rendőrfőkapitánya, kulcspozícióban volt. Nem engedte meg, hogy sortűzekkel tisztítsák meg az utcát a felkelőktől, a tüntetőktől, ehelyett a rendőrlaktanyák légénységét « a néphez való csatlakozásra » szólította fel: ez az elhatározása döntő lökést adott a forradalomnak. Mindezt csak olyan ellenzék hajthatta végre, amely az uralkodó csoport nyelvét beszélte.

A forradalom előfeltételei között említettük a *szükséges öncsalás* egy bizonyos mennyiségét is. Egy olyan szkeptikus és tapasztalt ember, mint Lukács György mondotta nekünk: kétszer táplált életében illúziókat. Egyszer 1919-20-ban, amikor azt hitte, hogy a világon egy éven belül végigfut a győztes proletárforradalom, másodszor 1956-ban, amikor azt hitte, hogy a szocializmust egy év alatt megtisztítják a sztálinista mocsktól. Ez az illúzió nem csupán a kommunista értelmiségiekben élt: máskülönben hogy is vállalkozott volna ez a kis nép ilyen vakmerő lépésre?

A magyar forradalomnak megvolt a *vezére* is Nagy Imre személyében, aki szovjet gazdáinak őszinte meglepetésére az 1953-as taktikai manőverek sorozatát a szocializmus önkritikájának előjátékává változtatta. Nagy Imre eléggé anti-politikus volt ahhoz, hogy még *formális ön-*

kritikát se gyakoroljon 1955-ben avégett, hogy megma-
radjon a Politikai Bizottságban és általában a vezetésben.
Mintha csak nem is hallott volna a húszas és a harmincas
évekbeli szovjet perekről, nyílt ellenzéki központot szer-
vezett. Sőt, tudjuk, hogy a forradalom után még egy
esélyt kínáltak neki ama sorozatos titkos tárgyalásokon,
melyeket a kádárista és szovjet vezetőség folytatott vele
Romániában 1957 elején: ő, akinek « megbocsátottak »
volna, aki a Kádár-kormányba is bekerülhetett volna, ha
sorsukra hagyja társait és megtagadja a forradalmat, in-
kább az akasztófát *választotta*. Persze, még némiképp kö-
rül kell írunk e szó jelentését: vezér. Nagy Imre minden
inkább volt, mint karizmatikus vezér; a tömegek kezdet-
ben csupán azért fogadták el, mert éles ésszel megértet-
ték, hogy egy kommunista ellenzékéből jött politikusnál
jobb alternatíva nincs. De az is tény, hogy a forradalom
alatt, amikor úgyszólván nem létezett semmiféle állam-
hatalom, egyetlen kísérlet sem történt Nagy Imre elűzé-
sére. November 4-én hajnalig ő maradt a forradalom
elismert miniszterelnöke. Azzal a negyven évvel együtt
— vagy annak ellenére—, amelyet a kommunista pártban
eltöltött, bizalmi szavazatot kapott Magyarország lakos-
ságától.

Opportunista volt a forradalom napjaiban? Tagadha-
tatlan, hogy számos részleges követelés előtt meghátrált,
de egy forradalmi mozgás körülményei között az ilyesmi
nem szorul mentségre. Annál is kevésbé, mert Nagy Imre
nem tett engedményeket alapvető szocialista eszményei,
vagy az éppen akkor születőfélben levő magyar demok-
rácia rovására. De meghátrálásainak taktikai vonatkozá-
saitól eltekintve, alapvető politikai magatartásának « lu-
xemburgista » jellege világos volt a kezdet kezdetétől.
Mikor felfogta, hogy életének vezető eszméi legalábbis
problematikusnak bizonyultak, ő, aki hű bolsevik volt
35 éven át, aki egyáltalában nem volt hiúság nélkül való
ember, kész volt a politikai « tanulási folyamatot » újra-
kezdeni. A « népnek tett engedményei » (magában is egy
jellegzetesen bolsevik fordulat) ebből az újratekzésből
származtak: hogyan is sejthette volna bolsevik be-
idegzettségével, hogy a pluralizmus és a Szovjetunió-

tól való függetlenség összhangba hozható alapvető szocialista eszményekkel és értékekkel? Habozásai *őszinte és igen szilárd morális meggyőződésből származtak, melynek politikai jelentősége volt*: Nagy Imre, anélkül, hogy a problémát elméletileg elemezte volna, megvonta bizalmát a machiavelliánus politikai realizmustól, nem hitt többé abban a hegeliánus-machiavellista « dialektikában », amely szerint a szocialista politikának a « tiszta jövő » nevében kizárólagosan félelemre és érdekre kell alapulnia a jelenben. Nagy Imre olyan poszt-machiavelliánus politikára szavazott, amely a demokráciát a szocializmussal összekapcsolja. Ez a választása a bitóra vitte, de nem csupán mint nemzeti hős halt meg az akasztófán, *hanem mint reprezentatív kulcsfigurája a szocializmus történetének*. Mikor elfogadta a magyar nép gyakorlatilag egyöntetű döntését a pluralista demokráciához való visszatérésről (egypártrendszer és diktatúra helyett), és amikor személyes és politikai hitvallássá tette ezt, szilárd döntése, és legalábbis környezete többségének hasonlóképpen határozott magatartása a « proletárdiktatúra » álláspontjára megsemmisítő morális és politikai vereséget mér. Ezzel megkezdődött az eurokommunizmus hosszú és kanyargós útja.

A magyar forradalom előkészítésének története feltárja azokat a speciális nehézségeket, amelyekkel a Hruscsov utáni korszakban a Szovjetunióban és a népi demokratikus országokban működő ellenzéknek kell szembenéznie. Az ellenzék nem beszél többé « gazdái » nyelvét, tudatosan utasítja el a nyelvi konszenzust, mint ez Lengyelországban is kitűnik. Ennek azonnali következménye természetesen, hogy a hatalmi elit nem tanúsít *semmilyen* toleranciát *semmilyen* ellenzék iránt. A mai ellenzék *érettebb*, mint annakidején a magyar értelmiségi ellenállás « proto-eurokommunizmusa » volt, mivel kezdettől fogva tudatában van tulajdon *pluralista* jellegének. Ugyanakkor sokkal bonyolultabb helyzetben is van, mivel nem juthat hozzá a nyilvános önkifejezés ama formáihoz, amelyekkel a magyar ellenzék, a nyelvi konszenzus következtében, egy történelmi pillanatra rendelkezett.

Mindeddig a magyar értelmiség « proto-eurokommunizmusáról » beszéltünk, mert a magyar forradalom *előké-szítéséről* volt szó. Amikor *magát a forradalmat* elemezzük, tárgyunk és terminológiánk megváltozik. Igen érthetően, mivel a « dolgozó tömegek » (hogy a « gazda » szótárát alkalmazzuk az alattvalóra), e tizenegy nap során tökéletesen új konszenzust alakítottak ki úgy negatív, mint pozitív értelemben. A lakosság negatív konszenzusa abban a « nem »-ben fejeződött ki, amelyet a megdöntött rezsimre csaknem mindenki kimondott szociális helyzetétől, politikai hitvallásától és kulturális háttérétől függetlenül. Az úgynevezett népi demokratikus országok látszatválasztásai 99 %-os eredményt hoztak a kormány javára (csak azért, hogy közneveltség tárgyává tegyék). A magyar történelem egyetlen *valóságos* — tudniillik negatív — 99 %-os szavazatát a forradalom napjaiban lehetett volna elérni, ha népszavazást tartanak a következő kérdéstről: « Akarja-e, hogy a megdöntött rezsimet helyreállítsák »? És még akkor is fölöttébb kétséges, hogy a magasrangú párt- és titkosrendőrségi funkcionáriusok kitették volna-e a lakosság egy százalékát? Azoknak száma, akik « hűségesek » maradtak, és akikre a kádárizmus rendszerint hivatkozik, nevezetesen az a 150-200.000 ember, aki az újjászervezett párthoz 1957 májusáig csatlakozott, nem mérvadó. Személyes tapasztalatból tudjuk, hogy számos olyan ember, aki később a kádárista párthoz csatlakozott, a forradalom idején egy demokratikus szocializmus hívének vallotta magát nyilvánosan; egyesek közülük csak azért csatlakoztak, mivel a pártot tekintették a szerény mértékben újrakezdhető javító tevékenység egyetlen lehető csatornájának.

A *pozitív* konszenzus elemeit nehezebb megtalálni, de legalábbis kettő létezett: a szabad, titkos választások követelése volt az egyik, többpártrendszer megteremtése céljából; a nemzeti függetlenség volt a másik.

Később ismételten hallottunk, ellenségtől és baráttól, a magyar tömegek « éretlenségéről ». Régi sztálinisták és kádáristák azzal próbálták magyarázni a « botrányt », magának a forradalomnak a létrejöttét, hogy egy egész nemzet éretlen volt. De barátaink között is volt olyan, aki

a forradalom történetét felidézve azon töprengett: mikor is mentek a magyar tömegek, érthető de naív túlbuzgal-
mukban *túl* azon, ami még elfogadható volt Moszkvának? Úgy hisszük, amit éretlenségnek tekintenek, az éppen a magyar forradalom *határozottsága és történelmi nagysá-
ga* volt, mely magasabbra emelte annál a szintnél, amit a berlini 1953-as és a poznani 1956-os « éhségzendülések » képviseltek. A népszerű magyar adoma, amely szerint 1956 nem volt más, mint a csaknem évtizedes pártszemi-
narium záróvizsgálója, tökéletesen helytálló. A magyar tö-
megek megtanulták a leckét, megőrizték memóriájukban az unalomig látott forradalmi filmek jeleneteit: elsőnek a rendszer hírközlő központjait, a rádióállomásokat és a sajtót ragadták kezükbe, majd szétzúzták szimbólumait, a sztálinista uralom és magabiztosság jelvényeit, *tömegagi-
tációval* (ahogyan az orosz munkások tették 1917 február-
jában) aláaknázták és feloszlatták erőszakszervezeteit. Az utcákon fegyvereket osztogattak, új újságot kreáltak, a politikai hatalom új szerveit, és kinyilvánították egyér-
telmű akarátukat a szabad választásokra. November 3-án a sztálinista zsarnokságnak nem voltak többé szervei, eltűnt a tekintélye, legitimitási szimbólumai elvesztek. Mi tanúskodhat inkább egy politikai forradalom *érettsége* mellett?

A magyar forradalomnak valójában egy másik prob-
lematikus vonása volt: a látványos szakadék a forradalom *valóságos gyakorlata és nyíltan vallott ideológiája* (ideoló-
giái) között. Ez nem kevés belső feszültséget okozott még hívei számára is. Egyfelől a lázadásban lévő tömeg a munkástanácsok létrehozásával visszatért a *szocializmus demokratikus tradícióihoz* (amelyek egyszersmind tősgyö-
keres magyar tradíciók is voltak, hiszen tisztán kibonta-
koztak az 1918-19-es forradalmakban). A magyar 56 büszkesége volt demokratikusan választott tanácsok spon-
tán és egyetemes létesítése, gyárakban, tudományos és közintézményekben, iskolákban, irodákban, minden mun-
kahelyen. Hogy a groteszket is hozzáadják a visszataszí-
tóhoz, a későbbi kádárista győztesek, akik egy idegen hadseregre támaszkodva zúzták szét a munkástanácsokat, a tanácsok « nem-demokratikus » jellegére panaszkodtak,

arra, hogy a zavaros körülmények miatt nem mindenki vehetett részt a választásokban, s hogy úgymond, a hangoskodók és a « legdemagógabbb » elemek formálták a passzív többség véleményét! A tanácsok *gyakorlata* kettős értelemben volt *szocialista*. Egyrészt létezésük első napjától kezdve kiadták a jelszót: földet, gyárat vissza nem adunk, és ez kétélű program volt, amely egyaránt irányult a *volt tulajdonos* (földbirtokos és ipari kapitalista), valamint az *állami kizsákmányolás* ellen — mindkét minőségében szocialista jelszó volt. Másodszer pedig a munkástanácsok által bevezetett *közvetlen demokrácia* minden igazán szocialista mozgalom évszázados és visszatérő álma volt. Másfelől azonban az *uralkodó politikai ideológia*, az, amelyet az ember az utcákon, a munkahelyeken, a falakra ragasztott plakátokon vagy a forradalmi sajtó nagy részében hallhatott, láthatott, furcsa egyvelege volt 19. századi nacionalista frázisoknak, hidegháborús eszme-foszlányoknak, az önhipnózis gesztusainak és egy valamikori nemzeti (és forradalmi) nagyság ködös emlékeinek. Alkalmilag antiszemita kijelentések is találhatóak voltak. Lét és tudat ezen ellentmondása csupán a dialektika azon tanárai számára maradt rejtély, akik a lét és tudat dialektikájára tanítottak egy egész nemzetet kötelező szemináriumokon. A magyar lakosság — állami bérmunkások erőszakosan egy masszába gyúrt tömege, melyet az állam zsákmányolt ki, félemlített meg és nyomott el — *bérmunkások szocialista módján* lázadt fel az elnyomás ellen: nem szóban, hanem tettel változtatta meg, egy hétre a magyar történelemben, a *tulajdonviszonyokat*. De mint-hogy az elnyomó állam *magát szocialistának nevezte*, ráadásul olyan doktriner hatalom volt, amely az állampolgártól abszolút ideológiai engedelmességet követelt, és mivel a világban nem volt, vagy alig volt olyan szocializmusnak nevezett vonatkozási pont, amely ne azonosította volna magát az elnyomással, a spontán tömegmozgalom nem tudta magát másképp, mint negativitással kifejezni.

Elmélet és gyakorlat ezen ellentmondását nyilvánította aztán a pártsajtó meg a Fehér Könyv a konzervatív diktatúra-veszély abszolút bizonyítékának; miközben az el-

mélet vonatkozásait teljes részletességgel elemezte, a gyakorlat szocialista vonásait persze elhallgatta vagy befekéttette. Kétségtelen, hogy egy kis országban, amely még igen hatékony hidegháborús elemeknek volt kitéve, a külföldi nyomás és a belső hisztéria következtében létrejövő konzervatív diktatúra veszélyét nem lehet elvileg kizárni. Annál is kevésbé, mert éppen a forradalom napjaiban jelent meg a színen a harcos jobboldal, a Rákosi börtöneiben szerzett mártírglóriával a fején. Az 1945 előtti időkből előlépett árnyak szórványos, ám tagadhatatlan jelenléte a politikai színen, plusz a Budapest utcáin elkövetett atrocitások, igazolni látszottak azt a kádárista és szovjet propagandát, amely szerint a magyar forradalom félig-meddig fasiszta ellenforradalom volt. Mi, akik ezeknek a visszataszító kegyetlenkedéseknek az idején nyíltan tiltakoztunk ellenük és aláírtunk minden kezünk ügyébe kerülő dokumentumot, mely beszüntetésüket követelte, talán feljogosítva érezhetjük magunkat három megjegyzésre a magyar forradalom becsületének védelmében. Először: bárki jogosult a lincsbíráskodás elítélésére, kivéve azt, aki a francia forradalomban elkövetett szeptemberi mézszárlásokat magasztalja gyermekeknek szánt tankönyvekben, egy kötelező állami indoktrináció keretében. (És aki erre azt mondja, hogy nincs hasonlóság, mert a politikai motívumok mások voltak, az csupán az elemi méltányosság abszolút hiányáról tesz tanúságot.) Másodszor: a magyar lakosság, amelyet a világháború utáni demokratikusan választott kormányok neveltek arra — nyilvános kivégzésekkel —, hogy mit érdemelnek a politikai tömeggyilkosok, helyesen érezte, hogy ez az egyetlen pillanat, amelyben tömeggyilkosokat csakugyan meg lehet büntetni, vagy különben ezek kicsúsznak kezeik közül. *Minden* politikai forradalom mocskos és groteszk vonásai közé tartozik, hogy első napjaiban az igazságot « találomra » gyakorolják benne (tehát pontosan úgy ahogyan az igazságot nem szabad gyakorolni). Magyarországon az eredmény az volt, hogy ma Budapesten olyan emberek élnek háboríthatatlanul, vagy egy betöréses lopásért kijáró büntetés letöltése árán, akiknek múltja a Gestapo-főnökökéhez mérhető, miközben a viharos napokban alacsony be-

osztású ávósokat, nemegyszer teljesen ártatlan áldozatokat lincseltek meg. Végül harmadszor: mindezt önhatalmú bosszúállók egy kis köre (jobbára a börtönből azokban a napokban kiengedett közönséges bűnözők) hajtották végre, miközben a lakosság tömege félreállt és vegyes érzelmekkel figyelte az eseményeket.

De még az sem alapozza meg kielégítően azt a feltevést, hogy konzervatív diktatúra veszélye állott fenn, és semmiképp nem igazolja a szovjet intervenciót. Már említettük azt az erőt, amely az ellenkező irányba terelte a politikai fejleményeket: a munkástanácsok létezését. Ezek keményen el voltak szánva arra, hogy megvédik a termelőerők kollektív (vagyis: szocialista) tulajdonát; csupán a világ legnagyobb hadserege és egy kivételesen barbár törvényhozás, mely még a *sztrájkra való felhívást is* halálbüntetéssel fenyegette, tudta összetörni ezt az elhatározottságot. Hogy is képzelhető, hogy ez az erő közömbös marad egy konzervatív diktatúra veszélye iránt? Békés körülmények között, a vérszomjas bosszúhangulat csillapultával a magyar választások minden valószínűség szerint nem hoztak volna gyökeresen más eredményt mint az 1945-ös választások. Természetesen a kommunizmus, még Nagy Imre « proto-eurokommunizmusa » is kisebbségbe szorult volna (Lukács György pesszimista előjósolása, amely 10%-ot adott a kommunista pártnak, szerfölött optimistának tűnik számunkra), de ez történelmileg megérdemelt büntetés volt, melyet még a morálisan ép kommunisták is jogosnak éreztek. Valószínű, hogy a politikai színteret ideológiában és orientációban az olasz kereszténydemokráciához hasonló párt uralta volna, és talán keletkezett volna egy ideológiájában és funkciójában az olasz neofasizmusra emlékeztető párt is. De éppen olyan bizonyosan létezett volna egy igen erős szocialista-szociáldemokrata-parasztpárti koalíció, mely közvetlenül támaszkodhatott volna a lázadó magyar állami bérmunkások visszavonhatatlan politikai tettére: a munkástanácsok rendszerére. Ez önmagában új fejezetet nyithatott volna az európai demokratikus szocializmus történetében, a « kombinált demokrácia » fejezetét. Ezen a közvetlen (tanács) demokrácia keresztvezését értjük a *reprezenta-*

tív demokrácia rendszerével, olyan kombinációt, mely a lakosság számára nyitva hagyja a lehetőséget, hogy később, ha úgy akarja, másképpen döntsön sorsáról. Hadd húzzuk alá, hogy Marxszal egybehangzóan mi a termelési egységek szintjén megvalósított közvetlen demokráciát tekintjük a magántulajdon által fölvetett kérdések *pozitív* megoldásának; miközben az államosítás legföljebb a magántulajdon *negatív* megszüntetésének mondható.

Külön kell elemeznünk a magyar lakosság ellenálásában megnyilvánuló *érettséget*, november 4, azaz a szovjet invázió után. Az a tény, hogy gyakorlatilag semmiféle fosztogatás nem volt egy városban, mely hetekig rendőrség vagy más hatóság nélkül létezett, már önmagában a lakosság politikai tudatosságáról vall. Ráadásul az emberek spontánul rátaláltak a felfegyverzett városi gerillánál is hatékonyabb ellenállási formára. Az utóbbi eleve vereségre volt ítélve a világ legelső hadseregével szemben és csak a fontosabb magyar városok totális pusztulásával végződhetett volna. A hatásosabb út az *általános politikai sztrájk* volt. Tudomásunk szerint a monarchia elleni bizonyos spanyol tömegdemonstrációkat leszámítva, az orosz 1905 óta ez volt az első általános politikai sztrájk a világon. Az állítólag «ellenforradalmi» magyar munkásság egyedülálló tette volt ez a történelemben.

E sztrájk következtében az új kormányközpontok csupán követlenül a szovjet hadsereg szervezetére és erőforrásaira támaszkodhattak. De maga a sztrájk *nem* irányult a társadalom életének, mint olyannak a felbomlasztására, nem volt a lakosság ellen irányuló öngyilkos akció (a közszolgáltatások dolgozói például nem szüntették be a munkát). A november 4-et követő hét hét folyamán a munkabeszüntetések hol részlegesen bénították meg egyes iparágak életét, hol megint tágultak, de mindig pontosan meghatározott *politikai célt* követtek: ez a cél a szovjet hadsereg kivonulása és a letartóztatott Nagy Imre-kormány visszatérése volt. Később volt még egy korlátozottabb cél is: egy nemes szolidaritási gesztussal a munkások általános sztrájkot hirdettek letartóztatott vezetőik, Rácz és Bali érdekében. Szinte fölösleges mondani, hogy ez

reménytelen utóvéd-harc volt. Mégis jó érzés számunkra, magyar szocialisták számára, hogy — míg például a száműzetésbe küldött Leo Trockijért egyetlen orosz gyár sem sztrájkolt — a magyar munkások általános sztrájkot hirdettek két társukért, két névtelen munkásért, aki pedig csak egy pillanatra jelent meg a történelmi színen, de akit ők választottak vezetőül.

Az általános sztrájk a politikai dinamikát az öngyilkos fegyveres ellenállásból áterrelte egy *békés*, de *aktív* közegbe. *Mindkét* jelzőt hangsúlyozni kell. Ténylegesen a « lázongó » munkásság (és *nem* a kormányzat, mely szüntelenül mérsékletéről beszélt) mentette meg Budapestet és a többi magyar várost, egy olyan ellenséggel szemben, mely kész volt *bármire*, hogy leverje az ellenállást. A munkásság megmentette Magyarországot a tömegdeportálásoktól és tömegkivégzésektől, és egyben lezárta a forradalmat aktív módon. Különös, de tény, hogy ezt az érdemét maga a kormány is elismerte. Később kádárista körökben szokás volt irónikusan beszélgetni « a világtörténelem egyetlen sztrájkjáról, amelyet a munkaadó fizetett ». De maga ez a gesztus, a sztrájkolók « nagylelkű » díjazása is csak arról tanúskodik, hogy az államnak akkor el kellett fogadnia a munkástanácsok politikai autoritását: egy ideig a kormány tárgyalásokat is folytatott a központi munkástanács küldöttségével és ezáltal hallgatólagosan elismerte politikai létét.

Másrészt a munkások ellenállása hatalmas bizonyítéka volt az általános sztrájk *ellenállhatatlan erejének*. Az a fantasztikus kép, amelyet misztikus szocialisták, például Sorel, idéztek fel képzeletükben, és amely olyannyira emlékeztet az apokalipszisa, megvalósulásakor egy prózaibb, de éppúgy megállíthatatlan dinamikával rendelkezett: vagy központilag fizetik a munkásokat, minthogy semmiféle más forrás nem létezett, mellyel az *egész* lakosságot el lehetett volna látni, s ebben az esetben az állam tartalékai néhány hét alatt kifogynak, vagy megtagadják a fizetést. Az utóbbi esetben azonban a fosztogatás lett volna az önellátás egyetlen útja az egész lakosság számára, és a központi kormányzat újfent megoldhatatlan problémákkal állt volna szemben.

Saját erejéből egyetlen kormány sem tudta volna megoldani a problémát. Az iráni sah-ot saját népe hasonló módszerekkel kergette el, és De Gaulle még a hadsereggel sem tudott volna ellenállni, ha az 1968-as sztrájk-hullámok egy efféle tartós általános sztrájkhoz vezetnek. Hogy miért tudott a magyar kormány kitartani, az nyilvánvaló: mögötte állt a Szovjetunió e vonatkozásban kimeríthetetlen tartalékaival, azzal a közismert elszántságával, hogy bármeddig elmegy, ha arról van szó, hogy egy kis nemzet ellenállását összezúzza. A Kádár-kormány helyesen lokalizálta a politikai ellenállás központját a budapesti munkástanácsban: emez az ország függetlenségi harcában és politikai forradalmában fellépő legkülönbözőbb erőket, nézeteket és rétegeket egyesítette. Mikor a 6-7 hetes gyakorlatilag általános sztrájk után a kormány letartóztatta a munkástanács vezetőit, s rendkívüli büntető rendszabályokat helyezett kilátásba, amelyek még a sztrájkra való úszítást is halállal büntették, a magyar ellenállás gerince megroppant és a forradalom összeomlott. Hogy ezt keresztül vigyék, a hatóságok részben a szovjet katonákra, részben arra az egy százalékra támaszkodtak, amely kívül állt a nemzeti konszenzuson.

Ha meg akarjuk vonni a magyar forradalom mérlegét, mindenekelőtt egy *negatív* elemre kell felhívni a figyelmet: a magyar próbatétel az uralkodó bürokrácia számára *minden kísérletező kedv végét* jelentette. Ma már nem lehet eldönteni, hogy előzőleg volt-e őszinte hajlandóság a bolsevizmus mélyenszántó gyakorlati önkritikájára. De tény, hogy a hruscsovizmusnak nevezett korszakban — amely a magyar 56 után következett — semmiféle komoly társadalmi kísérletet nem kezdeményeztek vagy toleráltak soha többé. A magyar forradalomra adott válasz egyben megmutatta a kelet-európai államok *végső érdekegységét* is. Nem csupán az olyan őskonzervatív rendszerek, mint Ulbricht Kelet-Németországa vagy Novotny Csehszlovákiája álltak készen arra, hogy résztvegyenek a magyar forradalom elnyomásában, de még Gomulka rakoncátlan Lengyelországa a maga újsütetű forradalmával is illedelmesen az előírt határok között maradt (és *nem csupán* a szovjet hadsereg jelenléte

miatt). Tito valójában veszedelmes precedenst teremtett saját országa számára, amikor azon a címen, hogy Magyarország « túlment a megengedhetőn », nem csupán saját — ezidőtájt igen fontos — hozzájárulását adta a szovjet intervencióhoz, de résztvett az intervenció utáni « első ember » kiválasztásában is¹, mi több, felkínálta, hogy csatlakozik az intervencióhoz (amit azonban Hruscsov, aki nem akart még gyanús szövetségeseket is a közelben, elutasított).

Másfelől a 20. kongresszus és a magyar forradalom egymástól elszakíthatatlan láncszemek voltak abban a tanulási folyamatban, amelyen a « valóságos létező szocializmus » megértéséhez a nyugati baloldali pártoknak és a nyugati radikális intelligenciának végig kellett menniük. A szocialista-kommunista-marxista értelmiségiek számára a bolsevizmus kezdete óta 1956-tal nyílt meg első ízben a *személyes kiút lehetősége radikális nézeteik fenntartása mellett*. A nyugati kommunista értelmiségiek tömeges kiáramlása pártjaikból a magyar 56-tal kapcsolatban megváltoztatta a nyugati országok ideológiai térképét. Ezek az emberek ugyanis baloldaliak (sokszor éppen marxisták) maradtak, és szó sem lehetett arról, hogy a kommunista pártok titkos szolgálatok « ügynökeivé » nyilvánítsák őket. Ez a magyar forradalom *közvetlen* hatása volt.²

Az a « második forradalom » volt a magyar 56, amelyet Trockij olyannyira várt? Nem hisszük. A megkülönböztetés e ponton fontos, több mint ideológiai szőrszálhasogatás. Trockij számára a « második forradalom » az « igazán proletár, a hitelesen szocialista » forradalom volt, amely igazi szocializmushoz vezet. Mi ellenben igyekez-

---

1. L. erre vonatkozóan V. Mičunovič jugoszláv diplomata emlékiratait, francia kiadásban « Journées de Moscou 1956-1958 » (R. Lafont, Paris 1979), és pedig a november eleji brioni titkos tanácskozásokról szóló fejezetet (a francia kiadásban: 132-139. oldal). — *A szerk.*

2. Lásd erről még Kende Péter írását a jelen számban.

tünk rámutatni, hogy a « dolgozó tömegek », amelyek a magyar forradalomban résztvettek, kevésbé doktrinérek és politikailag gyakorlatiasabbak és józanabbak voltak, semhogy ideológiai előfeltevésekhez kössék magukat. Noha teremtettek olyan intézményeket, (a forradalmi munkástanácsokat) amelyek egy lehetséges szocialista jövő felé mutattak és legalább védőgátat jelentettek a konzervatív diktatúrára irányuló kísérletek ellen, egyszerűen azt tették forradalmukkal, amire minden politikai forradalom hivatott és *nem többet*: szétzúztak egy politikai zsarnokságot. A magyar forradalom *nem hozott létre semmiféle sajátos társadalmi alakulatot* és ez a « szociálisan semleges » jellege hozzátartozott nagyságához. Mert a forradalmaknak, amelyek abszolúte jogosult eszközök minden zsarnokság és a demokratikus rendszerek mindenfajta konzervatív megmerevítése ellen, csak két alternatívájuk van. Vagy mentesek egy előre kiagyalt szociális « mintától » (ami nem zárja ki szervezetek, intézmények, pl. munkástanácsok, stb., spontán kialakítását, azaz hogy már a jelenben egy meghatározott irányban formálják a jövőt), vagy pedig egy elvet hordoznak, kizárva minden más elképzelést — ebben az esetben többnyire, Robespierre-től Leninig, a politikai államnak a civil társadalom fölött megvalósított diktatúrájában teljesülnek ki. Radikális szocialisták gyakran voltak politikai forradalmak előfutárai és főszereplői, és ha forradalmi helyzetre kerül sor egy társadalomban, a szocialisták azok, akik « kihordásában » többnyire a legaktívabb szerepet játsszák. Ennek ellenére úgy gondoljuk, hogy nincs « igazán szocialista » politikai forradalom. A forradalmat megvalósító erők vagy nyitva hagyják az alternatívák erőterét a felszabadult társadalom számára, amikor is a dolgok kimenetele lehet szocialista és lehet más is, vagy ráerőltetnek egy meghatározott doktrinát a lakosságra és ebben az esetben legfeljebb a « despotikus kommunizmust » valósíthatják meg, hogy Marx kifejezését használjuk.

Ez az oka annak, hogy a magyar forradalom alternatíváit « demokrácia vagy konzervatív diktatúra » és *nem* — mint a kádárista Fehér Könyv tette — kapitalizmus vagy szocializmus fogalmaiban határozzuk meg. Pedig

mint szocialistáknak számunkra ez a probléma nem volt közömbös az események idején. Azonban nem azonosítottuk és nem azonosítjuk a leninista diktatúrát a szocializmussal mint olyannal. A magyar munkásosztály nem zuhanhatott vissza bármifajta olyan helyzetbe, — vegyük ki ebből az összehasonlításból az *akkori Görögországot, Spanyolországot és Portugáliát* — amely rosszabb lett volna mint az 56-ot megelőző vagy közvetlenül követő szegénység és elnyomás szituációja, megfosztva szakszervezeteitől és elemi szervezkedési jogaitól. Azok a reális alternatívák, amelyeket közti választásban a magyar lakosság elveszthette volna forradalmi vívmányait, a demokrácia és a konzervatív diktatúra volt.

A névtelen magyar szabadságharcosok százezrei, akik megvalósították a magyar forradalmat, nem voltak doktrinerek és nem érdeklődtek semmiféle « igazi szocialista forradalom » iránt. Őket a demokrácia érdekelte (ami pedig « osztálynélküli » mivoltában nevetség tárgya különböző szocialista doktrinák főpapjai számára). Nos, ezzel a választással tette meg a magyar forradalom a kötelességét nemzete iránt, ugyanis ezáltal hagyta nyitva az ajtót egy *igazi* szocialista átalakulás számára, — márpedig ez a legtöbb, ami ebben a században egy radikális politikai átalakulástól várható.

Az értelmiség forradalma vagy a munkásoké?

Bill LOMAX (1943) — angol származású politikai szociológus. 1969-70-ben egy évet töltött Budapesten a kulturális kapcsolatok keretében, az MTA Szociológiai Kutató csoportjánál. 1974-ben doktorált a Sussex-i egyetemen az 1956-os magyar forradalomról írt tézisével.

A forradalomról megjelent angol nyelvű könyvének (1976) magyar kiadása előkészületben van.

Tanulmányunkban először is azt szeretnénk bebizonyítani, hogy az 1956-os magyar forradalom szociális feszültségek következtében robbant ki, és az ipari munkásság vezető szerepet játszott a felkelésben ill. az azt megelőző és az utána következő időszakban. Megítélésünk szerint a munkásság független tevékenysége volt a forradalom legjellegzetesebb vonása és autonóm szervezeteik, a munkástanácsok voltak a forradalom legfontosabb alkotásai. Érvekkel fogjuk alátámasztani azt is, hogy a munkások mozgalma — kezdetben Rákosi és Gerő sztálinista rendszere, később a november 4-i második szovjet katonai intervenció által hatalomra juttatott Kádár János új kormánya ellen — szervezetileg és öntudatában olyan fejlett szintre jutott, hogy a munkástanácsok reális alternatívát kínáltak a kommunista állam helyett. A tanácsok olyan új, a szocializmushoz vezető út lehetőségét villantották fel, mely a munkások autonóm küzdelmén és konstruktív öntevékenységén alapult volna.

I. A munkásság mozgalma az októberi felkelést megelőző időszakban

Rendszerint Nagy Imre miniszterelnöki kinevezését és a kormánya által kezdeményezett gazdasági és politikai reformokat tekintik az 1956 októberi felkeléshez vezető folyamat kezdetének. Az igazsághoz tartozik, hogy Nagy Imrét valóban a legfelsőbb szovjet vezetők utasítására nevezték ki miniszterelnöknek és a kormánya által kezdeményezett reformprogram is jórészt tőlük származott. 1953 közepére ugyanis már a Kremlben is tisztában voltak azzal, hogy a sztálini időszak túlfeszített iparosítási politikája a kelet-európai kommunista államokban rendkívül súlyos gazdasági és társadalmi válsággal fenyeget.¹

Közismert, hogy 1953 júniusának elején lázadás robbant ki Plzenben, a cseh ipari központban, s ezt követően sztrájkhullám söpört végig egész Csehszlovákián. Alighanem még ismertebb tény a kelet-berlini munkások drámai felkelése, amelyet szovjet tankok segítségével vertek le. Arról azonban már kevesen tudnak, hogy ugyanebben az időszakban a keleti tömb más országai-ban is rendkívül gyakoriak voltak a munkás-tiltakozások. A kelet-berlini felkelést követő napon vagy hét lengyel városban voltak tüntetések és helyi lázadások. Varsóban, Krakkóban és a sziléziai iparvidéken rendkívüli állapotot hirdettek ki és szovjet tankok is részt vettek a megmozdulások elfojtásában. Magyarországon is júniusban törtek ki először a negyvenes évek vége óta nem látott komoly munkássztrájkok. A csepeli Rákosi Mátyás Vas- és Acélművek egyik részlegének vagy 200 munkása hirdetett sztrájkot az alacsony munkabérek, a normarendszer és az élelmiszerhiány elleni tiltakozásul.² A munkások ugyan 48 órán belül ismét munkába álltak, jóllehet a kormány egyetlen követelésüket sem teljesítette és mindent megtett azért, hogy a sztrájkot titokban tartsa, a csepeli eseményeket azonban mégis több jelentős ipari központban helyi sztrájkok és megmozdulások egész sora követte. A legjelentősebbek közülük az ózdi és a diósgyőri vas- és acélművekben kirobbant sztrájkok voltak. Nagy Imre

egyik tanulmányában leírja, hogy az Alföldön több helyütt is jelentős paraszttüntetésekre került sor.³

Nagy Imre tanulmányában határozottan azt állítja, hogy 1953 júniusában a kommunista államhatalommal szembeni munkáslázadás réme bírta rá a szovjet vezetőket arra, hogy határozottan visszaszorítsák Rákosi hatalmát és őt nevezték ki miniszterelnöknek. Ugyanez a megfontolás vezette őket, amikor jóvá hagyták az 1953 és 1955 közötti « új szakaszt », mely az általános életszínvonal-emelés és a fogyasztási cikkek kínálatának növelése útján kívánta enyhíteni a gazdasági és társadalmi feszültségeket.⁴

Nagy Imre két éven át tartó miniszterelnöksége alatt született meg és bontakozott ki a sztálinista rendszert elutasító politikai és szellemi mozgalom, az írók és politikusok « elit-lázadása ». Ám tudnunk kell, hogy ez az « elit-lázadás » csak a tömegek 1953. júniusi lázadása nyomán jöhetett létre. A továbbiakban azt is megkíséreljük bebizonyítani, hogy az 1953. júniusa és az 1956. októbere közötti években nemhogy nem az írók és az értelmiségiek inspirálták és vezették a dolgozó osztályokat a forradalom felé, hanem épp ellenkezőleg, az elit csak a tömeg-elégedetlenség állandó nyomására vált egyre ellenzékibbé, lázadóbbá.

Ha közelebbről megvizsgáljuk a rendszer elleni első nyílt fellépésnek tekintett « irodalmi lázadás » legmegrázóbb műveit, kiderül, hogy ezek távolról sem pusztán az íróknak az igazságszeretetét fejezik ki, hanem egyúttal leírják a parasztság és a munkásosztály elégedetlenségét és a rendszerrel szembeni ellenséges érzéseit is. Így az egyik legismertebb « lázadó műben », Kuczka Nyírségi Naplójában, a szerző az északkelet-magyarországi szegény-parasztoknak a rendszer iránti gyűlöletét festi le rendkívül szemléletesen.

Nem arról volt szó, hogy az írók terjesztették volna a nép körében az igazságot, épp ellenkezőleg, a népnek sikerült az írókat megismertetni a valósággal. Mindezt talán a fiatal paraszt származású költő, Csoóri Sándor fejezte ki a legvilágosabban egyik versében, amikor ezt írta:

« Csodás számokban, szép eredményekben
éltem rajongva, s nem láttam miképpen
hordja cipeli vállain a népem
sorsának nehéz túlfárasztó terhét...

...Nem ért fel hozzám őszinte panasz,
mely arról szól, hogy kevesül a bér,
hogy a paraszt ki termékét leadja,
bizalmatlan és szűkölködve él. »⁵

De túl a kommunista rendszer hűséges támogatóin, — akik a rendszernek köszönhetően felemelkedésüket és társadalmi privilégiumaikat — sokan nem ismerték az egyszerű emberek érzéseit. A sztálinista rendszer legbátrabb bírálói között is voltak olyanok, akik semmit sem tudtak arról, hogy valójában hogyan is élnek és gondolkodnak a tömegek.

Így például a Rajk-per során bebörtönzött kommunista értelmiségi, Pálóczy-Horváth György úgy nyilatkozott, hogy eleinte még a börtönben sem veszítette el a hitét a marxizmusban, és csak akkor merültek fel benne komolyabb kételyek, amikor az ÁVÓ börtönében egy munkásfogoly a lehető legdurvább hangnemben szidta a rendszert. « Szar az egész, úgy, ahogy van! »⁶

Kiss Sándor, a Kisgazdapárt egyik vezetője, a háborút követő első koncepciós per, a Magyar Közösség összeesküvés « felszámolása » során tartóztattak le és börtönöztek be 1946-ban, 1953-as szabadulása után egy pestkörnyéki téglagyárba ment dolgozni, és meglepődve tapasztalta, hogy a munkások akkor már milyen hévvel szidalmazták a rendszert, a kormányt, Rákosit és a munkanormákat.⁷

Egy volt marós, aki a budapesti cipőgyárban dolgozott, így nyilatkozott:

« A munkások mind elégedetlenek voltak. Amint két ember beszélgetni kezdett, mindjárt szidták a rendszert. A munkások semmit sem hittek el abból, amit a kommunisták ígértek, mert a kommunisták annyiszor becsapták őket. »⁸

Egy volt csepeli gyárimunkás szerint:

« A kommunisták államosították a gyárakat és az üzemeket és meghirdették a jelszót: "Tiéd a gyár, magadnak dolgozol!" Ennek éppen az ellenkezője történt. Mindent megígérték nekünk és az elképzelhető legnagyobb elnyomásba és inségbe taszítottak minket. »⁹

Nem volt szükség az értelmiség írásaira ahhoz, hogy a munkások ilyen keserű gyűlölettel gondoljanak az államra. Elkecseredettségük, elégedetlenségük minden adódó alkalommal megmutatkozott a forradalmat megelőző években és hónapokban.

Még egy év sem telt el az 1953. júniusi zavargások után, a rendszer máris új sztrájkhullámmal találta magát szemben. Ezek a sztrájkok azonban még szórványosabbak és még elszigeteltebbek voltak, mint az egy évvel korábbiak, s még egy cáfolat erejéig sem kerültek be az újságokba vagy a rádió híreibe.¹⁰

Sztrájkokra ugyan továbbra is elég ritkán került sor és a pártnak rendszerint sikerült titokban tartani őket, a gyakori munkahelyváltogatások, a kimaradások, a lopások és a szabotálások elterjedtsége azonban képet ad a munkások elégedetlenségének méreteiről. A hivatalos magyar statisztikák szerint 1955-ben a munkásoknak csak 27 %-a dolgozott 5 éven át folyamatosan egy munkahelyen, s például a Ganz hajógyárban a munkaerő egyharmada évente kicserélődött.¹¹

A munkások feltehetően nemcsak azért változtatták ilyen gyakran munkahelyüket, mert elégedetlenek voltak a munkájukkal, hanem rá is kényszerültek: az elégedetlenség fékezésére hivatott vállalatvezetők igyekeztek minél gyorsabban elbocsátani a potenciális bajkeverőket. Különösen állt ez az átlagosnál képzettebb vagy gyakorlottabb munkásokra, akik követelték, hogy anyagilag jobban méltányolják képességeiket. Egy volt munkás a soproni textilgyárból így írta le ezt a jelenséget:

« A szakmunkásokat újra és újra elbocsátották, amint ki merték nyitni a szájukat, hogy magasabb bért követeljenek. Nyilvánvaló, hogy a vállalatvezetők féltek attól, hogy ezek a követelések a többiek körében is elégedetlenséget szíthatnak.»¹²

Sok gyár szenvedett a járványszerű munkahelyi lopásoktól. A következőket egy óbudai hajógyár művezetője mondta:

« Figyelj szaki: jó nagy számár az, aki azt állítja, hogy bárki is szervezi a szabotálást. Itt mindenki szabotál. El tudod képzelni, hogy mint jelent a... "spontán szabotálás"?... És azon kívül nagyon hasznos és jövedelmező... Azt mondják, hogy rézlemez kell a szovjetbe menő hajóra? Rézzel befuttatott lemez is jó lesz nekik! A rezet meg majd eladjuk a kis öntödéknek. Én is ezt csinálom, a szaktársak is ezt csinálják, sokszor anélkül, hogy akár egy szóval is megbeszelnénk a dolgot.»¹³

Az egyik újságíró cinikusan megjegyezte, hogy talán az volt a sztálinista rendszer egyik legkonstruktívabb vonása, hogy:

« A 'nagy szocialista építkezéseket' körülvevő falvakban kitűnő nyersanyagból, nagyszerű kivitelezéssel mindenütt vadonatúj házak épültek... természetesen a szocialista építkezésekről 'elszármozott' nyersanyagok segítségével.»¹⁴

Nyilvánvaló, hogy sok munkáscsalád megélhetéséhez nélkülözhetetlenek voltak ezek a lopások. Elterjedtségüket jól illusztrálja a bebörtönzött munkások számának gyors növekedése ebben az időszakban.

Az egyik forrás egészen odáig megy, hogy megkísérli bebizonyítani, hogy 1953-ban alig volt olyan magyar család, amelynek valamelyik közeli-távoli tagja ne ült volna gazdasági vagy politikai bűncselekmény miatt börtönben. Úgy tűnik, hogy ezidőtájt a foglyok többsége valóban

lopásért elítélt munkás volt.¹⁵ Nagy Imre, akiről feltehető, hogy hozzá tudott férni a valódi adatokhoz, 1956 elején azt írta, hogy « több ember ül börtönben, mint valaha... De a legriasztóbb tény, hogy az elítéltek többsége a munkásosztály, az ipari munkásság soraiból kerül ki. »¹⁶

Nyilvánvaló, hogy a munkások részben a lopások segítségével igyekeztek egyensúlyban tartani máskülönben csökkenő életszínvonalukat. A forradalmat és kitörésének okait vizsgáló, 1957 elején Budapesten illegálisan terjesztett Hungaricus-tanulmány a hivatalos magyar statisztikai adatokat vizsgálva arra a következtetésre jut, hogy a szocialista építés éveiben, 1949 és 1953 között a reálbérek mintegy 20 százalékkal süllyedtek. A munkások havonta átlagban egy új ruha árát sem keresték meg, napi bérükből egy kiló húsrá sem tellett. Hungaricus pamfletje szerint mindössze a magyar családok 15 százalékának életszínvonala haladta meg a rendszer által hivatalosan megállapított « létminimumot », míg 30 százalékuk éppen csak elérte, a családok maradék 55 százaléka pedig a létminimum alatt élt. Ezek az adatok a gyakorlatban azt jelentették, hogy a munkáscsaládok 15 százalékában nem volt mindenkinek külön lepedője, és a munkások 20 százalékának még télikabátra sem tellett: 1956 októberében ezek a *sans-manteaux*-k alkották a szovjet tankok ellen küzdő csapatok javát.¹⁷ A forradalom fegyveres harcosainak összetételéről rendelkezésünkre álló adatok feltétlenül alátámasztják Hungaricus megállapításait.¹⁸

A hivatalos leírások általában egyetértenek abban, hogy gyakorlatilag minden Budapesten tanuló egyetemista, kb. 15.000 diák, részt vett az október 23-i tüntetésben, ám azt állítják, hogy a következő kép nap során az egyetemi és főiskolai diákoknak csaknem kétharmada kivonta magát a küzdelemből.¹⁹ Maguk a diákok is elismerik, hogy nem ők, hanem a kérges kezű fiatal munkások, a « kemény legények », az Angyalföld és Ferencváros nyomorúságos negyedeiben lakó « stricik » és « huligánok » verték vissza a szovjet csapatok támadását.²⁰ « Az utcákon a munkásfiatalok harcoltak », számol be egy fiatal diák a

történekről, « kultúrálatlanok, durvák és időnként antiszemiták ».²¹ Egy másik diák szerint « nem idealista célok hajtották őket. Hősies küzdelmük mögött kalandvágy húzódott meg, a harcot egyszerűen jó sportnak tekintették. »²²

E képet a hivatalos jelentések is alátámasztják. A kórházi jelentések alapján összeállított statisztikák szerint a harcok során megsebesült felkelők 80-90 százaléka fiatal munkás volt, míg a diákok csak alig 3-5 százalékát tették ki a sebesülteknek.²³ Egy magyar orvos, aki maga is több sebesültet kezelt, további vonásokkal egészíti ki a fiatal harcosok motívációiról rendelkezésünkre álló képet:

« Számtalan olyan fiatalember volt a harcosok között, akik semmit sem tudtak, vagy éppen csak hallottak a Petőfi-körről. Gomulka nevét nem is ismerték, s arra a kérdésre, hogy miért mentek a halálba, ilyesmiket feleltek: "hát érdemes élni havi 600 forintból?" ».²⁴

Úgy vélem, hogy a fentiek ismeretében minden történelmi alapot nélkülöző akadémiai mítoszok rangjára süllyednek azok az álláspontok, amelyek szerint a magyar forradalom kizárólag a szellemi szabadságjogok visszaszerzéséért folyt, továbbá minden előzmény nélkül, váratlanul robbant ki, és az elit lázadásával kezdődött, valamint, hogy « semmi sem jelezte, hogy a tömegek a saját kezükbe tudnák vagy akarnák venni a dolgok irányítását. »²⁵

Elméleteink módosításra szorulnak: a forradalmat nem tekintjük az értelmiségi ideálokért folytatott küzdelemnek, hanem a gazdasági és társadalmi osztályellentétben kell keresnünk az indítékát. Ezt szem előtt tartva a tanulmány következő két részében azt kíséreljük meg bemutatni, hogy a forradalom legújyszerűbb és legradikálisabb elméleti és gyakorlati vívmányai hasonlóképpen nem az írók, politikusok, értelmiségiek elit-csoportjainak tevékenysége nyomán, hanem a munkásosztály öntevékenysége során jöttek létre.

II. A munkásság mozgalma az októberi forradalom alatt

Nehéz volna tagadni, hogy október 23-án az elit egy csoportja, nevezetesen a diákság robbantotta ki a forradalmat. Október 23-ára a diákok tüntetést szerveztek, hogy szolidaritásukat fejezzék ki a lengyelországi eseményekkel, ahol egy nappal korábban Gomulka került hatalomra. Október 22-e éjszakáján egy 16 pontból álló programot fogalmaztak meg, melyben a szovjet csapatok kivonását, új pártvezetőség választását, Nagy Imre vezette új kormányt, sajtószabadságot és szabad választásokat követeltek.²⁶ Ezek a pontok később a forradalom legfontosabb jelszavainak bizonyultak. Ugyanakkor azt sem lehet tagadni, hogy az október 23-a éjszakáján színrelépő munkásság alakította át az eredetileg békés belső reformokat követelő mozgalmat valódi társadalmi forradalommá.²⁷

Budapest munkásai döntötték le Sztálin hatalmas bronzszobrát, « a sztálini zsarnokság és politikai elnyomás jelképét » ahogy a diákok nevezték, s másnap a forradalom elfojtására érkező szovjet tankokkal szemben ők vették fel a fegyveres harcot. Egyes szerzők még azt a feltételezést is megkockáztatják, hogy az október 23-tól október 28-ig tartó első szovjet katonai intervenció a munkások fegyveres ellenállása következtében fulladt kudarcba.²⁸

Amennyiben elfogadjuk a feltételezést, hogy végső soron a munkásosztály verte vissza az első szovjet katonai intervenciót, hozzá kell tennünk, hogy ezt semmi esetre sem pusztán a fegyveres ellenállás segítségével érte el. Budapesten és szerte az országban szinte már a beavatkozás pillanatában minden különösebb összehangolás és természetesen központi vezetés vagy korábban létrehozott szervezetek nélkül sztrájkok robbantak ki a megszállás elleni tiltakozásul és 24 órán belül gyakorlatilag már minden gyár és üzem sztrájkolt. A munkások ugyanakkor hasonló spontaneitással átvették a gyárak és üzemek irányítását és munkástanácsokat alakítottak, melyek átvették az elbocsátott vállalatvezetők feladatkörét, szervezték a sztrájkot és megfogalmazták a munkások köve-

teléseit. Budapesten is, vidéken is szinte a forradalommal egyidőben jöttek létre a munkástanácsok és megalakulásuk pillanatától kezdve politikai és gazdasági szervezetként működtek, azaz nem pusztán a gyár életét közvetlenül érintő kérdésekkel, hanem a társadalom és a politikai hatalom általánosabb kérdéseivel is foglalkoztak.²⁹

Budapesten október 24-én az Egyesült Izzóban alakult meg az első munkástanács. A munkástanácsok legfontosabb követelései — a gyári viszonyok átalakítása, a termelőeszközök munkásellenőrzése — és hitük, hogy ezeket a változásokat valóban képesek lesznek megvalósítani, a legvilágosabban ennek az első munkástanácsnak az első felhívásában fogalmazódik meg.

« Ártatlan mártírjaink kiontott vére nyomán a szabadság új korszaka fog születni. Szabad életünk megteremtéséért legelőször hatékony munkástanácsokat kell létrehozunk. Tagjai, munkások, alkalmazottak, fiatalok tudni fogják, hogy hogyan kell a múlt sebeit begyógyítani. Mutassuk meg, hogy mi jobban tudunk vezetni, mint korábbi vak és parancsolgató vezetőink. »³⁰

A forradalom legelső napján kinyomtatott fenti felhívásban a munkások konkrét intézkedéseket javasoltak arra, hogy miként kellene a munkásellenőrzés elve alapján átszervezni a gyár irányítását. Elképzelésünk szerint a munkásellenőrzés az egyes gyári részlegekben megválasztott üzemi bizottságokon és a bizottságok által megválasztott tanácsok kezében nyugodott volna.³¹

A sztrájkjog biztosításának, a darabbér és a munkanormák eltörlésének követelései mellett ezek a követelések is újra meg újra felbukkantak a következő két nap során szerte az országban megalakuló munkástanácsok határozataiban. Politikai téren a munkások egyértelműen elutasították a sztálinista diktatúrát és a szovjet uralmat, szabad választásokat és nemzeti függetlenséget követeltek, ám ugyanakkor ezek a követelések világos és egyértelmű szocialista szellemben fogalmazódtak meg.³²

S valóban, az a néhány külföldi újságíró, akiknek sikerült bejutniuk a munkástanácsok üléseire, arról számoltak be, hogy ezeken az üléseken nem találkoztak szocializmus-ellenességgel s a munkástanácsok valóban csak tényleges munkásdemokráciát kívántak létrehozni.³³ Ez a megállapítás nemcsak Budapestre, hanem az ország egész területére vonatkozott. Október 25-én például a miskolci rádió az alábbi felhívást sugározta:

«Elegünk volt! Elegünk volt egyes vezetők önkényéből! Mi is szocializmust akarunk, de a különleges magyar feltételeket, a magyar munkásosztály, a magyar nemzet érdekeit tükröző szocializmust»³⁴

És nemcsak a követelések fogalmazódtak meg ennyire spontánul és ilyen egységesen. A munkások öntevékenyen, minden előzetes vezetés és irányítás nélkül hozzáláttak, hogy követeléseiket átültessék a gyakorlatba, illetve hogy e célnak megfelelő szervezetet hozzanak létre.

Az október 28-i fegyverszünet és a Budapesten tartózkodó szovjet csapatok ezt követő kivonása után a városban számtalan gyűlés volt, ahol igyekeztek helyi és kerületi szinten összehangolni a munkástanácsok tevékenységét. Október 29-én Újpesten az Egyesült Izzóban kilenc nagy gyár küldöttei találkoztak, hogy megalakítsák a kerületi munkástanácsot, s kerületi munkástanács alakult Kelenföldön is a Beloiannisz gyár munkásainak javaslatára.³⁵

Október 30-án újabb kerületi munkástanácsok alakultak Óbudán és Angyalföldön, Csepelen pedig a gyártelep 19 nagyobb egységének küldöttei megalakították a Csepeli Központi Munkástanácsot.³⁶ Október 31-én Budapest munkástanácsainak küldöttei a Munkástanácsok Parlamentjén ültek össze, ahol egyrészt újra megfogalmazták politikai követeléseiket, ugyanakkor részletesebben kidolgozták a gyárak munkásellenőrzésének konkrét mechanizmusát, s lefektették a munkástanácsok alapvető jogainak és kötelezettségeinek tervezetét.³⁷

A nagyobb vidéki városokban is hasonlóképpen zajlottak le az események. Több helyütt a munkástanácsok szervezete vette át a közigazgatást. Október 24-én Miskolcon és október 26-án Győrött Nemzeti Tanácsok alakultak a munkások, parasztok, diákok, katonák és értelmiségiek tanácsainak részvételével. November végére mindkét városban megszülettek a Kelet- illetve Nyugat-Magyarország forradalmi erőit képviselő Nemzeti Tanácsok.³⁸

Mindezek ismeretében azt hiszem nem lehet tagadni, hogy a munkások mozgalma már a forradalom legelső napjától kezdve a munkástanácsok szervezeteinek egyesítésére és egy olyan központi vezetés létrehozására irányult, amely azután a munkások autonóm politikai hatalmának országos szervezete lehetett volna.⁴⁰

Ezekben a napokban ugyanakkor a pártok újjászervezése, a Nagy Imre és más revizionista kommunisták vezette kormány megalakulása bizonyos fokig háttérbe szorította a munkásság mozgalmát. S mivel a szovjet katonai invázióval szembeni ellenállás és a szovjet csapatok kivonásának követelése voltak ebben a szakaszban a forradalom legfontosabb kérdései, talán elkerülhetetlen volt, hogy a forradalom politikai vezetői kerüljenek a figyelem középpontjába, s hogy a magyar munkások megelégedjenek azzal, hogy egységesen felsorakoznak a Nagy Imre vezette kormány mögött, úgy vélvén, hogy ezzel erősítik a kormány tárgyalóképességét a szovjetekkel szemben, s ennek segítségével talán sikerül elérni a szovjet csapatok kivonását, a független, demokratikus és szocialista Magyarország megteremtését.

Ezzel magyarázható, hogy november első napjaiban a munkástanácsok vezetésében egyre nagyobb befolyásra tettek szert azok, akik a sztrájk beszüntetését támogatták, mert úgy vélték, hogy ezzel is erősíteni tudnák Nagy Imre kormányát.⁴¹ Ezt az elképzelést tükrözik a csepeli és az újpesti munkástanácsok ülésein illetve Miskolcon és Győrött hozott határozatok.⁴² Tulajdonképpen minden elő volt készítve ahhoz, hogy november 5-én az egész ország munkába álljon. Ám november 4-én hajnalban a szovjet tankok ismét támadásba lendültek, hogy megsemmisítsék a rövidéletű magyar forradalmat.

III. A munkások mozgalma a második szovjet katonai intervenció után

A szovjet katonai megszállás azzal a következménnyel járt, hogy a forradalom politikai erői összeomlottak, szétzilálódtak és szinte nyomtalanul eltűntek a politikai színtérről. Nagy Imre és kormányának vezető tagjai a jugoszláv nagykövetség épületében kerestek menedéket. A különböző politikai pártok vezetői és szószólói eltűntek a politikai színtérről, s ha lehet még gyorsabban, mint ahogy megjelentek. A forradalom katonai erői Budapesten és vidéken még egy ideig hősiezen ellenálltak, ám rövidesen őket is vagy szétverték, vagy arra kényszerítették, hogy nyugatra meneküljenek.⁴³ Az írók és az értelmiségiek szervezetei egy ideig még ellenzéki szervezetekként működtek, ám nem voltak képesek semmiféle komolyabb ellenállást kifejtteni.

Ha az értelmiség és a reformista kommunisták politikai forradalmát viszonylag rövid idő alatt sikerült leverni, a forradalom valódi mozgó erejének, a munkásosztály társadalmi forradalmának a felszámolása már közel sem ment ilyen egyszerűen: a szovjet katonai megszállást követő időszakban tovább erősödött a munkásosztály harca, növekedett szervezettsége és tovább erősödött öntudata.

A november 4-i támadás napján a vezető ipari központok és bányavidékek munkástanácsai felszólították a dolgozókat, hogy védjék meg gyáraikat és városaikat az előrenyomuló szovjet katonai erőkkel szemben, s ennek köszönhető, hogy a szovjet csapatok a főváros és a vidék ipari gócaiban ütköztek a legjelentősebb fegyveres ellenállásba.⁴⁴

A munkástanácsok még a fegyveres ellenállás leverése után is a kezükben tartották a legfontosabb ütőkártyát — nevezetesen a termelőeszközök feletti ellenőrzést. Nyomban általános sztrájkot hirdettek a szovjet megszállás és a Kádár-féle bábkormány ellen, amely kisebb megszakításokkal egészen a tél közepéig tartott. A Kádár-kormány és a szovjet tankok eleinte teljesen magatehetetlennek bizonyultak a sztrájkokkal szemben, és ez fokoza-

tosan ráébresztette a munkásságot a saját erejére. A sztrájk során a munkástanácsok továbbfejlődtek, s eleinte gyári, kerületi, majd később városi és országos szinten is olyan erőteljes munkásszervezetté váltak, amely valóságos változás forrása lehetett volna.

November 12-én Budapesten már legalább hét ipari kerületben működött kerületi munkástanács. A kelenföldi kerületi munkástanács már november 8-án tárgyalásokat kezdeményezett a megszálló szovjet katonai egységek főparancsnokával.

November 12-én az újpesti kerületi munkástanács nyilatkozatot bocsátott ki, melyben felszólította a város valamennyi munkástanácsát, hogy küldjék el képviselőiket arra a gyűlésre, ahol majd megválasztják a Nagybudapesti Központi Munkástanács küldötteit. A Központi Munkástanács két nappal később alakult meg az újpesti Egyesült Izzó épületében tartott gyűlésen, ahol a város valamennyi nagyobb gyára és üzeme képviseltette magát. A Központi Munkástanács állandó végrehajtóbizottságot választott, melyet felhatalmaztak arra, hogy a megszálló szovjet csapatokkal és a Kádár-kormánnyal szemben képviselje a munkások követeléseit. A résztvevők a kelenföldi munkástanács aznapi határozatával azonos szellemben újra leszögezték, hogy amíg követeléseiket nem teljesítik, folytatják az általános sztrájkot.⁴⁵

Politikai követeléseik között szerepelt az általános amnesztia, egy Nagy Imre vezette kormány megalakítása, a szovjet csapatok kivonása az országból és az egypártrendszer eltörlése. Ám a munkástanácsok azt is leszögezték, hogy a szovjet csapatok kivonása után baráti kapcsolatokat kívánnak fenntartani a Szovjetunióval, s jóllehet szabad választásokat akarnak, azonban csak azoknak a pártoknak az indulását engedélyezik, amelyek elfogadják a termelési eszközök köztulajdonának elvét. A munkások továbbra is kitartottak szociális követeléseik, a magasabb bérek, a sztrájkjog és a termelés munkásellenőrzésének programja mellett.

November első heteiben a Központi Munkástanács a Kádár-féle kormánnyal és a szovjet katonai megszállással szemben kialakuló ellenállás vezető erejévé vált. Mind

több és több budapesti gyári és kerületi tanács csatlakozott hozzá és vidéken is egyre több nemzeti tanács ismerte el vezető szerepét. Az írók, értelmiségiek, reformista politikusok különböző csoportjai is támogatásukról biztosították. Ilyen módon a Nagybudapesti Központi Munkástanács rövid idő alatt országosszintű politikai erővé szerveződött.⁴⁶

Az általános sztrájk hamarosan nemcsak a Kádár-kormányt, hanem a szovjet katonai hatóságokat is arra kényszerítette, hogy *de facto* elismerjék a Központi Munkástanácsot, mely — nemegyszer a Kádár-kormány megkezdésével — közvetlenül tárgyalt a szovjet katonai főparancsnoksággal, egyebek között a szovjet katonai hatóságoknál bebörtönzött munkástanácsstagok szabadon bocsátásáról. Ugyanakkor a szovjet katonai parancsnokság képviseltette magát a Tanács ülésein, különleges papírokkal látta el tagjait, és engedélyezte számukra, hogy fegyvert viseljenek.

A Kádár-kormányval folytatott tárgyalási kísérletek azonban nem jártak sikerrel. Kádár folyton csak az időt húzta. Igen, ő is szeretné, ha Nagy Imre újból belépne a kormányba, ha kivonnák a szovjet csapatokat, ha szabad választásokat tartanának... De mindennek az az előfeltétele, hogy véget érjen az általános sztrájk és helyreálljon a rend.⁴⁷ Kádár nem volt hajlandó semmiféle lényegi engedményre, a munkástanácsok vezetői pedig egyre világosabban látták, hogy a sztrájkot nem lehet a végtelenségig fenntartani. Végül is rendkívül vonakodva, de beleegyeztek abba, hogy véget vetnek az általános sztrájknak és november 19-én hétfőn megkezdődik a munka.

A Központi Munkástanács vezetői persze korántsem adták fel azt a szándékukat, hogy megőrzik önállóságukat a Kádár-kormányval szemben. Tisztában voltak vele, hogy változatlanul a munkásság a legjelentősebb politikai erő az országban. « Nincs szükségünk kormányra. Mi vagyunk és leszünk itt a vezetők Magyarországon. Nincs szükségünk a párt szervezésére, be kell tiltani az üzemekben a párt szervezését, » — jelentette ki Rácz Sándor, 23 éves szerszámgéplakatos, a Központi Munkástanács frissen

megválasztott elnöke.⁴⁸ A Tanács vezetői úgy vélték, hogy a sztrájk beszüntetése éppen azt fogja bebizonyítani, hogy olyan fegyver a munkások kezében, melyet tudatosan és nem céltalanul, ösztönösen használnak — vagyis olyan irányítható eszköz, melyet adott esetben bármikor újra elővehetnek.

A Központi Munkástanács november huszonnegyedikére konferenciát hívott össze az ország valamennyi munkástanácsa küldötteinek részvételével. Erre volt a válasz a kormány első megtorló intézkedése: 400 szovjet tank vonult fel Budapest utcáin, hogy körülvegyék a konferencia színhelyéül szolgáló Sportcsarnokot. Másnap, miután sikerült Nagy Imrét és munkatársait kicsalogatni a jugoszláv nagykövetség épületéből, Romániába hurcolták őket.⁴⁹ Ezzel egyidőben a kormány nyilatkozatot adott ki, melyben a munkástanácsok hatáskörét a gyáron belüli érdekképviseletre korlátozta.

Ismét kirobbant az általános sztrájk és a munkástanácsok arra kényszerültek, hogy fenntartás nélkül elítéljék a Kádár-kormányt. Ugyanakkor a kormány kezdeményezésére létrejött tárgyaláson, amelyet a rádió is közvetített, a Központi Munkástanács egyik vezetője aláhúzta, testülete nem akar mindenható politikai szervezetté válni, a tanácsok mellett volna hely valódi szakszervezeteknek és az ország vezetésére hivatott politikai pártoknak.⁵⁰

A katonai erőszak fontos felismerésekre készítette a Központi Munkástanácsot, mely november 27-i nyilatkozatában leszögezte:

« Kategórikusan kijelentjük, hogy Magyarországon egyedül a munkástanácsok képviselik a dolgozók valódi érdekeit és jelenleg nincs az országban náluk jelentősebb szervezet. »

« A mi mandátumunk a munkásosztálytól származik és minden erőnkkel a munkásosztály hatalmának növelésén kell munkálkodnunk. »⁵¹

Az ország vezető politikai erejévé akarván válni, a Központi Munkástanács vezetői *Munkásújság* néven önálló napilapot kívántak megjelentetni s előkészületeket

tettek arra, hogy ha kell, akár illegálisan is megkezdik a lap kinyomtatását. Egyes vezetők Országos Munkástanács megalakítását tervezték, állandó elnökséggel és titkársággal. Ezenkívül a munkástanácsok küldötteinek részvételével Munkásparlamentet, mely ideiglenesen az Országgyűlés funkcióit látta volna el. Az eszközeiben immár nem válogató Kádár-kormány és a szovjet hatóságok utasítására rendőrök szállták meg a *Munkásújság* szerkesztőségi épületét és nyomdáját s az újság valamennyi példányát elkobozták.

Számos jel utalt rá, hogy a Kádár-kormány kezdi összeszedni az erejét: saját ellenőrzése alá vonta a termelést, kormányrendeletben vonta vissza a munkástanácsoknak a vállalatvezetés ellenőrzésére való jogait, visszahelyezte korábbi funkcióikba a munkástanácsok által a forradalom alatt elbocsátott vállalatvezetőket és kommunista párttitkárokat.⁵²

Aligha kétséges, hogy amíg a gyárakon belül nem dőlt el a hatalomért folytatott küzdelem kimenetele és nem sikerült a termelést újra megindítani, a kormány nemcsak jónak látta eltűnni a munkástanácsok politikai tevékenységét, hanem bizonyos mértékben kedvezőnek is ítélte a maga szempontjából. De amint sikerült ismét megszereznie a hatalmat a gyárakban, nyomban határozott intézkedéseket hozott a munkástanácsok « politikai felépítményének » felszámolására. Eleinte rendeletekkel igyekezett korlátozni a munkástanácsok hatáskörét és a kerületi tanácsok tevékenységét. Ám hamarosan, december első napjaiban a kormány még határozottabb lépésekre szánta el magát: megkezdődött a munkástanácsok tagjainak letartóztatása. Vagy 2-300 munkástanácstagot tartóztattak le és börtönöztek be, sokukat a Szovjetunióba deportálták.⁵³

A Központi Munkástanács tisztában volt azzal, hogy egyre nagyobb nyomás nehezedik rá, és ezért végső erőpróbára szánta el magát. Vezetői titokban újabb országos konferenciát hívtak össze december 9-re, hogy végre megalakítsák az Országos Munkástanácsot, mely az ország valamennyi dolgozóját képviselni tudná a Kádár-kormány

ellen folytatott küzdelemben. A konferencia összehívásának terve azonban kiszivárgott, és a kormány elhatározta, hogy betiltja a Központi Munkástanácsot és letartóztatja vezetőit. Azonban az Országos Munkástanács konferenciájára megválasztott küldöttek is értesültek a kormány szándékáról és ezért a Budapesten tartózkodó küldöttek már december 8-án összegyűltek és megkezdték a tanácskozást. Néhány perccel később érkezett a hír, hogy Salgótarjánban szovjet csapatok tüzet nyitottak a tüntető bányászokra. A sortűz több halálos áldozatot követelt és sokan megsebesültek. A hír hallatára a gyűlésen urrá lett a felháborodás, és a küldöttek tiltakozó sztrájkot hirdettek a kormányterror ellen. « Aludjon ki a villany, ne legyen gáz, ne legyen semmi » kiáltotta fergeges taps közepette az egyik küldött. Egy másik felszólaló pedig kijelentette, hogy « ahhoz igazodunk, amit a többség mond. Ha azt mondják, hogy sztrájkoljunk tavaszig vagy az életem végéig, ha éhendöglök is, akkor is folytatom. »⁵⁴

A kormány előzetes terveivel összhangban a Központi Munkástanács betiltásával és vezetőinek letartóztatásával válaszolt az új sztrájkfelhívásra. A tanács két vezetőjének — Rác Sándornak és Bali Sándornak — azonban sikerült elkerülniük a letartóztatást, és a következő két napot a Beloianisz gyárban töltötték, ahol felfegyverzett munkások őrizték őket, akik sem a magyar rendőrség egységei, sem a szovjet tankok elől nem voltak hajlandók meghátrálni. December 11-én azonban Rác és Bali elfogadták Kádár személyes meghívását, hogy az Országgyűlés épületében tárgyaljanak a sztrájkokról. A Parlament épületébe érve aztán nyomban letartóztatták őket.⁵⁵

Rác és Bali letartóztatásának híre új lendületet adott a sztrájkoknak, a munkások több nagy gyárat elfoglaltak és ülősztrájkot szerveztek. Válaszul a Kádár-kormány rendkívüli állapotot hirdetett ki, minden előzetes engedély nélküli gyűlést és felvonulást betiltott, feloszlatta az összes területi munkástanácsot, rendeleteket bocsátott ki, melyek lehetővé tették, hogy vádemelés nélkül tarthassanak fogva embereket, valamint rendkívüli törvényszéket

állított fel, melyek a szokásos jogi formaságok mellőzésével hozhattak ítéleteket.⁵⁶

Kádár egyik beszédében kijelentette, hogy «ellenforradalmi sztrájkolók terrorizálják a munkásokat» és a kommunista párt közzétette, hogy sohasem fog beleegyezni a «munkásállammal szembehelyezkedő sztrájk jogának ... reakciós követelésébe.» Sőt, nem sokkal később a Kádár-féle úgynevezett «Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány» egyik rendelete a sztrájkok szervezésére és a sztrájkolókra is kiterjesztette a halálbüntetést.⁵⁷

1956 decemberének utolsó heteiben és 1957 januárjának első heteiben az immár csak félléleglisan működő munkástanácsok nem tudták megakadályozni a kommunista államhatalom újjászervezését, noha az ország egész területén folytatódtak a sztrájkok és tüntetések, a munkáskerületekben pedig gyakran került sor fegyveres összetűzésekre a magyar titkosrendőrség illetve a szovjet csapatok egységeivel. Magukban a gyárakban is rendszeresen véres összetűzések robbantak ki, melyeknek sokszor csak úgy sikerült véget vetni, hogy a szovjet csapatok megszállták a gyár épületét.⁵⁸

Ebben a helyzetben a munkástanácsok végülis a harc feladására kényszerültek s 1957 tavaszára véglegesen sikerült letörni a magyar munkásság szervezett erejét. A Kádár-kormány azonban ennek ellenére is csak 1957 novemberére érezte magát elég erősnek ahhoz, hogy betiltsa a még mindig fennálló gyári munkástanácsokat.

IV. Elméletek a munkástanácsok mozgalmáról

1. A liberális és a leninista elemzés.

Mint már utaltunk rá, a liberális és a leninista elemzés szerint a magyar forradalmat az értelmiség inspirálta, alapvetően értelmiségi ideálok nevében. Ha azonban elfogadjuk, hogy a munkástanácsok voltak a forradalom legradikálisabb eredményei, a fent vázolt álláspont egyszerűen tarthatatlannak bizonyul.

Nagy Imre 1955-56 alatt írott tanulmányaiban egyetlen szó sem esik munkástanácsokról, pedig ezekre az írásokra épült a Nagy Imre kormány és az ellenzéki kommunisták programja a forradalom időszakában. A Petőfi Kör egyetlen vitát sem rendezett a munkásosztály problémáiról, de még a diákok által megfogalmazott 16 pontban sem szerepelt a gyárak munkásellenőrzése.

Lehetséges, hogy az ötvenes évek elején Jugoszláviában, 1956-ban Lengyelországban, vagy 1968-ban Csehszlovákiában ellenzéki értelmiségiek, diákok vagy akár maga a kommunista párhierarchia egyes csoportjai kezdeményezték a munkástanácsok megalakulását, ám 1956-ban a magyar munkástanácsok egyértelműen a munkások spontán kezdeményezéseire jöttek létre.

Minél erőszakosabban kezdte a Kádár-kormány elnyomni a munkásokat és az értelmiségieket, annál szorosabban kezdett együttműködni az Értelmiségiek Forradalmi Tanácsa a Központi Munkástanácsokkal. November végén kelt nyilatkozatukban kijelentették, hogy «immáron a Magyar Értelmiségiek Forradalmi Bizottsága a munkás-ságot tartja a forradalom vívmányait megőrizni képes legfőbb tömegerőnek», és «teljes szolidaritását nyilvánítja a munkástanácsokkal».⁵⁹

Még Nagy Imre és a reformista kommunisták is csatlakozni kívántak a munkástanácsok támogatóinak egyre népesebb táborához. A menedéket nyújtó jugoszláv nagykövetségről továbbított nyilatkozat szerint a «Magyar Népköztársaság központi kormányhatalma elsősorban a munkástanácsokra támaszkodjék, valamint azokra a szervekre, amelyeket a parasztság, az értelmiség és más rétegek az elmúlt hetekben létrehoztak».⁶⁰

A munkástanácsok azonban Nagy Imre radikálisabb támogatói között találták meg legodaadóbb híveiket, hiszen ez a csoport már korábban is nagyon közel állt ahhoz, hogy szakítson a lenini ortodoxiával. Gimes Miklós vezetésével hamarosan Magyar Demokratikus Függetlenségi Mozgalom néven új szervezetet hoztak létre, mely *Október 23-a* nevű illegális lapjában állást foglalt amellett, hogy a korábbi egypártrendszer eltörlése és a munkástanácsok megteremtése volt a forradalom legjelentősebb

víványa. Az *Október 23-a* ennek az elvnek megfelelően arra biztatta a munkástanácsokat, hogy hozzák létre « a munkásosztály demokratikusan választott szervezetét, az Országos Munkástanácsot », melynek segítségével hatékony országos politikai erővé válhatnának.⁶¹

Az értelmiség legradikálisabb csoportjai tehát végül felismerték a munkásság mozgalmában rejlő lehetőséget, ám a munkásság közvetlen uralmának szervezetei, a tanácsok eme felismerés előtt alakultak meg. Éppen a munkástanácsok gyakorlata kényszerítette az értelmiségieket arra, hogy újragondolják a kommunista állam természetéről és az ellene folytatott küzdelem jellegéről kialakított korábbi elméleteiket. Hozzátehetjük, hogy a munkásság a küzdelem minden szakaszában fejlettebb öntudattal rendelkezett, mint az értelmiségiek vagy azok a politikusok, akik magukat a munkásság vezetőinek kívánták tekinteni. Ha egyáltalán valaki vezető szerepet játszott ebben a forradalomban, akkor ezt a szerepet nem az értelmiségiek, a politikai vezetők vagy valamelyik forradalmi párt, hanem az egész munkásosztály játszotta.

2. *A Kádár-féle verzió*

A Kádár-rendszer hivatalos apologétái ugyan rendszert elismerik, hogy 1956-ra tömeges népi elégedetlenség alakult ki a korábbi sztálinista rendszerrel szemben, ugyanakkor azonban azt próbálják bizonygatni, hogy a munkásosztály kezdetben nem csatlakozott tömegesen a forradalomhoz, illetve a harcokban résztvevő munkások « lumpen » vagy « deklasszált » elemek voltak és nem valódi proletárok. Sokszor odáig mennek, hogy azt állítják, hogy maguk a munkástanácsok is reakciós vagy ellenforradalmi elemek vezetése alatt állottak, vagy legalábbis a forradalom során fokozatosan jobbra tolódtak, és így ezek az elemek egyre nagyobb szerephez jutottak a tanácsokban.⁶²

A tények azonban elég egyértelműen cáfolják azt az elméletet, hogy csak a lumpenproletariátus csatlakozott a forradalomhoz. Mind Budapesten, mind vidéken a leg-

korszerűbb gyárakban alakítottak először munkástanácsokat és ennek alapján meglehetősen egyértelmű, hogy a munkásosztály legfejlettebb rétegei játszották a kezdeményező szerepet.

Ha elméletileg valóban nem lehet kizárni, hogy a forradalom során a munkástanácsok fokozatosan jobbra tolódtak s végül reakciós elemek kaparintották őket a kezükbe, sokatmondó tény, hogy a magyar hatóságok sohasem tettek közzé megfelelő mennyiségű adatot ahhoz, hogy álláspontjukat bizonyítottnak lehessen tekinteni. Szerintük az általuk reakciónak nevezett társadalmi rétegekből került ki a munkástanácsok tagjainak 25 százaléka, s vezetőinek 70 százaléka. Ezt a kategóriát azonban olyan tágan határozták meg, hogy tulajdonképpen értelmet veszti, hiszen kérdéses, hogy reakciónak lehet-e tekinteni mindenkit, aki a II. világháború alatt tisztit rangot szerzett, avagy az összes volt állami és községi tisztviselőt. E meghatározás szerint még a II. világháború előtti cserkészszövetség valamennyi tagja is reakciónak számít, továbbá mindazok, akik « korábbi politikai magatartásuk alapján ellenséges elemeknek tekinthetők ». Természetesen mindenkit ellenséges elemnek lehet tekinteni, akit a Rákosi-rendszer alatt bármiféle politikai büntetést következében bebörtönöztek. Azaz amennyiben Kádár Jánost valamilyen félreértés folytán beválasztották volna valamelyik munkástanács vezetőségébe, ő is a reakciósok kategóriájában szerepelhetett volna. Ám az egyes munkástanácsok szervezetéről és személyi összetételéről rendelkezésünkre álló információk — különösen a november 4-ét követő időszakra vonatkozóan — még ezt az erősen problematikus megállapítást sem igen támasztják alá.⁶³

Természetesen nem kívánjuk azt állítani, hogy a reakciós erőknél semmiféle befolyásuk nem lehetett a munkástanácsokban, ám ez nem annyira egyes reakciósok befolyásának, hanem inkább a sztálinista elnyomás és kizsákmányolás éveiben széles körben elterjedt kommunistaellenes nézeteknek tulajdonítható. Jól példázza ezt Mindszenty József bíboros személye. A magyar katolikus egyház hercegprímása, akit még egy olyan mérsékelt

szerző, mint H. Seaton Watson is az «ősreakciós, szűklátókörű magyar nacionalista és antiszocialista» jelzőkkel lát el, kétségkívül az egyik legreakciósabb személy volt azok közül, akik az 1956-os forradalom során politikai szerepet játszottak.⁶⁴ Mindszenty a népszerűségét nem utolsósorban a Rákosi-korszak alatti meghurcoltatásának és bebörtönöztetésének köszönhetette, vagyis annak, hogy ellenfele és áldozata volt a magyarországi sztálinista rendszernek.

Maguk a munkások válaszolták meg Kádár «Politikai Munkás-Paraszt Kormányának» azt az állítását, hogy a munkástanácsok reakciós erők vezetése alatt állottak. November közepe táján egy sereg rögtönzött plakát jelent meg a budapesti házfalakon, melyek közül itt az alábbi idézzük.

«Felhívás! Budapest polgárai! Vigyázzatok! Az országban majdnem tízmillió függetlenségre, szabadságra és emberi gondolkodásra elszánt ellenforradalmár bujkál. A letűnt arisztokrácia negyedében, például Csepelen és Kispesten több tízezer földesúr, tőkés, tábornok és bíboros sáncolta el magát. A bandák garázdálkodása miatt összesen csak hat munkás maradt életben, akik Szolnokon kormányt alakítottak Kádár János vezetésével.»⁶⁵

S van-e sok erősebb ellenérv annál, melyet egy másik plakát hoz fel Kádárék vádaskodásával szemben, s amely így szól:

«Az általános sztrájk fegyverét csak akkor lehet használni, ha az egész munkásosztály egy véleményen van.»⁶⁶

V. Következtetések

Tanulmányunkban elsősorban azt az álláspontot szeretnénk volna megcáfolni, mely szerint az értelmiségi szabadságjogok visszaállítása volt a magyar forradalom elsődleges célja. Ez az elmélet csak egy konkrét változata

a forradalmi folyamatok természetéről, az értelmiségnek a forradalmak során játszott szerepéről kialakult általános elképzeléseknek. Számos, más kérdésekben egymástól gyökeresen eltérő álláspont képviselői osztják ezt a nézetet. A konzervatívok szerint az értelmiségiek absztrakt, felelőtlen elméletei borítják fel a társadalom fejlődésének természetétől fogva szerves, fokozatos menetét. Az ideáljaikból nem engedő liberálisok úgyszintén rendkívül nagy jelentőséget tulajdonítanak az írott és a kimondott szó erejének a társadalmi átalakulások folyamatában. Végül a marxisták — vagy legalábbis a leninista elméletek hatása alatt álló marxisták — úgy vélik, hogy a tömegek csak az értelmiség közvetítésével tehetnek szert forradalmi öntudatra.

Véleményünk szerint a magyar forradalom folyamatát vizsgálva arra a következtetésre kell jutnunk, hogy az értelmiségnek a forradalomban játszott döntő szerepéről kialakult elméletek nem egyebek mítoszoknál.

Tanulmányunkban ugyanakkor igyekeztünk megcáfolni azokat a leninista elképzeléseket, melyek szerint a munkásosztály képtelen « magátólvaló » osztállyá fejlődni és saját erőfeszítései eredményeképpen, saját harci tapasztalatai alapján valódi forradalmi öntudatra szert tenni.

Úgy véljük, hogy a tények ebben az esetben is magukért beszélnek: a magyar forradalom társadalmi forradalom volt, melyben mind az 1956 októberi felkelést megelőzően, mind a felkelés alatt és a felkelést követően a munkásosztály játszotta a vezető szerepet. A munkástanácsok a munkások spontán öntevékenysége eredményeképpen jöttek létre, és a sztálinista állammal folytatott küzdelmük során, forradalmi tevékenységük tapasztalatainak eredményeképpen kialakult a munkásosztály forradalmi öntudata. Ezt a munkások küzdelmének összehangolódása, s a munkástanácsok központi vezetésének kialakulása követte, melynek eredményeképpen a munkások közvetlen autonóm hatalmának olyan szervezete jött létre, mely képes volt valódi alternatívát kínálni a kommunista állammal szemben és egy olyan új szocialista

társadalom kialakulását ígérte, melyben mind a gazdasági, mind a politikai hatalom a munkásosztály kezében nyugodott volna.

Az egyik legérzékenyebb korabeli szemtanú így írt a magyar munkásokról:

« Nem a szabadságért folytatott küzdelmük hőségében van a magyar forradalom csodája, hanem inkább abban, amilyen magabiztosan, tudatosan és tökéletesen teremtették meg egy egészen újfajta társadalom alapjait a lehető legrövidebb idő alatt. »⁶⁷

JEGYZETEK

1. Vö. Méray Tibor: Nagy Imre élete és halála (Első rész I.)
2. A sztrájk részleteiről ld. Columbia University Research Project on Hungary, Interview No 207, 3. o. Columbia University New York, 1956-58 (kiadatlan kézirat).
3. Nagy Imre: A magyar nép védelmében. Forradalmi Tanács. (New York) 1957. 45. és 66. o.
4. Id. mű 66. o.
5. Irodalmi Újság, Budapest, 1953. aug. 1.
6. Ld. Pálóczy-Horváth György interjút, amelyet a Columbia University Research Project on Hungary keretében készítettek (ezt követően: CURPH), Interview No 562. 13-14. o.
7. CURPH Interview No 152. 48. o.
8. CURPH Interview No 455. 14. o.
9. CURPH Interview No 155. 5. o.
10. CURPH Interview No 563. 52. o.
11. Berecz János: *Ellenforradalom tollal és fegyverrel*: 1956. Budapest, Kossuth, 1969. 71. o.
12. CURPH Interview No 105. 5. o.

13. Idézi CURPH Interview No 442. 120. o.
14. CURPH Interview No 442. 57. o.
15. « *Hungaricus* », II. rész: Egy új szocialista irány, illegálisan terjesztett kézirat. Budapest, 1957. 18. o.
16. Nagy Imre id. mű 54. o.
17. « *Hungaricus* », II. rész, id. mű 22. o.
18. Ld. pl. CURPH Interview No 509. 13. o. és CURPH Interview No 228. 25. o. Ezenkívül Michael Gordey beszámolója: *France Soir*, Paris, 1956. nov. 13. Ez utóbbit részben idézi Melvin J. Lasky (szerk.) *The Hungarian Revolution: A White Book*. London, Secker and Warburg, 1957. 228. o.
19. Berecz János, id. mű 86-90. o.
20. Példákat hoz Nicolas Baudy : *Jeunesse d'Octobre*, Párizs. La Table Ronde, 1958. 360. o. és CURPH Interviews No 113, 229, 407, 505, 509.
21. CURPH, No 505, 11. o.
22. CURPH Interview No 407. 20. o.
23. « *Hungaricus* »; *On a Few Lessons of the Hungarian National Democratic Revolution* (The *Hungaricus* Pamphlet, Part One), illegálisan kiadták Magyarországon 1956 decemberében, angol fordításban az Imre Nagy Institut for Political Research, Brussel, 1959. 6. o.
24. « *Hungaricus* » II. rész, id. mű, 21. o.
25. Kecskeméti Pál, id. mű, 1. o.
26. A diákok 16 pontból álló határozatának teljes szövegét közli Méray Tibor, id. mű, 152-154. o.
27. Ezen a ponton már teljesen egyetértek Kecskeméti értelmezésével, aki minden fenntartás nélkül állítja, hogy a tömegek beavatkozása « fantasztikus *coup de théâtre* volt, mely egy csapásra véget vetett a rendszer elnyúló válságának és összehasonlíthatatlanul radikálisabb formában újrafogalmazta a politikai változás kérdését. » Kecskeméti, id. mű, 1. o.
28. « Budapest munkásai a Sztálin szobornál jelentek meg először ». CURPH Interview No 219. 9. o.
29. Vladimir Kusin egy nemrégiben megjelent tanulmányában azt állítja, hogy 1956-ban Magyarországon « csak viszonylag későn, október 26-án, a Csepel Művekben születtek meg az első munkástanácsok, és csak

a harc megindulása után fogalmaztak meg egy öngazgatósi programot.» Vladimir Kusin: *An Overview of East-European Reformism*, Soviet Studies, 1976, Vol. 28. No 3, 346. o. Kusin egész egyszerűen rosszul ismeri a tényeket. Az újpesti Egyesült Izzóban már október 24-én megalakult az első munkástanács, és azonnal programot adott ki, melyben követelte a munkásönigazgatás bevezetését (ld. Király Ernő: *Die Arbeiterverselbverwaltung in Ungarn*, München, Oldenburg, 1961, 19. o. és Molnár János: *Ellenforradalom Magyarországon 1956-ban*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1967, 129. o.). A valóságban Diósgyőrött már október 22-én, azaz egy nappal a felkelés megindulása előtt munkástanács alakult a DIMÁVAG- Vas- és Acélművekben, ld. Molnár János: *Ellenforradalom...* id. mű, 73. o., és Hollós Ervin: *Kik voltak, mit akartak?* Budapest, Kossuth Kiadó, 1976, 135. o. Két egymástól független írásmű is beszámol a munkástanácsok megalakulásáról október 25-én Budapest gyáraiban: Tőke Ferenc: «*Ce que furent les Conseils Ouvriers Hongrois*», in Jean-Jacques Marie — Nagy Balázs (szerk.): *Pologne-Hongrie 1956*, Paris, Études et Documentations Internationales, 1966, 243. o. és Papp László: *Egy forradalmi munkástanács működése* in: *Új Látóhatár*, München, No 3. 271. o. Ezenkívül a rendelkezésünkre álló adatok szerint még egy ceglédi traktorállomáson is munkástanácsot alakítottak aznap (CURPH Interview No 231. 16. o.). Az Egyesült Nemzetek Beszámolója szerint október 25-én munkástanácsok alakultak Dunapentelén és Debrecenben, majd azt állítja, hogy «október 26-ra már mind Budapesten, mind vidéken számos gyárban hoztak létre munkástanácsokat» (ld. United Nation General Assembly; *Report of the Special Committee on the Problem of Hungary*, New York, 1957, 91. o.). Nemhogy nem az első munkástanácsok alakultak Budapesten október 26-án, hanem ez volt az a nap, amikor a munkástanács-mozgalom már olyannyira elterjedt, hogy még az MDP KB is kénytelen volt egy hivatalos nyilatkozatban közreadni, hogy «helyesnek tűnik, hogy munkástanácsot válasszanak a gyárakban». — «Az MDP Központi Bizottságának 1956. október 26-i határozata»

közreadja Paul E. Zinner (szerk.): *National Communism and Popular Revolt in Eastern Europe*, New York, Columbia University Press, 1962, 420. o.

30. Király Ernő id. mű, 24. o.

31. Ezek a javaslatok nyilvánvalóan megcáfolják a Kusin (id. mű) álláspontját osztó szerzők nézetét, mely szerint az öngazgatást a munkástanácsok csak viszonylag későn kezdték követelni.

32. Jean-Jacques Marie - Nagy Balázs id. mű. A 187-195. oldalon a munkástanácsok ez időben hozott határozatainak és beszámolóinak egy gyűjteményét találhatjuk.

33. Példaként ld. a jugoszláv tudósító Djuka Julius beszámolóját a csepeli munkástanács egyik üléséről: Melvin Lasky, id. mű, 189. o.

34. Free Europa Committee: *The Revolt in Hungary* (A collection of radio broadcasts), New York, 1956, 15-16. o.

35. Molnár János, id. mű, 149. o.

36. United Nations, id. mű, 91. o.

37. A gyűlés részletesebb leírását és a határozat szövegét ld. Marie-Nagy, id. mű, 203-204. o. és Nagy Balázs: *La formation du Conseil Central Ouvrier de Budapest, 1956*, Brüsszel, Imre Nagy Institute for Political Research, 1961, 4-6. o.

38. A győri és a miskolci munkástanácsok szerepének részletesebb leírását ld. Bill Lomax: *Hungary 1956*, London, Allison and Busby; 1976, 82-99. o.

39. Ilyen javaslat érkezett a soproni diákoktól, ld. Lasky id. mű, 126. o. és a Győri Nemzeti Tanács úgyszintén komolyan foglalkozott a kérdéssel. Ld. CURPH Interview No 501. 48. o.

40. Végül is Nagybudapest Központi Munkástanácsát egy héttel a november 4-i második szovjet katonai intervenció után alakították meg, egy fiatal budapesti értelmiségi, Krassó Miklós szorgalmazására. Krassó azóta úgy vélekedik, hogy annak ellenére, hogy a tanácsok teljes mértékben spontán jöttek létre és követeléseik meglepően egységesek voltak mindenütt, « a munkásoknak sehol sem voltak világos elképzeléseik arról, hogy hogyan kellene kiharcolni követeléseik teljesítését, ... és

sehol sem hirdették meg a « minden hatalmat a munkásoknak » jelszót ... Én kezdeményeztem a központi munkástanács megalakítását és korábban senkitől sem hallottam ezt a gondolatot » — Krassó Miklós: *Hungary 1956*. An interview, *Meta*, Toronto, No 3-4, 1977. 77. o. Amennyiben Krassó azt akarja állítani, hogy az ő kezdeményezése nélkül nem alakult volna meg a központi munkástanács, úgy vélem, hogy a tények egyértelműen bizonyítják, hogy távolról sem ez volt a helyzet, és azt hiszem, hogy Nagy Balázs lényegesen hívebben írja le az eseményeket, amikor azt állítja, hogy « az események már november 4-e előtt is egyértelműen a központi munkástanács megalakítása felé mutattak. » (Nagy Balázs, id. mű, 7-8. o.)

41. Marie-Nagy, id. mű, 219. o.

42. Marie-Nagy, id. mű, 220. o. Molnár János, id. mű, 146. o. és Bill Lomax id. mű, 91. és 96. o.

43. A katonai ellenállás utolsó fázisának leírását lásd Király Béla: *From Death to Revolution*, *Dissent*, New York, 1966, nov.-dec. 723-724. o.

44. *United Nation* id. mű, 29-33. o.; Nagy Balázs, id. mű, 9. o.; Berecz János, id. mű, 151-153. o.

45. A Központi Munkástanács működésének részletesebb leírását ld. Nagy Balázs és Marie-Nagy id. műben.

46. Molnár János: *A Nagybudapesti Központi Munkástanács*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1969, 64. o. Annak ellenére, hogy ez a könyv a rendszer hivatalos kiadványa, számos értékes információt tartalmaz a Központi Munkástanács működéséről.

47. Kádárnak a Központi Munkástanács küldöttei előtt az Országház épületében elmondott november 14-i beszédét ld. *Népszabadság*, Budapest, 1956. nov. 15. 1. o.

48. Molnár János, id. mű, 62. o.

49. Az elhurcolás részleteiről ld. Lasky id. mű, 280-281. o.

50. Vö. Bali Sándornak a Központi Munkástanács és a kormány közötti tárgyalások során elmondott beszéde az Országház épületében november 25-én, idézi Marie-Nagy, 286-7. o., illetve Lasky, id. mű (a francia kiadás 301. oldalán).

51. A Központi Munkástanács november 27-én kibocsátott felhívásából, Marie-Nagy, id. mű, 284. o.

52. Molnár János, id. mű, 73-82. o. Számos információt találhatunk a munkástanácsok és az állami vállalatvezetők ill. a helyi pártszervezetek közötti konfliktusokról. Ld. még a Központi Munkástanács nyilatkozatát erről a kérdéstről. Marie-Nagy, id. mű, 292-293. o.

53. Részletesebb információkat közöl Király Ernő, id. mű, 56. o.

54. Részletesebb leírást ld. Tőke, Marie-Nagy, id. mű, 267. o. és Molnár János NKM, id. mű, 132. o.

55. Tőke, Marie-Nagy id. mű, 269-270. o.

56. Ezekkel a rendkívüli állapotokkal kapcsolatos a Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsának 1956/28. Törvényerejű Rendelete. Magyar Közlöny. 100. szám. 1956. dec. 11; és 1956/31. Törvényerejű Rendelete, Magyar Közlöny. 102. szám. 1956. dec. 13.; és 1957/1. Törvényerejű Rendelete, Magyar Közlöny. 4. sz. 1957. jan. 13.

57. A Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsának 1957/4. Törvényerejű Rendelete, Népszabadság, 1957. jan. 13. 1. o.

58. Konkrét esetekről beszámol Lasky, id. mű, 300-301. o. és Andy Anderson, id. mű, 108. o. és CURPH Interview No 560. 8-10. o. és BBC: *Summary of World Broadcasts*. London, Bulletin No 794. 1957. jan. 17.

59. Molnár János, id. mű, 126. o.

60. A Magyar Népköztársaság Minisztertanácsának Tájékoztató Hivatala: *Nagy Imre és büntársai ellenforradalmi összeesküvése*. Budapest, 1958.

61. Marie-Nagy, id. mű, 237-238. o.; Gimes és a Magyar Demokratikus Függetlenségi Mozgalom tevékenységének részletesebb leírását ld. Bill Lomax: id. mű, 179-181. o. és Molnár János NKM, id. mű, 28. o.

62. Az efféle apológiákra példa Kádár János: *Szilárd néphatalom: Független Magyarország*, Budapest, Kossuth, 1959. 64-67. o. továbbá Berecz János, id. mű, 90-91. o. és Molnár János: *Ellenforradalom...*, id. mű, 153-156. o.

63. Nagy Balázs: La formation du Conseil Central Ouvrier..., id. mű, 43-44. o. és 57. o. ezenkívül Tőke, Marie-Nagy, id. mű, 243-244. o. és 270. o.

64. Hugh Seton-Watson: *The East-European Revolution*, London, Methuen 1950, 198-199. o.

65. Gosztonyi Péter: *Az 1956-os népi ellenállás történetéből*. Új Látóhatár, München, 1967, No 5. 410. o. és még Melvin Lasky, id. mű, 263. és 294. o.

66. Melvin Lasky, id. mű, 301. o.

67. C.L.R. James: *The Workers Councils in Hungary*, 1958, ld. C.L. R. James: *The Future in the Present*, London, Allison and Busby, 1977. 182. o.

1945 és 1956

Az alábbi szöveg a budapesti Bibó-émlékkönyvben látott napvilágot « Bibó István és a magyar demokrácia alapkérdése » címen.

Donáth Ferenc a Magyar Szocialista Munkáspárt egyik alapító tagja és a magyar kommunista mozgalom veteránja. Az ötvenes évek eleje óta kétszer került börtönbe: 1951-ben Kádár Jánossal együtt, s 1956 után, Nagy Imrével együtt. Az 1958 nyarán megrendezett Nagy Imre perben tizenkét évi börtönre ítélik, 1963-ban amnesztiával szabadul. Azóta agrártudományi kutatásokkal foglalkozik, a magyar mezőgazdaság háború utáni fejlődéséről írt könyvet és tanulmányokat. Budapesten él és élénk figyelemmel kíséri a fiatalabb nemzedék körében végbemenő ellenzéki mozgást.

A több mint hetven magyarországi szerző közreműködésével készült Bibó-émlékkönyv szerkesztőbizottsága Donáth elnöklete alatt végezte munkáját. E — jelenleg még kiadatlan — kötet ismertetésére egy későbbi számunkban visszatérünk.

Az 1945. év kivételes történelmi helyzettel köszöntött rá a társadalmi haladás magyar híveire. Szemük látára, úgyszólván máról-hónapra összeomlottak azok a nagyhatalmú belső erők, amelyek megakadályozták egy feudális szellemű hierarchikus világ felváltását demokratikus társadalmi berendezéssel. A háborúnak, igaz nagy

árát adtuk javakban, életekben. S még nem látjuk végét az áldozatoknak, mivel történelmünk alakulásának inkább csak tárgya, mint cselekvő alakítója vagyunk. Nem rendelkezünk szabadon magunkkal, s ez a körülmény egész társadalmi fejlődésünkre meghatározóan hat.

1945 tavaszán azonban úgy véltük, hogy ölünkbe hullott a szabadság. Eltakarodtak a közéletből, sokan az országból is, akik az örökkévalónak hirdetett úri világ fő haszonélvezői, képviselői, kiszolgálói voltak. A változás különösen vidéken volt szembeszökő. A Hivatal nem működött. Az elcsendesedett előljáróságok, a megüresedett csendőrörsök, a leeresztett redőnyű úri lakok szónál hangosabban hirdették, hogy a régi visszahozhatatlanul elmúlt. Milliók reménykedtek egy nekik való világ eljövételében, s hitüket megerősítette a nagybirtok tavaszi, gyors és gyökeres felosztása a falusi szegények között.

Úgy látszott, a háborútól dúlt ország rendkívüli nehézségei közepette is, hogy megnyílt az út a nép anyagi és szellemi felemelkedéséhez a jószándékú hatalmak támogatásával, akiknek nincs más kívánságuk, mint hogy szomszédainkkal békében, mi magunk demokráciában, szabadságban éljünk. Nincs sürgetőbb feladatunk, mint hogy szót értsünk egymással az ország nagy kérdéseiben, megoldásuk tartalmában és módjában. Végsősoron tehát abban, hogy milyen is legyen a magyar demokrácia.

Pártállásra tekintet nélkül így látta ezt a magyar progresszió, amely a harmincas évek derekán jelentkezett a közéletben. Feltételezte, hogy a demokrácia táborában jelen vannak az egyetértésnek és az együttműködésnek fontos belső feltételei: a magyar dolgozók ügyével szembeni elkötelezettség, s ami ugyanaz, az elkötelezettség, hogy olyan demokratikus átalakulást hajtanak végre, mely radikálisan szakít a múlttal.

Ám mi volt a magyar demokrácia alapkérdése 1945-ben? Ezt tisztázzuk előljáróban. Hiszen mi mást tekintünk Bibó István, vagy akárki más közéletiségének megítéléséhez megfelelőbb mércének, mint éppen e kérdésben való állásfoglalását. Hacsak nem az időt fogadjuk el a « legobjektívebb » mércének, a bukott forradalmak, a levert szabadságharcok népe történelmének menetét?

Mi volt tehát a kérdés, aminek megoldásán leginkább múltott közéletünk jövőbeni fejlődése? A demokratikus pártok koalíciója és a szövetség fenntartása közöttük? Vagy a koalíción belül a baloldali pártok pozíciójának erősítése, hogy biztosítva legyenek a társadalmi-gazdasági viszonyok radikális átalakításának hatalmi feltételei? A fasizmus és a reakció elleni küzdelem, a demokrácia önvédelme, amely magába foglalja a restaurációs erők rendészeti elnyomását éppen úgy, mint a pártalapítás és a választójog korlátozása? Ezek nagyon fontos és a politikai élet előterében álló kérdései voltak akkor a magyar demokráciának.

A demokratikus átalakulás kérdése azonban az volt: *sikerül-e, és milyen mértékben a dolgozók számára szilárd, intézményesített pozíciókat biztosítani a közügyek intézésében!* Elindulhat-e olyan fejlődési folyamat, amely nem csupán a kisebbség diktatúráját leplező álparlamentarizmust zárja ki, korrump képviselőivel együtt, de *túlmutat* a « tiszta demokrácia » játékszabályait megtartó parlamentarizmuson is, mert az csak népképviselő, és nem népuralom?

Igazi demokratikus fordulatot Magyarországon a közügyek intézésének olyan szabályozása hozott volna, amely, tekintettel a kedvezőtlen gazdasági és politikai viszonyokra, *fokozatosan* lehetőséget nyújtott volna, hogy a *dolgozók* közvetlenül részt vegyenek kis és nagyobb közösségeik — a legnagyobb közösség, a nemzet — fontos ügyeinek intézésében.

És hogy egy ilyen fordulat nem az élettől idegen doktriner elképzelés volt 1945-ben, annak bizonyosságát társadalmi fejlődésünk számára akkor legnagyobb jelentőségű ügyünk adta: a földreform gyors és sikeres végrehajtása. A földreform több tizezer — a földigénylő bizottságokban intézkedő — szegényparaszt műve volt, akik sok százezernyi társuk aktív részvételével formálták ki és teremtették meg az új demokratikus földbirtokviszonyokat. A jogszabályok csak rugalmas kereteket nyújtottak ehhez.

1945-ben a demokratikus átalakulás mélységét kevésbé tükrözte a pártokra adott szavazatok száma és aránya. A parlamentáris demokrácia magában ezt nem is képes mutatni, mivel a legdemokratikusabb megoldás is csak a képviseleti rendszeren belül marad. Az átalakulás mélységét hívebben fejezi ki, hogy mennyiben sikerült olyan intézményekkel felcserélni a régiéket, amelyek nemcsak a feladatok eredményes megoldására alkalmasak, de egyben a demokrácia iskolái is.

1945-ben a politikai élet magas régióiban kevesen értelmezték a demokráciát úgy, hogy annak mércéje a dolgozó nép közvetlen részvétele a közhatalom gyakorlásában. Ezt a demokráciát egyetlen politikai párt nem képviselte, legfeljebb időlegesen és kivételes esetben. A közéletet a képviseleti demokrácia eseményei, formái, megnyilvánulásai, egyáltalán a pártok foglalkoztatták; a dolgozók közvetlen közéleti tevékenysége alig szerepel a sajtóban, róla mint sokadrendű, jelentéktelen eseményről adnak hírt, vagy éppen mint a demokrácia vadhajtását támadják. Így keletkezett az a látszat, hogy a magyar népnek nem is volt igénye közéletiségre.

A tények mást mutatnak. A hivatalos történetírás elhallgatja vagy jelentéktelennek tünteti fel ezeket az ideológiának ellentmondó, köztudatunkból hiányzó, ám a társadalom és az egyén fejlődése szempontjából leginkább reménykeltő tényeket és összefüggéseket. E tanulmány keretei között nem foglalkozunk az ideológia kérdéseivel, így azzal sem, hogy az 1956-os tömegmozgalom ellenforradalmi törekvések és jelenségek ellenére, miért forradalom.

A tényekre és összefüggésekre is csupán utalhatunk. Csak jelzésszerűen mutathatjuk be, hogy a Szovjetunióhoz fűződő kapcsolatunk alakulása mellett, az 1945 utáni össztársadalmi fejlődésünk másik kulcskérdésével állunk szemben. És arról is csak vázlatos képet adhatunk, hogyan jelentkezett ez a kérdés Bibó István koncepciójában.

Az 1945-ös népmozgalom nem kivételes jelenség legújabbkori történelmünkben.

a) *A magyar dolgozók* az elmúlt fél évszázadban háromszor juttatták kifejezésre, hogy részüket akarják a közhatalom gyakorlásából. A monarchia összeomlása, Horthyék ellenforradalmi rendszerének bukása, Rákosiék diktatúrájának teljes csődje, tehát a társadalmat megrázó és meggondolkodtató nagy válságok során, tömegmegmozdulásokban, tömeges cselekvésekben, meghökkentő természetességgel hatalmi funkciókat ragadtak magukhoz és gyakoroltak. *Kísérletet tettek, hogy a dolgozó társadalom és az állam* (az állammá szervezett vagy éppen szerveződő társadalmi erők) *közötti kapcsolatot új alapokra helyezték.*

Viszonylag nem nagy időközönként *ismétlődő jelenséggel* állunk szemben; *történelmi folyamat részesei vagyunk.*

b) Ez a folyamat a mindennapokban érik és halad előre; növekvő erővel és igényvel jelentkezik; a dolgozó társadalom mind nagyobb és mind összetettebb tömegét magával sodró áramlat.

A dolgozók egyetértése és felkészültsége részben már 1945-ben is, de különösen 1956-ban, nem felső kezdeményezésre, úgyszólván napok alatt, meglepően azonos felfogású népi szerveket hozott létre. Keveset tudunk arról, hogyan formálódik, jön létre ez a konszenzus a dolgozók között, olyan társadalomban, ahol nem kap nyilvánosságot a bíráló, a diktatúrát elutasító álláspont. Ezért volt az, hogy 1956-ban a népfelkelés a közvetlen érdekelteket is meglepetésszerűen érte.

A folyamat előrehaladását — nagy vonalakban — az jellemzi, hogy a népesség növekvő és társadalmilag egyre összetettebb tömege vesz részt a közhatalom gyakorlását igénylő népmozgalomban. 1918-19-ben a városi munkásság és a polgárság főként értelmiségi elemei mellett a falvak proletárjai aktivizálódtak. 1944-45-ben a hatalmi feladatokat ellátó különböző népi szervek osztálybázisa kiszélesedett: a proletárok mellett a birtokos rétegek, különösen a dolgozó kisparasztok képviselői tevékenykedtek. A kistulajdonosok részvétele a közhatalom gyakorlásának megreformálásában a folyamat előrehaladását jelezte.

1956: a közhatalom gyakorlásának gyökeres megváltoztatását követelő s úgyszólván az egész lakosságot magával ragadó tömegmozgalom; népfelkelés, amelyet az ország központjában, s néhány városban fegyveres felkelés kísért.

Az előtérben álló fő politikai követelések: az ország függetlensége, a szabadságjogok helyreállítása és a többpártrendszerre való visszatérés időlegesen egyesítették az ország lakosságát, s ez az egyetértés nagy erőt és lendületet adott a mozgalomnak. A felkelést a társadalom különböző rétegeinek mély elégedetlensége váltotta ki a rendszer gazdaságpolitikájával, a termelési-tulajdoni viszonyokkal s nem utolsó sorban az államnak azzal a törekvéssel szemben, hogy irányítása és ellenőrzése alá vonja a társadalom úgyszólván minden életmegnyilvánulását, figyelmen kívül hagyva az emberek természetes jogi, morális és nemzeti érzéseit. A felkelés egy megalázott, emberi és nemzeti érzéseiben mélyen megbántott nép felháborodásának elemi erejű kitörése volt.

A népet egybefűző változtatni akarás mögött a társadalom osztályainak nagyon is eltérő törekvései húzódtak meg. 1956 mindenekelőtt abban különbözik 1945-től, különösen pedig 1918-19-től, hogy a közhatalom gyakorlásának megváltoztatását nemcsak a dolgozó osztályok követelték, amelyek ettől várják demokratikus, szociális, morális felfogásuk, főként pedig egzisztenciális érdekeik érvényesítését, hanem azok a társadalmi rétegek is, amelyek 1945-ben veszítették el a közéletben kivételesen nagy szerepüket, s 1956-ban régi hatalmi állásuk, befolyásuk és vagyonuk visszaszerzésére törekedtek.

Az 1956-os népfelkelés sajátos jellegét az adja meg, hogy demokratikus és antidemokratikus irányzatok azonos politikai célokért együttesen lépnek fel. A felkelésben órák alatt közös táborba kerültek reakciós restaurátorok, akik döntő vonatkozásban és végső soron az 1945 előtti viszonyok valamiféle demokratikus mázzal bevont változatát kívánták visszahozni, demokraták, akik az 1945-ös parlamentáris demokrácia alapján álltak és akik a közéletet olyan módon kívánták folytatni, ahogyan az 1947-

48-ban megszakadt, és a parlamentáris demokráciát közvetlen demokráciával korrigálni akaró társadalmi erők — elsősorban a munkásosztály. A történelem tanúsítja, hogy ilyen egység átmenetileg létrejön ellentétes érdekű társadalmi csoportok között. Különösen, ha a nemzeti érzés olyan fellángolása táplálja, aminek 1956-ban tanúi és részesei voltunk.

A politikai cselekvés egysége azonban 1956-ban sem szüntette meg, csupán háttérbe szorította azokat a különálló és ellentétes érdekeket, amelyek éppen a fennálló tulajdoni viszonyok megváltoztatására irányuló tömeges cselekvésben jutottak kifejezésre. 1956. november 4-e előtt és utána is.

Ezeknek a tömeges cselekvéseknek különösen nagy a jelentősége a diktatúrában. Mert nemcsak a legközvetlenebbül és ezért a leghitelesebben tájékoztatják a világot a társadalom nagyobb csoportjainak törekvéseiről, de egyúttal az osztály öntudatosodásának felgyorsult szakaszát képezik. Különösen tanulságos ebből a szempontból is a munkástanácsok tevékenységének október 23-a és december 10-e közötti szakasza.

A tömeges cselekvés keretei és színterei: a különböző elnevezésű népi szervek és a népgyűlés, a tüntetés és a tömegmegmozdulás egyéb formái. 1956-ban éppen úgy, mint 1945-ben. A népi szervek tevékenységüket az érdekelt népréteg egyetértésére alapozzák; hatalmi szervek nyilvánítják magukat, s legitimitásukat a nép bizalmából származtatják. 1956-ban csakúgy mint 1945-ben.

De: a) 1956-ban a hatalmi funkciót betöltő népi szervek és a bennük tevékenykedők száma sokkal nagyobb, mint 1945-ben. Nemcsak közigazgatási egységenként alakulnak át általános igazgatási, vagy meghatározott célfeladatok ellátására, mint 1945-ben, hanem hivatalokban, intézményekben, intézetekben, s ami nagyon fontos különbség: termelő és egyéb gazdasági szervezetekben, vállalatokban is. b) Nem kormányrendelet vagy valamilyen központi szerv hívja létre, miként 1945-ben az esetek többségében, hanem spontán alakulnak az államvezetés intenciói ellenére. c) Sem létrejövetelükben, sem műkö-

désükben nincs szerepe a politikai pártoknak, nem pártkoalíciós jellegű szervezetek. S különösen annak a körülménynek lehetett volna társadalmunk leendő politikai berendezkedésére messzemenő jelentősége, hogy a gazdaságban — mindenekelőtt az iparban —, olyan öngazgatási szervek jöttek létre, amelyekben a munkásszolidaritás dominált, s amelyeket nem osztott meg a pártokhoz való tartozás. Ez azonban már nemcsak a népi szervek keletkezésének és működésének a formai kérdése.

A nép igénye a közhatalom gyakorlására tartalmilag *több is, más is* 1956-ban, mint 1945-ben.

1945-ben ez az igény döntően a helyi hatalmi funkciók gyakorlására irányul. Alakulnak ugyan nagyobb területre terjedő hatáskörrel népi hatalmi szervek (járási, megyei nemzeti bizottságok; a pártok kezdeményezésére létesített Országos Nemzeti Bizottság se nem népi, se nem hatalmi szerv!), ezek azonban egyes kivételektől eltekintve nemigen funkcionálnak, s érdemben csak ott és addig, amíg nem kerülnek a pártok irányítása alá.

1956-ban a népmozgalom a közhatalom gyakorlásának generális kérdését veti fel: *Mi legyen a viszony az állam és a dolgozó társadalom között?* — ahogyan a Nagybudapesti Központi Munkástanácsnak és a munkástanácsok más területi szervezeteinek működésében, még inkább az Országos Munkástanács szervezésében, a kormánnyal folytatott tárgyalásaikon gyakorlatilag jelentkezik. Igaz, a kérdés csírájában már benne van azoknak a nemzeti bizottságoknak az állásfoglalásában, amelyek legfőbb helyi hatalmi szervnek nyilvánítják magukat és *maguk alá rendelik* a közigazgatás helyi hivatali szerveit. Ám *mégis* csak helyi keretek között marad a pártok vezetőit és a kormányt izgalomba hozó kérdés: ki kinek legyen alárendelve, s egyáltalán, milyen jellegű legyen a kapcsolat az állam és a dolgozó társadalom között?

1956 november 4-e után azonban a munkástanácsok az ország és a társadalom alapvető jelentőségű kérdéseinek eldöntésében való részvételükre, az államhatalmi szervek ellenőrzésére jelentették be igényüket. A közhatalom gyakorlásának teljes revízióját követelték.

1956-ban alapvető új jelenség az is, hogy a dolgozó néposztályok tömeges cselekedetükkel nemcsak azt juttatják kifejezésre, hogy a közhatalmat közvetlenül kívánják gyakorolni, hanem az új, népi hatalmi szervek létesítésével egyidejűleg *hozzáfognak a minden rendszer alapját képező termelési-tulajdoni viszonyok megváltoztatásához*. Hangsúlyozzuk újból és újból: ezt nem a pártvezetés vagy a « revizionisták », a koalíciós vagy a koalíción kívüli pártok, pártocskák, a páholyból uszítók, a politikai kalandorok kezdeményezésére és irányítására tették. A kommunista párt vezetésének felhívásai, a vezetésben végrehajtott személycserék azért maradtak hatástalanok — mint ahogy a más irányból érkező tanácsok is —, mert a dolgozók a *maguk útját járták* nem egészen egy évtized keserves, mély nyomokat hagyó tapasztalataitól vezérelve. Min mehetett keresztül a gyárak államosítását 1948-ban még a maga győzelmeként, mámorosan ünneplő munkásság, hogy 1956-ban egységesen állást foglaljon az állami tulajdonú vállalatok közösségi tulajdonba vétele mellett?

Mert mi mást tettek — miután megválasztották munkástanácsaikat, felhatalmazván azokat, hogy átvegyék a vállalatok vezetését, döntsenek és intézkedjenek a tulajdonos hatáskörébe tartozó kérdésekről —, mint hozzáfogtak, hogy *ténylegesen közösségi tulajdonná változtassák az addig állami tulajdonú vállalatokat*? Nem felső kezdeményezésre cselekedtek, mint Jugoszláviában, nem vártak az úgyszólván naponként változó összetételű kormány felhívásaira, mit sem törődtek a tekintélyét és hitelét vesztett Szakszervezeti Tanács felhívásával. Határozottan és gyorsan cselekedtek, mihelyt a történelem az elé a kérdés elé állította őket: mi lesz, mi legyen az államosított vállalatokkal? Hagyják, hogy netán valamilyen « népképviselő » visszaadja a tőkéseknek? Vagy vegyék ők birtokukba, az első, ám döntő jelentőségű lépést megtéve így a valódi közösségi tulajdon kialakításához?

Akár vágyaikat és politikai ösztönüket követték, akár tudatosan, fontos összefüggések ismeretében jártak el,

tagadhatatlan tény marad, és a magyar munkások *történelmi jelentőségű tette*, hogy már november 4-e előtt, az ideiglenes munkástanácsok választásakor, amikor a szocialista-ellenes hangulat hullámai magasra csaptak, egyöntetűen állást foglalt a tőkés viszonyok visszaállítása ellen és a valóban szocialista, közösségi tulajdon kialakítása mellett. A hivatalos történetírás egyetlen gyárra, egyetlen munkástanácsi határozatra nem hivatkozhatott, amelyben a kapitalista restaurációt támogatták volna.

És miként értelmezhetnénk másként a « végleges » — november végén, december elején, tehát már az új hatalmi viszonyok között tartott — választásokat, mint *hittevést* olyan tulajdoni viszonyok mellett, amelyekben a termelés objektív feltételeinek tulajdona nem válik külön a munkától, a munkát végzők közösségétől, miként az állami vállalatoknál, és nem is áll szemben vele, miként a tőkés termelési viszonyok között?

A magyar munkások tömeges cselekvése volt ez, amelyről följegyeztetett: « A munkásokat tényleg megszavaztatták, a szavazatokat megszámlálták, több helyen még jegyzőkönyvet is vettek fel a választásokról... » És igazi tanúbizonyság volt amellest, amit már az ideiglenesen választott tanácsok képvisetek: « ... a végleges munkástanácsba túlnyomó többségükben ugyanazok az emberek kerültek, akik az ideiglenes munkástanácsban is benne voltak és így a választások nem változtattak lényegesen a munkástanácsok összetételén. »¹

A magyar társadalom 1956-ban legnépesebb társadalmi rétege, a kistulajdonosok milliói ugyancsak tömeges cselekedeteikkel fejezték ki, hogy a közhatalmat közvetlenül kívánják gyakorolni a *személyi-családi munkán alapuló egyéni tulajdonuk* szabadságának helyreállítása és biztosítása végett. Olyan társadalmi-gazdasági rendszert kívántak, amely elismeri és biztosítja a nem idegen munkaerővel, hanem saját munkával termelő tevékenységbe vont eszközök (föld, felszerelés, kisipari eszközök) szabad tulajdonát. Ezt mondhatjuk: *a személyes munka és az egyéni tulajdon egységének helyreállítására törekedtek*. A dolgozó parasztok felosztották, illetve százezrével hagyták

oda az erőszakkal létesített termelőszövetkezeteket — amelyeket burkolt állami tulajdonnak tekintettek és kezelték. A még egyénileg gazdálkodó többség pedig nyombani megszüntetését követelte azoknak a rendelkezéseknek, amelyek különösen a termékek kötelező és a költséget sem mindig fedező áron való átadásával, a termelés szerkezetének és irányának kötelező előírásával — egyébről nem szólva — korlátozták a saját munkán alapuló tulajdon hasznosítását. Ezt nemcsak tömeggyűléseken követelték, hanem meg is semmisítették azokat a nyilvántartásokat (gazdalapokat), amelyek a tulajdont korlátozó előírásokat tartalmazták. 1956 november 4-e után ország-szerte Paraszttanácsok alakultak. A saját munkán alapuló kistulajdon helyreállítását kívánták a városi és falusi kisiparosok, kiskereskedők; a dolgozó paraszttal együtt a lakosság nagyobb része.

Végül jelentős és politikailag fontos különbség mutatkozik 1945-höz képest a népmozgalmaknak a politikai pártokhoz való viszonya tekintetében. 1945-ben a gyárak üzemi bizottságai a két munkáspárt és a szakszervezet befolyása és irányítása alatt állottak. A termelési viszonyok átalakulásának mikéntjét, időpontját, módját a munkások a pártok és a szakszervezet vezetésére bízták. Ennek a bizalomnak 1956-ban nem látjuk nyomát. A változás óriási. A munkások — legalábbis nagy többségükben — nem kívánták érdekeik képviselőit a pártokra bízni. S ez a bizalmatlanság nemcsak a kommunista pártra vonatkozott. Többpártrendszert követeltek november 4-e előtt is és után is. De számos dokumentum alátámasztja azt a feltevést, hogy ezt azért tették — a hivatalos történetírás is erről szól —, mert a többpártrendszerben biztosítékot láttak az egyetlen párt ellenőrizetlen hatalma és kiszolgáltatottságuk ellenében. A munkások között megerősödött a pártoktól való emancipáció folyamata. A munkástanácsok sorozatos határozatai arról, hogy a vállalatokon belül nem engedélyezik pártszervezetek létesítését, nyilván elsősorban az újraszerveződő kommunista párt ellen irányultak — hiszen más párt nem volt —, ám a főmotívum mégis az volt, hogy el akarták

hárítani az osztály egységének megbontását, s ezt az egyseget a munkástanácsban látták megtestesülni.

Kevés az ismeretünk a dolgozó parasztoknak az 1956-ban új vagy újjáalakuló pártokról vallott nézeteiről. Ám november 4-e után a parasztok nem pártot, hanem paraszttanácsokat kezdtek szervezni.

A felsorolt tények és összefüggések tanúsítják, hogy a magyar demokrácia, egyáltalán társadalmi fejlődésünk rejtett, de valódi alapkérdése: a dolgozók közvetlen részvétele a közhatalom gyakorlásában. Ha vázlatosan is, igyekeztünk rámutatni, hogy olyan történelmi folyamat részesei vagyunk, amelyben a dolgozók növekvő erővel és öntudattal arra törekednek, hogy új alapon rendezzék a társadalom és az állam viszonyát. Száz- és százezrek úgyszólván naponként szerzett és ismétlődő tapasztalata — az gazdaság- és társadalomirányítás érdekeiket sértő, emellett ésszerűtlen vonásairól — táplálja törekvésüket. Előrehaladó folyamat ez, melynek során egyre világosabban mutatkozik az az alapvető összefüggés is, ami a közhatalom gyakorlása és a termelési-tulajdoni viszonyok között fennáll. 1956-ban a dolgozók nem bizzák politikai pártokra és parlamentre érdekeik képviselését, hanem maguk választják meg a termelési-tulajdoni viszonyokat.

A közhatalom gyakorlását igénylő népmozgalom története, elsősorban annak 1956-os szakasza régi kérdéseket új megvilágításba helyez, és új kérdéseket vet fel az elméleti kutatás számára. Így: a gazdaság és társadalom intézményrendszere; középponti hatalom és társadalmi öngazgatás; egypártrendszer és az öngazgatás határai; a pluralitás formái közösségi tulajdonon alapuló társadalomban; közvetlen és képviselési demokrácia kapcsolata.

1956 ismeretében másként látjuk 1945-öt is. A magasabb csúcsról visszatekintve teljesebb és igazabb képet kapunk a népmozgalom korábbi szakaszáról. Mindenekelőtt a kormánnyal kitört konfliktusáról és ebben a pártok vezetésének szerepéről. Azt reméljük, hogy e környezet ismeretében fogja az olvasó igazán értékelni tudni

*

1944-45-ben a régi hatalom összeomlását követő népmozgalmat a tömegek erjedése jellemezte, önálló — azaz a pártok központi vezetése által még nem manipulált — politikai élet, százezrek tevékeny részvétele a közügyek intézésében.² Országszerte üzemi bizottságok, nemzeti bizottságok, földigénylő bizottságok, termelési bizottságok és egyéb népi szervek alakultak közfunkciók ellátására. Nem helyi, hanem országos mozgalom volt ez, jóllehet változó intenzitású, főként aszerint, hogy a nép és képviselői mennyire öntudatosak vagy « felsőbbség »-et tisztelők. E szervek egy része spontán alakult, működésüket utóbb a kormány rendelettel szabályozta; más részüket a kormány hívta életre. De csak keretet képeztek, amelyet tartalommal a nép törekvései töltöttek meg. Az emberek reménysége egy jobb, emberibb, értelmesebb világ megteremtésében, valamint a népi szervek tagjainak az a meggyőződése, hogy a dolgozók közvetlen cselekvő részvételükkel oldhatják meg egyéni életük s egyben az ország nagy problémáit, élteti a népmozgalom különböző funkciójú szerveit, s kapcsolja össze őket egy áramkörbe.

Ahol az « új világ » megteremtésének vágya hevesen buzog — döntően a Tiszántúlon —, a népi szervek eljárását a *forradalmi demokratizmus* jellemzi. Öntevékenyek, közösségük érdekében gyorsan, határozottan cselekszenek. Ha nincs összhang a kormány rendelkezései és a képviselt nép érdeke között, az utóbbit képviselik. A *népgyűlés* kiemelkedő szerepe táplálja ezt a szellemet. Nem a szónokot hallgató összeterelt nyáj, mint későbbben, hanem vitázó, számonkérő, döntést hozó, bizalmat adó vagy megtagadó *gyülekezet*.

Az 1945 évi népmozgalom legátfogóbb törekvése az volt, hogy a városokban és községekben a népi szervek átvegyék a közhatalom gyakorlását, irányításuk és ellenőrzésük alá vonják a közigazgatás hivatali szerveit.

Mennyire volt ez általános?

Ha figyelembe vesszük, hogy a népi szerveknél az írásbeliség nem volt gyakori, és irataiknak jó része, ahogyan más iratok is, a hivatalok selejtezései, gyakori költözései és gondatlan kezelése következtében elpusztulhatott, feltételezhető, hogy e törekvés dokumentálására sokkal kevesebb irat maradt fenn, mint amennyi községben a közhatalmat népi szervek gyakorolták. Valószínű az is, hogy e szervek jó része, miután 1944 december végén megalkult a kormány, vita és tiltakozás nélkül utat engedett, amikor a kormány reorganizálta a közigazgatás hivatali szervezetét. Miután a pártok vezetősége szembeszállt a közhatalom gyakorlására irányuló népi törekvéssel, nem is egy nemzeti bizottság — amelyben már keveredett a népi jelleg a koalíciós jelleggel — követte a pártvezetőségek intencióját.

A népmozgalom lendületét, a közhatalom gyakorlására emelt igény erejét a korszak vezető politikusainak írásai is alátámasztják. Erdei Ferenc belügyminiszter 1944 decemberében *A közigazgatás ideiglenes rendezéséről* szóló cikkében így ír: « ... nincs kitaposott útja az önkormányzati rendszernek. El kell tehát indulnunk a népi önkormányzat új és járatlan útján, hogy az új ország és az új demokratikus népi közigazgatás kiépülhessen. Megkönnyíti a belügyminiszter munkáját, hogy a magyar nép mindenütt már elindult ezen az úton (...) nemzeti bizottságok alakultak (...) megteremtették az önkormányzat népképviseleti szerveit, és megválasztották a városi és községi igazgatás vezető képviselőit. » A népmozgalom erejére utal az idézett megállapítás mellett az is, hogy Erdei szerint a kormány nem tehet mást, mint hogy « alapul veszi ezeket a népi önkormányzati szerveket, egységesíti, összekapcsolja őket, és általános rendelkezésekkel szabályozza működésüket ».³

Révai József a népmozgalmat úgy jellemzi, hogy az « viszonylag mély és széles demokratikus tömegmozgalom ». Azt írja, hogy « ... a néptömegekben hatalmas erjedés és mozgalom indult meg. Szerte az országban (..) különféle népi szervek keletkeztek ». Hangsúlyozza, hogy

a lakosság, sőt a megmaradt igazgatás is a közfunkciókat gyakorló nemzeti bizottságokat « .. vezető államhatalmi szervnek ismerte el ».⁴

Mindennél meggyőzőbben igazolja azonban a közhatalom gyakorlására emelt népi igény erejét és nagy társadalmi jelentőségét az a tény, hogy az új központi hatalom úgyszólván születésének első percében szembefordul vele, s tőle telhetőleg mindent elkövet elfojtására. Rendeleteket hoz, a Szövetséges Ellenőrző Bizottsághoz fordul segítségért, megtorlással fenyegeti a renitens nemzeti bizottságokat és tagjaikat. 1945 első hónapjaiban a kormány egyik főgondja volt a nemzeti bizottságok megrendszabályozása: kiszorítása a közhatalom gyakorlásából. Így járt volna-e el, ha csupán lokális, elszigetelt jelenségről lett volna szó, ahogyan erről egyik-másik történészünk vélekedik.

Erdei Ferenc tévedett. Egy hét sem telt el említett cikkének megjelenése után, hogy a pártvezetőségek hozzájárulásával napvilágot látott a kormány rendelete,⁵ amely a nemzeti bizottságokat kirekesztette a közhatalom gyakorlásából, s ezzel kezdetét vette a régi, antidemokratikus igazgatási rendszer helyreállítása.⁶

S mit tettek a közügyeket intéző nemzeti bizottságok? Továbbra is úgy intézkedtek, rendelkeztek a közigazgatás helyi szerveivel, mintha a kormány tiltó rendelkezése meg sem jelent volna. A lakosság és a tisztviselők is helyi hatalmi szervnek ismerik el a nemzeti bizottságokat és még hónapokig követik rendelkezéseiket.

A konfliktus nyilvánvaló. Másként értelmezték a demokráciát « fent », és másként a renitens nemzeti bizottságok, amelyek tevékenységükkel azt juttatták kifejezésre, hogy — legalábbis helyi keretek között — új alapon kívánják rendezni a dolgozó társadalom és az állam viszonyát.

A konfliktus e sokrétű kapcsolat két alapvető vonatkozásában csúcsosodott ki. A renitensek a kormányrendelet megjelenése után főleg két kérdésben ragaszkodtak már gyakorolt hatáskörükhöz. Kifogástalan politikai érzékről, a hatalom kérdéseiben való tájékozottságukról tettek tanúságot.

1. Ragaszkodtak ahhoz, hogy a helyi igazgatás tisztviselői tőlük kapják megbízatásukat, legalábbis hozzájárulásuk nélkül közügyet senki ne intézhessen. Nemcsak a helyi igazgatás feletti jogállásukat fejezték ki ilyen módon, de fontos feltételét látták benne, hogy a hatalmat a jövőben a dolgozók érdekében gyakorolják. 1945 első hónapjaiban a demokratikusan gondolkodó tömegek törekvése, hol erőteljesen, hol elmosódottabban arra irányult, hogy ne csak a régi reakciós tisztviselőket váltsa fel demokratákkal, hanem hogy *a régi igazgatási rendszert olyan új demokratikus rendszerrel cserélje fel, amelyben a dolgozók demokratikus hatalma kifejezésre jut a népszerveinek szupremációjában a hivatásos igazgatási szervek felett.* Ez annak a « mély erjedés »-nek a lényege, amiről Révai József is említést tesz, és amelyet egymásik nemzeti bizottság oly világosan és szépen fogalmazott meg.

2. A renitens nemzeti bizottságok ragaszkodtak ahhoz, hogy továbbra is befolyást gyakoroljanak a rendőrség szervezetére és működésére. 1944 őszén a népi szervek létrehozták saját erőszakszervezeteiket. Felfegyverezni nem tudták, de tagjait és parancsnokait a szemükben legmegbízhatóbb lakosok közül választották ki. S azután is, hogy nemzeti bizottsággá alakultak, természetesnek tartják, hogy utasítsák, ellenőrizzék a szervezet tagjait, kinevezzék vagy leváltsák őket. Ténykedésükben nem az a leginkább figyelemreméltó, hogy új karhatalmat szerveznek, hanem hogy *új viszonyt alakítanak ki és törekednek fenntartani a dolgozó társadalom (ennek képviselői) és az államhatalom erőszakszervezete között.* A demokrácia, egyáltalán mindenfajta államhatalom egyik alapvető kérdésére ténykedésükkel így módon válaszoltak.

A kormány január 5-i rendeletének tehát nem volt foganatja. Miklós Béla tábornok, miniszterelnök már február 18-i beszédében a belső rend felforgatásával vádolja a nemzeti bizottságokat. A Szövetséges Ellenőrző Bizottsághoz fordul panasszal, s a Bizottságra hivatkozva bejelenti, hogy a legnagyobb eréllyel és kérlelhetetlen szigorral töri le a felforgatókat.⁷ De ilyenfajta rendcsináláshoz

nem számolhatott a rendőrséggel. Ahogyan kudarcot vallottak utóbb azok a kísérletek is, hogy rendőrségi beavatkozással vegyék vissza ezer és ezer szegényparaszttól a juttatott földet.

A miniszterelnök tehát újabb, a januárinál szigorúbb rendelettervezetet készített és jóváhagyás végett a pártközi értekezlet elé terjesztette. A ránkmaradt jegyzőkönyv azért nagybecsű, mert tartalmazza a pártvezetőségek állásfoglalását a magyar demokrácia alapvető kérdésében.⁸

Nem szorul különösebb magyarázatra a «rend és jogbiztonság» pártjainak állásfoglalása. A Kisgazdapárt vezetősége tartalmilag és formailag helyeselte a rendelettervezetet. Ez megfelelt a pártot támogató falusi és városi birtokos rétegek hangulatának, amelyek a háború, a megszállások, a megváltozott politikai viszonyok okozta bizonytalanság helyébe normális életviszonyokat, a termeléshez szükséges biztonság és rend helyreállítását áhították.

Tiszántúl ellenálló nemzeti bizottságaiban azonban ott voltak e birtokos réteg képviselői is, akik egyesek voltak a szegényebb rétegek képviselőivel az igazgatási hatalom új gyakorlatában, esetenként hangadó szerepet vittek. *Fontos jelenség, hogy e kérdésben a választóvonal nem a pártok között, hanem a pártokon belül húzódott.*

A Szociáldemokrata Párt vezetése is a «rend», azaz a régi igazgatás «rendjének» oldalán állt, a közügyek intézésére emelt népi igényt elutasította. A pártértekezletről készített feljegyzésben olvasható: «A Szociáldemokrata Párt csatlakozik minden olyan javaslatához, amely a nemzeti bizottságok dolgában rendet kíván teremteni, hogy az eddigi túlkapások megszűnjenek.»

Horthyék ellenforradalmának álparlamentáris rendszerébe beilleszkedett pártvezetőségek számára mi más is lehetne, mint rendetlenség és túlkapás, ha a dolgozók önállóan és cselekvően keresik az útját annak, hogy közvetlen részvételükkel intézzék a közügyeket?

És mit képviselt a Magyar Kommunista Párt, amelynek sokkal nagyobb befolyása volt, különösen 1945 első felében, az új társadalmi-gazdasági viszonyok kialakítására, mint a koalíció többi pártjának? A nemzeti bizott-

ságok nagy politikai szerepét emeli ki a kezdeményezés, az ellenőrzés, a javaslattétel terén. A lényegi kérdésben azonban nem a népi közigazgatást követelőkkel tart, hanem a miniszterelnök antidemokratikus álláspontjával szolidáris: végrehajtó hatalmat csak a kormány gyakorolhat, a neki feltétlenül engedelmeskedő, fegyelmileg alárendelt, egzisztenciálisan kiszolgáltatott hivatalnokokkal. Az emigrációból hazatért kommunista vezetők a centralizált államhatalom szervezetének fenntartását kívánták. Tudták, miért.

A pártvezetés következetesen ezt az álláspontot képviselte a miniszterelnök rendelettervezetét tárgyaló 1945. március 19.-i pártközi értekezleten is. Helyesli a nemzeti bizottságok kizárását a közhatalom gyakorlásából, tehát a tervezet lényegét. Ám a kormányra gyakorlandó tömegnyomás szempontjára tekintettel nem kívánja a kormány tekintélyét erősíteni oly módon, hogy a nemzeti bizottság hatáskörét a kormány szabályozza rendeletileg. Ezért javasolja, hogy ehelyett a pártok felhívással forduljanak a nemzeti bizottságokhoz, s ez tartalmazza a következőket:

« 1. Annak leszögezését, hogy a nemzeti bizottságok nem hatóságok, nem avatkozhatnak be a közigazgatásba és elítélné az ilyen irányú túllépéseket. A nemzeti bizottságok nem alkothatnak a kormányhatóságok mellett második hatalmi szervet.

2. A felhívásnak hangsúlyozni kellene, hogy a nemzeti bizottságok tanácsadó és ellenőrző szervek (természetesen egy ellenőrző szerv minden jogával, tehát a szükséges betekintési joggal) és a nép mozgósításának szervei a reakció elleni harcra.

3. A felhívásnak állást kellene foglalnia minden kísérlet és tendencia ellen, amely arra irányul, hogy a nemzeti bizottságok hatáskörét megszüntesse és őket pusztán panaszhivatallá degradálja. »

Kommentálni ezt már nem szükséges. Csupán utalunk a 3. pont megtévesztő jellegére. Miután az 1. pont megfosztja a nemzeti bizottságokat a ténylegesen gyakorolt hatáskörtől, a 3. pont harcot hirdet a bizottságok hatáskörét megszükiteni akarók ellen.

Magyarázatra az szorul: az emigrációból visszatért kommunista vezetők miért helyezkedtek szembe a dolgozók törekvéseivel?

Az emigráns vezetők 1944 szeptember végén Moszkvában tarott üléseiről készült feljegyzések részben feleletet adnak ezekre a kérdésekre. Az üléseken a párt politikai irányvonalát vitatták meg, többek között: mi legyen a pártvezetés álláspontja a várható népmozgalom és a kormány viszonyát illetően. A hivatkozott tanulmány csupán idéz a dokumentumokból, de így is elegendő felvilágosítást ad kérdéseinkre.

Kellenek-e nemzeti bizottságok és mire? — hangzott Révai ismert cikkének címe 1945 januárjában. A moszkvai tanácskozáson Révai erre így válaszolt: az új magyar kormány aligha lesz olyan demokratikus, mint Bulgáriában, s ezért «előre kell hajtani». «Forradalmi, népi demokratikus, alulról jött szerveket akarunk teremteni. Ha a tömegek mozgásba jönnek, ezek lesznek leginkább kitéve a tömegek nyomásának», amit persze továbbítanak a kormány felé. Erre kellenek az «alulról jött szervek» (nemzeti bizottságok, üzemi bizottságok), nem másért; nem feltétlenül és csak addig kellenek, amíg a nyomásra (a kormányban az erőviszonyok megváltoztatására) szükség van — ahogyan ezt utóbb a magyar pártvezetés gyakorlata világosan megmutatta. Ezt fogalmazza meg Révai nyíltan az 1944-es moszkvai tanácskozáson válaszolva arra a kérdésre: mi legyen a pártvezetés álláspontja a nemzeti bizottságok (népmozgalom) és a központi hatalom viszonyát illetően.

«Osztályharc kérdése. Mi jobb nekünk, ha a kormányhatalom ellenőrzi ezeket, vagy ezek a kormányhatalmat? Hol lesz a pártnak nagyobb befolyása? Előre felelni rá nem tudunk.» Kissé időzzünk el az idézetnél. Az «osztályharc kérdése», nyilvánvaló, a hatalomért folyó harc kérése, a régi rendszer összeomlásának és az új kialakításának történelmi időszakában. «Mi jobb nekünk, ha a kormányhatalom ellenőrzi ezeket, vagy ezek a kormányhatalmat?» De kik is azok az «ezek»? Kikre utal Révai magukat elhatároló, távolságtartó kifejezése? A nemzeti

bizottságokra, a mozgásba jött népi szervekre. S az ezekkel szemben kik is azok a « nekünk »? Nyilván az értekezleten résztvevő vezetők. « Mi jobb nekünk (...), hol lesz a pártnak nagyobb befolyása? » Ez a mérték! S 1945-ben valóban ez a szempont vált gyakorlattá a nemzeti bizottságok megrendszabályozásában. Ez lett volna az új, a népi demokrácia, amelyről Révai József olyan sokat írt és beszélt?

Még csak arról szólunk röviden, hogy a párt vezetése az első perctől kezdve miért utasította el, hogy a nemzeti bizottságok hatalmi szervekként részt vegyenek az igazgatásban. Rákosi a moszkvai értekezleten azt mondta: « Kettős hatalom nem kell. De ez nem azt jelenti, hogy a tömegek befolyását kiküszöböljük. » Feltételezhető, hogy ebben az állásfoglalásban szerepe volt a nemzetközi és a belső viszonyok alakulásának, az élet normalizálásához fűződő érdekeknek. Bizonyos pedig, hogy *a dolgozók önálló és cselekvő politikai életének intézményesítését pro futuro nem tartották kívánatosnak.* Nem illett bele a szocializmusnak abba a koncepciójába, amelynek előfeltétele a párt- és államvezetés átfogó, kizárólagos és ellenőrizhetetlen hatalma.

A Nemzeti Parasztpárt — Bibó István pártja — a kommunisták álláspontját támogatta. Ám az értekezleten Erdei Ferenc rámutatott az érem másik oldalára, amit a többi párt képviselője nem tett. « ... azon a két területen — mondta —, tehát a közigazgatásban és a közrendészetben, ahol a nemzeti bizottságok túlkapásai megtörténtek, a kormány minél sürgősebben hajtson végre valóban demokratikus rendezést, hogy ne álljanak elő olyan esetek, amikor lehetetlen nem fellépni a politikai szerveknek a visszásságok ellen. » Nincs miért csodálkozni, hogy hiába hívott fel a belügyminiszter a közigazgatás és közrendészet « gyökeresen demokratikus szervezésére », süket fülekre talált a « népi demokráciát » hirdető kommunista és a « tiszta demokráciát » valló kisgazda vezetőknél, akik a hatalmi pozíciókért folytatott ádáz küzdelemben elsősorban azt mérlegelték, hogy a hatalom megszerzéséhez « mi jobb nekünk ».

Így érthető, hogy egy hónappal a márciusi pártértekezlet után a kormány nem a közigazgatás és a rendészet gyökeresen demokratikus átszervezését szabályozza, hanem a nemzeti bizottságokat fosztja meg minden hatalmi feladattól.

A vereséget elsősorban nem a kormány rendelete mérte a mozgalomra. Áttörő lendületétől a pártközpontok ellenállása és manipulációja fosztotta meg. A pártok vezetősége szorosabb irányítása alá vonta a helyi pártszerveket, tagjaikat a központ politikájának képviselőjére utasította. Leváltotta azokat a harcos elemeket, akik ennek a szempontnak nem feleltek meg, a legjobb képességűeket más, magasabb funkcióba helyezte, aminek következtében a bizottságok tevékenysége és színvonala csökkent. Viszont megerősödött a nemzeti bizottságok koalíciós jellege és meggyengült népi jellege, szoros kapcsolata a lakossággal. A bizottságok egyre inkább az országos széthúzás és viszály helyi színterei lettek.

*

Hogyan és miben látta Bibó István a magyar demokrácia válságát? Az a szégyenletes felületesség és rosszhiszeműség is, amivel e címen megjelent tanulmányát 1945-ben vitatták, és amivel ma is, sokan hívei közül is, félreismerik, indokolja, hogy előbb erre a kérdésre válaszoljunk.

Mindenekelőtt és legfőképpen abban, hogy *félbemaradt a forradalmi átalakulás*, amely 1945 első hónapjaiban megindult. Közéletünk olyan irányt vett, amely veszélyezteti az évszázadok óta megmerevedett, feudális szemlélettől átítatott magyar társadalom átalakulását demokratikus, szabad közösséggé. Ez volt és maradt Bibó István legfőbb gondja. 1945-48 között írt politikai tanulmányainak középponti gondolata: hogyan lehetne a demokratikus átalakulás félbeszakadt folyamatát újból lendületbe hozni és sikerre vinni?

Ezt a nagyon szerény és magános férfit, aki mögött nem álltak tömegek (pártjában alig ismerték, még kevésbé ismerték el, nem volt tagja a vezetőségnek, még or-

szágyűlési képviselő sem) a lelkiismerete vitte a pártok csatazajától hangos közéletbe. Az a félelem gyötörte, hogy a megállás és a megszállás bizonyos jelenségei következtében kivételes történelmi alkalmat mulasztunk el. Szemében 1945 a legnagyobb jelentőségű változás 1514 óta történelmünkben. Azt tartotta, hogy Magyarország számára életkérdés, hogy a régi világ összeomlása felszabadulás maradjon, illetőleg felszabadulássá legyen.

Félbeszakadtnak a társadalmi átalakulást pedig azért látta, mert az ő számára a demokrácia több volt, mint népképviselő, amely a demokratikus pártok — akár a legtisztább választásokkal — hatalomra jutott, mégoly jószándékú népbarát vezetői valósítanak meg. Nem egyedül volt, aki így gondolkodott. De *az egyetlen volt akkor, aki hangot adott annak, hogy az átalakulás célja a nép uralma*. Tömören, hibátlanul így fogalmazott: «Demokrácia a nép uralma, közelebbről egy olyan politikai rendszer, amelyben a nép, vagyis az átlagemberek összessége abban a helyzetben van, hogy vezetőit meg tudja válogatni, ellen tudja őrizni és ha kell, el tudja kergetni.»⁹

A mondat három igéje közül a harmadik a figyelemre méltó, Bibó gondolkodására és politikai személyiségére is fénycsóvát bocsátó. Nem azt írja, hogy a nép a nem megfelelő vezetőt vissza tudja hívni — a politikai irodalom a visszahívás jogáról beszél, mint a demokrácia egyik főbiztosítékáról —, hanem hogy «el tudja kergetni». S ezt következetesen teszi. A különbség nyilvánvaló. A népuralom e biztosítékánál nem az eljárás szabályozottságára helyezi a hangsúlyt. Persze a szabályozást minden kérdésben fontosnak tartja. Ám ahhoz, hogy demokráciáról beszélhessünk, Bibó szemében mindennél fontosabb, hogy a nép tudatában legyen annak, hogy a vezetők hatalma az ő beleegyezésén nyugszik. Nem a jogszabály, az ünnepélyesen kihirdetett alkotmány a demokrácia igazi biztosítéka, hanem milliók benső magatartása, amely a mindennapok viselkedését megformálja, és képessé teszi a népet, hogy ha kell, elkergesse azokat, akik a demokráciát fenyegetik. Csak századunk története tucatnyi példával igazolta e felfogás helyességét.

A *lelki felszabadulás* « az isteni, születési vagy egyéb természetfeletti politikai hatalmasságok lélektani nyomása alól » ezért kap nála centrális helyet a demokrácia időtálló voltának biztosításában. A forradalmi demokrácia szelleme és politikai érzéke iratja vele, hogy a nép a forradalom útján juthat ki a jobbagyi alázatból és a fennálló hatalmasságok megingathatatlan tiszteletéből, mert így megtapasztalja a maga erejét és tudatára jut annak, hogy joga és kötelessége vezetőit megválogatni s szükség esetén elkergetni. Tapasztalt gyakorlati forradalmár sem írhatta volna le találobban ezt a fontos folyamatot, és nem fejezhette volna ki sűrítettebben, mint az « elkergetni » kifejezéssel!

Százszor igaza volt Bibó Istvánnak, aki a nép lelki felszabadulásában látta egész további társadalmi fejlődésünk szempontjából a legjelentősebbet. És mennyire rokon írásának szelleme azoknak a népi szerveknek a gyakorlatával, amelyek magukhoz ragadják a közfunkciókat, elzavarják a megbízhatatlan tisztviselőt, de mindenképpen maguk alá rendelik a hivatalnokokat, szembeszállnak a főispánnal, s ha kell, a kormányelnök antidemokratikus rendelkezésével! A lélekszabadító nagy történelmi élmény a nép életében, ez az, amit Bibó *az emberi méltóság forradalmának* nevez. Szerinte az egyetlen forradalom: nincs társadalmi-gazdasági fejlődés időszakához kötve, de le kell zajlania, hogy valamely országban demokráciáról beszélhessünk. « Nyugaton ez régebben és véglegesen lezajlott (...) Keleten azonban nem régen zajlott le s bár a régi világ visszatérése — Oroszországban legalábbis — immár nem fenyeget, az árnyéka még erősen rávetődik a jelenre. »

Ezek a megállapításai több tekintetben nagyon is vitathatók. A cél azonban, amit az emberi méltóság forradalma elé állít, az tartalmában a társadalmi-gazdasági viszonyok olyan gyökeres átalakítását feltételezi, amely az egyén szabadságán alapuló szabad közösségeket teremt, és megfordítva, az ilyen közösségek garanciái az egyén szabadságának és szabad fejlődésének.

A kor nagy társadalmi problémája éppen az: milyen termelési-tulajdoni viszonyok azok, amelyek nem ellent-

mondanak, de megfelelnek a közösség és az egyén szabadságának, ami nélkül tartósan nem lehet szó emberi méltóságról. Sem Keleten, sem Nyugaton. Mert ugyan mivé lett az ember méltósága az 1789-es és az 1917-es győztes, nagy forradalmak nyomán?

A hajlott hátaikat kiegyenesítő, a népet saját erejének tudatára ébresztő forradalom áll Bibó politikai gondolkodásának középpontjában. De mit lehet tenni a háború utáni Magyarországon, ahol hiányoznak a forradalom feltételei? A lakosság többsége nyugalmat, rendet, konszolidált viszonyokat kíván s nem forradalmat. A többség félelme a proletárdiktatúrától, amelyet a kommunista párt hibás taktikája is fokoz, az 1945-ös változás alapján álló demokratikusan gondolkodó birtokos rétegeket hangulatilag a reakcióval egyesíti. Az erősödő kommunistaellenesség a demokrácia nagy veszedelme, mert a választóvonalat a demokrácia táborán belül húzza meg, holott a félelem hatására reakciósokat kellene leválasztani a reakciósoktól. Ez a veszedelem, a demokratikus koalíció válsága, az erősödő polarizáció fenyegeti a félbemaradt forradalom folytatását. A forradalmi átalakulás érdekében fenn kell tartani a koalíciót, ki kell szélesíteni a demokrácia táborát, ha kell, annak árán is, hogy a fejlődés üteme meglassul. Mert az adott viszonyok között ez az egyedüli lehetőség a demokrácia megmentésére. Ez Bibó gondolatmenetének lényege.

Mit ajánl? A *történelmi kompromisszum* sajátos módját. Szakítás és leszámolás helyett — ami akár a « többség » győzelmével, akár a kisebbség diktatúrájával végződne, mindenképpen a demokrácia veresége lenne — egyezzenek meg a szembenállók. Határolják el a társadalmi létnek azokat a területeit, ahol folytatni, sőt fokozni kell a félbemaradt radikális változás tempóját. S jelölik ki a konszolidáció területét is, hogy megnyugtassák és tartós együttműködésre megnyerjék a biztonságot és jogrendet kívánók, a fontolva haladó demokraták döntően birtokos rétegeit. *Ezt a kompromisszumot nevezi Bibó határolt és tervezett forradalomnak.*

Álljunk meg egy pillanatra. Bibó politikai gondolkodásának és személyiségének karakterisztikus vonásával

találjuk magunkat szembe. Hogyan fér meg gondolkodásában a forradalom igenlése és a messzemenő kompromisszum kötésére való készség, ahogyan 1945-ös és az 1956-os fellépése is mutatja?

Bibó forradalmár demokrata. A radikális átalakulástól nem fél, de óhajtja. Természetesen a többség forradalmát, a lélekszabadító nagy cselekedetet. Az ő forradalmának középpontjában az ember áll, az átlagember szabadsága és méltósága s ennek garanciája: a nép uralma. A kisebbség forradalma, különösen a törpe kisebbségé, távol áll tőle, mert diktatúrára vezet, félelmet és közönyt szül, tönkreteszi a nép karakterét.

Da ha késik ez a forradalom, hiszen időhöz nem kötött, nem adja fel az ügyet. Leszáll az ideák világából, gyakorlatias lesz. Azt kutatja, hogyan lehetne a kedvezőtlen belső és külső körülmények ellenére, az adott viszonyok között előre vinni a közösség és az egyén szabadságának ügyét. Ha nem lehet egyszeri nagy nekirugaszkodással célt érni, meg kell kísérelni lépésről-lépésre.

Évtizedek tapasztalatával gazdagabban ámulva állapítjuk meg, hogy milyen jól jelölte ki Bibó a társadalmi létnek azokat a területeit, ahol a demokrácia szempontjából a legfontosabb lett volna a gyökeres változtatás.

Legelőbb a közügyek intézésének két, szorosan összefüggő problémakörét említi: a közszolgálatot és az önkormányzatot. A demokratikus fejlődés legkritikusabb pontjának tartja ezeket, mert « A magyar nép számára a valódi, megalapozott demokrácia azzal kezdődik, hogy ennek a hatalmi szervezetnek az összeomlását megtapasztalja, és a maga igazgatását tartósan a saját kezébe vegye. »¹⁰ Nem kevesebbet akar, mint hogy uralkodásra beállított közszolgálatunkat a népet « szolgáló apparátussá tegye ». ¹¹ Valóban ez volt és maradt is a demokratikus átalakulás ugrópontja Magyarországon. E tekintetben Bibó híven fejezi ki és képviseli a népmozgalom legátfogóbb törekvését.

Szószólója volt a közhatalom gyakorlására emelt népi igénynek tekintetben is, hogy a bár csak helyi, de valódi önkormányzatban látta az egyedüli biztosítékát annak, hogy « a magyar nép nagy tömegei (...) közvetlenül és

közlelről birtokba tudják venni a maguk feletti igazgatásnak éppen a legközvetlenebb egységeit ». A Belügyminisztérium közigazgatási főosztályának vezetőjeként két év során azt tapasztalta, hogy « Igazi demokratikus fordulat ott következett be, ahol a különféle pártokból és egyéb szervekből alakult nemzeti vagy egyéb bizottságok, melyek a közösség legjobb erőit képviselték, a közigazgatás irányításának konkrét kérdésével kerültek szembe és birkóztak meg (...) közvetlen és folyamatos közigazgatási feladatvégzést valósítottak meg. Ezekben a keretekben folyt igazi politikai művelődés. »¹² S a népmozgalom legfontosabb tapasztalatát összegzi a jövőre vonatkozóan: « A probléma igazi megoldása nyilván csak az lehet, ha a legerősebben nekilátunk annak, hogy a demokratizálendő községvezető és szakszerűnek megmaradó irodai funkciót egymástól elválasztjuk, és az irodai funkciót a községvezetésnek alárendeljük. »¹³ Valóban itt kezdődik a népuralom, ahogyan a népi és nemzeti bizottságok tevékenységükkel száz és száz helységben kifejezésre juttatták.

1945-ben a népmozgalom igénye a közhatalom gyakorlására *általában* nem lépte túl a helyi irányítás és igazgatás keretét. De azért alakultak és működtek bizottságok, amelyek nagyobb igazgatási egységre kiterjedően gyakorolták a hatalmi funkciókat. És számos dokumentum szól arról is, hogy az egyes nemzeti bizottságok gyakorolta hatáskör kiterjedt a központi hatalom ellenőrzésére. Megtagadták a kormány antidemokratikus rendelkezéseinek végrehajtását, vagy éppen megváltoztatták őket. Rendezetlen formák között ugyan, de a közhatalom helyi gyakorlásán messze túlmutató igény jelentkezett ezekben az esetekben.

Mivel magyarázható, hogy Bibó írásaiban nem szerepelnek ezek a jövőbe mutató, 1956-ban már nem elszigetelten és nem is kiforratlanul jelentkező törekvések, amelyek áthatják a magyar társadalmat, különösen a magyar munkásosztályt? Feltételezzük, hogy azért nem, mert a társadalomigazgatás gyökeres reformját a koalíciós pártok uni sono elutasították volna, s így nem illett Bibó tervezett és határolt forradalmának koncepciójába.

Már nehezebb megválaszolni, hogy a helyi kereteket meghaladó társadalmi öngazgatásra emelt igény miért marad említés nélkül 1956-os, 57-es írásaiban?

S milyen jó helyeken keresi Bibó István a demokratikus jövő további tartós biztosítékait! Gyökeresen megreformált közoktatást sürget, hogy alázatos alattvalók helyébe öntudatos nemzedékek lépjenek. A gazdaságban pedig új, szabad, emberhez méltó társulások mielőbbi kifejlesztését kívánja, s erre — ahogyan pártjának vezetői is — a szövetkezeti formát tartja alkalmasnak. Ezek — mutatis mutandis — ma is érvényes, kitűnő meg-látások.

Miért utasították el, hallgatták agyon, maradt visszhangtalan Bibó javaslata? Mert azok, akiktől terve megvalósítása függött, egészen másként gondolkodtak, maguktól idegennek, céljaik szempontjából veszélyesnek érezték. Láttuk, hogyan gondolkodtak a demokráciáról, milyen egyértelműen utasították el a nép igényét a közhatalom gyakorlására, mennyire egységesek voltak kommunisták, kisgazdák, szociáldemokraták a dolgozó társadalom felett álló igazgatási rendszer helyreállításában. A kizárólagos hatalom megszerzése volt tevékenységük iránytűje, a « mi jobb nekünk » volt a mérce, nem pedig a népuralom szilárd megalapozása, a félbemaradt forradalom folytatása. Emellett a külviszonyok is Bibó tervének ellenében fejlődtek. Az önállóságát veszített ország csak egyik hadszíntere lett nagy nemzetközi erők — egyelőre, ki tudja meddig, még nem fegyveres — összecsapásának. A világ a polarizáció irányába haladt.

Bibó mindezt ne látta volna? Aligha. Miért ismétli és fejt ki újból és újból, a megszállottak konokságával a maga felfogását? Mert él benne a remény, hogy a kisgazda és kommunista, de a többi pártban is ott vannak azok a társadalmi erők, akik, mint ő, tudják, hogy a demokratikus koalíciót *muszáj fenntartani*. Azt hiszi, kétségek között is azt reméli — miért is beszélne « második koalícióról »! —, hogy túlsúlyban vannak vagy lesznek a pártokban azok, akik — mint ő — a békekötés előtt álló nemzet és a demokratikus átalakulás nagy ügyét

tekintik, « csendesen, de alaposan » megszabadítják pártjaikat azoktól, akik a polarizáció vészthozó tüzét szítják, s összefognak a nagy reformpolitika közös platformján.

Minden demokratához szól, hozzájuk elsősorban. Nekik kíván segíteni. Lejön a demokrácia őrtornyáról, hogy gondolatainak közlésével tevőlegesen előmozdítsa a félbemaradt forradalom véghezvitelét. A hatalmi pozíciókért versengő pártok között egy új szemlélet hirdetőjeként jelentkezik. A részérdeket — gyakran önmagukat is áltatva — « a nemzet », « a dolgozó nép » egyetemes érdekévé hamisító pártvezérekkel szemben, ő az egészre tekint és lelkiismeretét követve megkísérli azt, amit csaknem lehetetlennek tart maga is.

Miből ered szívós hite, konok kitartása, ragaszkodása koncepciójához, amelyet irreálisnak ítélték akkor is, s amely politikai naivitásnak látszik ma is sokaknak, olvasóinak szélesedő körében? Nemcsak a felismerésből, hogy « az emberi méltóság forradalmá »-nak győzelméhez az adott helyzetben nem vezet más út. De Bibó személyiségéből, szelíd természetéből is, amely előnybe helyezte a méltányosságon alapuló megegyezést a más érdekűekkel, a másként gondolkodókkal való leszámolásnál. Az emberi értelemben vetett rendíthetetlen hitéből, amely a felvilágosodás korának nagy gondolkodóihoz hasonítja. Történelemszemléletéből, amely elutasította az osztályellentétek objektív kibékíthetlenségéről vallott felfogást.

A történelem nem igazodott Bibó koncepciójához. Ám igazolta egész magatartását.

JEGYZETEK

1. Molnár János: *A Nagybudapesti Központi Munkástanács*. Budapest, 1969. 90-91. o. Molnár János a választások eredményét azzal magyarázza, hogy « a választási kampányt erkölcsi nyomás, nagy demagógia, fenyegetések kísérték ». A munkásokban félelem és zavarodottság volt. Ennek a magyarázatnak ellenmond, hogy általában titkosan szavaztak, s az időben a rendőrség már sorra-másra tartóztatta le a munkástanácsok vezetőit.

2. A tanulmánynak az 1945. évi népmozgalomra vonatkozó megállapításait részletesebben kifejtve és dokumentálva az olvasó a *Demokratikus földreform Magyarországon 1945-47.* I. fejezetében megtalálja. Akadémiai Kiadó, 1969. A nemzeti bizottságokról anyagfeltáró jelentőségű Balázs Béla *Népmozgalom és nemzeti bizottságok 1945-46* című munkája.

3. *Néplap.* Debrecen, 1944. XII. 31.

4. Révai József: *A magyar népi demokrácia jellege; A népi demokrácia kérdései; Das neue demokratische Ungarn.*

5. 14/1945 M. E. sz. rendelet *Magyar Közlöny* 1945. I. 5.

6. 15/1945 M. E. sz. rendelet.

7. *Népszava.* Debrecen, 1945. II. 21.

8. P. I. Archivum. 2/19-16. A hivatkozások Rákosi Sándor-Szabó Bálint: *A pártok állásfoglalása a nemzeti bizottságok kérdésében 1945 elején* című tanulmányán alapulnak. *Párttörténeti Közlemények* 1967. 1. sz.

9. Bibó István: *A magyar demokrácia válsága. Valóság.* 1945. 2-4 sz.

10. Bibó István: *A koalíció egyensúlya és az önkormányzati választások. Válasz.* 1946. 2. sz.

11. Uo.

12. Uo.

13. Uo.

Mítosz és modell

A magyar forradalom európai hatásáról

Mi volt az 56. évi magyar események hatása Nyugat-Európában? Egyáltalában volt-e ilyen hatás? A kérdésre húsz év távlatából lassan kibontakozik a válasz, de forráskutatások hiányában tudásunk szükségképpen hézagos, hipotétikus, vagy egyenesen impresszionista. Egy nagyobb esemény továbbgyűrűzése mindig fogas kérdések tucatját állítja a történész elé, még amikor a távlat századokban mérhető is, s már minden elfogultságot rég kiküszöbölt. Ilyen szenvedély-mentesség az európai történelem utolsó két évszázadát illetően alig képzelhető el. Még olyan — viszonylag távoli — témákat is, mint Európa 1848-ban, vagy az 1870-es német-francia háború, nehéz mai világlátásunktól elvonatkoztatva elemezni. Hát még az 1917. évi eseményeket! Egy kiváló francia történész nemrégiben mutatta ki, hogy mindaz, ami az antik Görögországról a mai francia köztudatban él, inkább magyarázható a XVIII. század végi jakobinus-demokrata-republikánus ideológiával, mint a korabeli görög valósággal...¹

E rövid módszertani bevezetést figyelmeztetésnek szántam. Az olvasó most már tudja, hogy ettől a dolgozattól mást, mint személyes szintézist, nem várhat. S ezen belül is dominálni fognak a szerző elfogultságai, reményei. A téma alábbi megközelítésének egyetlen objektív eleme: a tárgyalási síkok világos szétválasztása. A magyar forradalom hatásait öt síkra fogjuk kivetíteni: a kelet-nyugati

---

¹ P. Vidal-Naquet, *Esprit*, 1976.

erőhelyzet; a nyugati politikai erők belső csatározásai; a baloldali eszmék fejlődése; a magyarság híre a világban; s befejezésül: a szovjet kommunizmus presztizse.

Az erőhelyzet

Európában 1956 söpörte el a negyvenes évek közepéről fennmaradt utolsó nagyhatalmi illúziókat.

Ez a megállapítás mindenekelőtt az Egyesült Királyságra és Franciaországra vonatkozik. Ez a két ország, amelyek közül az első megnyerte a második világháborút, a másik pedig — legalábbis 1940-ig — kontinentális nagyhatalomnak számított, 1956-ban adta első világos demonstrációját középhatalommá való lecsúszásának. Tizenegy évvel a Nagy Győzelem után ez a két ország körülbelül úgy viselkedett a kontinens közepén végbemenő szovjet fegyveres aktussal szemben, mint ahogyan ez, mondjuk, egy Belgiumtól vagy Norvégiától normálisan elvárható volt. Mondhatnánk persze, hogy a szuezi akció foglalta őket le. De Suez és a magyar ügyben tanúsított passzivitás összefüggése másképpen is értelmezhető. A szuezi kaland időzítésében már ott van e két volt hatalom Kelet-Európa iránti egész érdektelensége. Ami pedig e szánalmas kaland még szánalmasabb kimenetelét illeti, az csak megerősíti tézisünket, amennyiben felfedi, hogy 1956-ban e két országnak már Európán *kívül* sincsen a dolgokba komoly beleszólása. Ennyiben — de csak ennyiben — Suez « mentőkörülménynek » is betudható.

Vajon ha a kor francia és angol államférfiai ezt a helyzet-adottságot előbb tudomásul veszik, nagyobb buzgalmat tanúsítanak-e Európa sorsa iránt? Erre a kérdésre 12 évvel később kaptunk választ, s ez a válasz nemleges volt. Anglia és Franciaország szemében Csehszlovákia orosz lerohanása sem tűnt nemzetközi incidensnek. A » jaltai » határvonal? Ideje volna felvetni a kérdést: mi a kapcsolat e misztikus egyezmény és 1956 között.

Az új európai rend kísérleti alanya mindenesetre Magyarország volt. Egy évvel korábban még mozgott a talaj, hiszen akkor kötötték meg az osztrák államszerződést.

S 1956 októberében egy pillanatra minden nyitva állt, még a szovjet világhatalom vezetőinek fejében is. A nyugati politika tüntető passzivitása értette meg velük, hogy berendezkedésük Kelet- és Közép-Európában végleges és sérthetetlen. Más szóval az 1956 őszi *egyoldalú* erőpróba mutatta meg, hogy a Lajtán és Dráván túli *de facto* orosz fennhatóságot szentesíti valamiféle hallgatóságos paktum. Jalta merő képzelődés, mondják a történészek: miért ne volna tehát szabad azt gondolni, hogy *ezt a paktumot 1956-ban írták?* Az 1956-os kritikus pillanatban mutatkozott meg az a valóságos erőhelyzet, amelyet *azóta* a Nyugat — Európában és Európán kívül — abszolút érvennyel respektál. Nem tudjuk milyen paktum volna érvényben ha akkor a Nyugat másképpen reagál. Az erőviszonyok e drámai kimutatkozásának kitörülhetetlen következményei voltak Nyugat-Európa külpolitikai mentalitására. Az európai átlagember (s ebbe az átlagpolitikust is beleértem) felmérte, hogy Oroszországgal jobb nem ujjat húzni, hogy Oroszország több mint egyszerű keleti szomszéd, hogy benne az esetleges jövődő hűbérurat kell respektálni. A nyugat-európai ember azt is megértette, hogy az Elbán és a Lajtán túli világgal való szolidaritása ezekután csak szimbolikus lehet, azaz nem kereszttezheti a térség *de facto birtokosaival*, vagy helytartóival való egyszerű együttműködést.

1956-ban még halványan szó esett szabadcsapatok szervezéséről, amelyek adott esetben a szovjettel viaskodó népek segítségére sietnének. A spanyol polgárháború emléke még közel volt, s az antifasiszta romantikát még nem falta fel véglegesen az osztályharcos dialektika. 1968-ra a szabadságért való minden tettvágyat elfújták a kor szelei. 1968 persze Vörös Rudi éve is volt, s az új európai ifjúság internacionáléja az egyetemi zavargásokban és a pop-zenében csapódott le. De vajon e korjelenségek mögött nem kell-e valamilyen, szintén 1956-tal véglegessé vált erőkonstelláció tudatát keresni? Próbáljuk a dolgokat logikai láncba rendezni: a magyar nép váratlan felkelése előbb hitetlenséget, aztán csodálatot keltett, végső hatásában azonban defetizmust szított, vagy legalábbis a *status quo*-ba való beletörődést erősítette.

A balosság is, meg a hippizmus is kritika: egy önelégült, ultrarealista, kizárólag konzervatív és egoista célokat kergető kisszerű társadalom kritikája. Európában e társadalom alapjait az 56-os erőviszonyok rakták le.

Nyugati belpolitika

A nyugat-európai politikai életben 1956 elsődleges hatása elvitathatatlanul a kommunizmus visszaszorulása és egy antikommunista közhangulat térhódítása volt. Ez utóbbi annál is erősebben terjedt, hogy volt egy nem nagyon távoli előzménye: az 1947-48. évi. A demokratikus politikai áramlatok kíméletlen kiirtása a szovjet befolyási zónában — Romániában és Jugoszláviában 1945-től kezdve, Magyarországon és Lengyelországban 1947-ben és azt követően, Csehszlovákiában 1948-ban — a Moszkvától függő kommunista pártokat egész Nyugat-Európában pestises hírbe hozta, s gyakorlatilag kiközösítette a nemzeti életből. Ez a virulens kommunista-ellenesség az 50-es évek közepére egy kissé lelanyhult, annál is inkább, mert a Sztálin halála után jelentkező új kurzus világszerte új várakozásokat keltett. Hruscsov nevezetes leleplezései Sztálin « hibáiról és bűneiről » minden korábbi szovjetellenes « rágalmat » igazoltak, de ugyanakkor helyet adtak annak a feltételezésnek, hogy valami mégiscsak megmozdult a szovjet világban.

A magyar felkelés hatása körülbelül száz Hruscsov vádbeszéddel ért föl. S még e merész számaránnyal is alatta maradunk a valóságnak, mert amíg a hivatalos desztalinizálás csak a politikai szakközvéleményt foglalkoztatta, addig a magyar ügy a csecsemőktől az aggastyánokig mindenkinek a tudatába belerobbant. Képszerűen, élményszerűen, egy közlőről szemlélt nyilvános tragédia megrázó erejével. 1956 nemcsak Magyarországon volt az utca eseménye, hanem Párizsban, Koppenhágában, Linzben, Glasgowban és Calabria legkisebb falujában is. Az évek során hányan mondták nekem 35-40 év körüli barátaim és ismerőseim közül, hogy a magyar forradalom eseményeivel ébredtek rá a nemzetközi élet tudatára.

Volt olyan család, ahol a szülők vagy a nagyszülők minden este imádkoztatták a gyermekeket a magyarokért.

A náciizmus óta Európában még ilyen szemléltető oktatás nem volt imperializmusból. Ilyen egyszerűen, ilyen közérthetően, ekkora meggyőző erővel már rég nem demonstráltak a kortársak előtt, milyen is az, amikor egy állig felfegyverzett behemót nagyhatalom vérbe fojtja egy lázadó provincia szabadságtörekvéseit. Ezt a leckét pártállástól és ideológiáktól függetlenül mindenki — majdnem mindenki — megértette. Az a néhány hang, amely az oroszokat igazolni próbálta, kitette magát a közmegevetésnek, sőt magára vonta a tehetetlenségükben felfokozott közember-indulatokat. A kommunista pártházak felgyújtása — Franciaországban több helyütt is — nemcsak mimézise volt a Budapestről közvetített híradóképeknek, hanem az eseménnyel kapcsolatos felindult közérzésnek adott kifejezést. A francia kommunisták meg is tanulták a leckét, s 12 évvel később nem is merték ugyanolyan szemérmetlenül « felszabadításnak » nevezni a csehszlovákiai szovjet előzőnlést.

A magyar ügy Nyugat-Európában a kommunista pártok mély krízisét vonta maga után. Ausztriától Angliáig ezrével történtek a kilépések. Az addig nem jelentéktelen dán K. P. megszűnt, mert teljes élgárdája — Larsen főtitkárral együtt — otthagya, hogy új, független szocialista pártot alakítson. A francia K. P. elvesztette a háború alatt hozzácsapódott értelmiség nagyrészét, s választási befolyása is megrendült: szavazóinak száma, amely 1956 elején még 5.5 millió volt (az összes szavazatok 26 százaléka), a következő választásokon, azaz 1958 őszén 3.9 millióra zuhant (19 százalék). Igaz, hogy ebben az algériai krízisnek és De Gaulle hatalomrajutásának is lényeges szerepe volt. Egyedül az olasz K. P. vészelt át ezt a korszakot nagyobb törés nélkül: köszönheti ezt Togliattinak, aki már ebben az időben valamennyire elhatárolta magát az oroszoktól. De a politikai elszigetelődést a kommunisták még Itáliában sem kerülhették el: a kommunista-szocialista egységfront 1956-ban szűnt meg véglegesen létezni. Több mint egy évtized kellett ahhoz, hogy a nyugat-európai kommunista pártok valahogyan

kitörjenek abból a karanténból, amelybe az 56-os események szorították őket.

Aláhúzendó, hogy ez az elszigetelődés nemcsak erkölcsi, hanem politikai is volt. 1956 leckéjét mérsékelt baloldali erők — itt elsősorban a szociáldemokráciára gondolkodok — gyakorlatilag úgy vonták le, hogy minden kapcsolatot megszakítottak a kommunistákkal. Pedig ez utóbbiaknak létkérdés volt egy ún. «baloldali egységfront», vagy legalábbis egy látszólagos « dialógus » fönntartása a szocialista pártokkal. (Mármint azokban az országokban, ahol valami politikai létezésük volt: Nyugat-Németország és Anglia esete itt tehát nem jön számításba.) 1956 következtében nemcsak a mérsékelt szocialisták fordítottak nekik hátat, hanem még a « társutasok » is faképnél hagyták őket. A Nenni-vezette baloldali olasz szocialista párt minden kötelékét elvágta a kommunistákkal, a francia kriptokommunista « progresszisták » politikai csoportja pedig egész egyszerűen megszűnt.

Aki e korszak sajtó- és irodalmi megnyilatkozásait felapozza, azt gondolhatná, hogy a mérsékelt baloldalnak ez az elhatárolódása végleges volt. A történelemben természetesen semmi sem végleges, s az érdekek többnyire elmoszák az erkölcsi fogadkozásokat. Az elvhű magatartás inkább csak az egyéneknek van fenntartva (azoknak se mindig), a politikai szövetségek a maguk rideg hatalmi logikájukat követik. Franciaországban másfél évtizednek sem kellett eltelnie ahhoz, hogy a kommunisták «egység»-ajánlata megint egyszer megértő fülekre találjon a szocialisták részéről.

E politikai panoráma nem volna teljes, ha kihagynánk belőle a kommunistákon túli szélsőbaloldalt (trockisták, anarchisták, stb.). A szélsőbaloldal számára 1956 hosszú letargia után az újjászületés kezdete volt. Vegyük például a trockistákat, akik már a harmincas évek eleje óta váltig hangoztatták, hogy a szovjet rendszer a szocialista forradalom elárulása s évről-évre várták, hogy — mint ezt Trockij maga megjósolta — a rendszer « bitorlóí » ellen egy napon majd fellázad a munkásosztály. Olyan okokból, amelyekre itt nem szükséges kitérni, a trockisták mindenütt csak nevetség tárgyai voltak. S íme, 1956-

ban bekövetkezett a csoda, a Poznan-i felkelés, majd országos méretekben a magyar október meghozta a jóslat várva-várt beteljesülését. Az esemény nemzeti vonatkozásai a csodavárókat nem zavarták: elég volt nekik az, hogy valahol a föld egy pontján a munkásosztály úgy lépett fel az államot birtokló « bürokraták » ellen, ahogy ezt Trockij elmélete előre meghirdette. A trockisták szemében Magyarország azóta is szent ország; brosráik nem mulasztanak el egy alkalmat sem, hogy a magyar forradalom példájával a bürokrata árulás elleni harcra buzdítsanak.

Ideológiák

A trockista és anarchista irányzatok 1956 utáni felvirágzása, amely a hatvanas évek végén érte el tetőpontját, átvezet minket az « ideológiai front » problémáihoz. Hadd mondjam meg mindjárt, hogy e fejezetben csak a baloldali gondolkodás néhány fejleményével szándéksom foglalkozni. Ennek oka csak részben személyes. Minden hosszabb elemzés nélkül is nyilvánvaló, hogy a kommunista világon belüli események nagyobb hullámokat váltanak ki a baloldali, mint a konzervatív gondolkodásban. A liberális gondolkozók közül a magyar forradalom inkább azokat inspirálta, akik — mint Raymond Aron — tulajdonképpen a baloldalhoz szólnak.

Nemzeti szerénytelenség nélkül mondhatjuk, hogy 1956 új fejezetet nyitott a baloldali eszmerendszerek fejlődésében. Az előző fejezet 1917-ben kezdődött, s 1956-ig nem szűnt meg lezárulni. Bármennyi vér, árulás, erőszak, kudarc és csalódás kapcsolódott is a lenini társadalomátalakítási kísérlethez, annak fő terméke — a szovjet államhatalom — uralkodó témája maradt minden szocialista gondolkodásnak. Ha másképpen nem, a polémia okáért: így például a szociáldemokrácia esetében, amelynek a szovjet módszerek a helyes út negatív ellenpéldáját szolgáltatták. A Sartre-féle neodialektikusok számára a szovjet « praxis » a maga tökéletlenségében is a hegelimarki egyetemes világeszmét helyezte a megvalósítás

síneire. De elgondolkoztató, hogy még olyan kiváló elmék is, mint a Webb-házaspár, vagy H.G. Wells, a szovjet rendszerben « tapogatózó kísérletet » láttak egy « új civilizáció » felé. Sztálin ugyan mindent megtett, hogy e spekulációk alól kihúzza a talajt, de valamilyen rejtelmes okból a szovjet orosz erőszakra és hazugságra a nyugati intelligencia sohasem tárgyyszerűen, hanem mindig « ideológiailag » reagált.

1956 őszén a Budapesten átgázoló szovjet tankok nemcsak a magyar szabadságot tiporják el, hanem a szovjet szocializmus eszméjét is. Ágyúdörgéstől kísért imponáló temetési menet ez, még hozzá végleges (legalábbis Európában): a szovjet szocializmus holttestét ezután már soha senki nem fogja mégegyszer kiásni. A nagy dübörgéssel lehulló budapesti Sztálin-szobor mindenestül magával rántja a szovjet Walhallát, hogy mögötte prózai világításban ott meredezzen egy közönséges államhatalom katonai és politikai vasváza. Erre a vasvázra már régóta fel van szegezve a három balti ország, Ukrajna, Grúzia, s úgy mellesleg az egész orosz nép. Most melléjük szegezik Magyarországot is. Miért, miért nem: *ezzel* az eseménnyel fordul a kép. Ettől a perctől kezdve Oroszország megszűnt a proletárforradalom messiása lenni. A baloldali fejekben valami elkattant, s mostantól kezdve a szovjet államnak csak az elnyomó zsandár klasszikus, ridegen köznapi — még csak nem is alvilági — szerepe jut.

Fejtegetésem e pontjára érve zavarba ejt az anyag gazdagsága. A német-amerikai Marcuse-tól a görög-francia Castoriadis-ig az európai baloldali gondolkodás az elmúlt húsz évben valami olyan töméntelen mennyiségű ideológiai produktumot termelt ki és fogyasztott el, hogy azt még csoportosítani is lehetetlen. Ezen kívül erőltetett volna mindent, ami 1956 utáni, egyetlen közös eredetre visszavezetni. Semmi sem idegenebb e sorok írójától, mint egy új mítoszteremtés, amelyben a szovjet messiás helyét a magyar váltaná fel. De talán mégis érdemes figyelni arra, hogy Kelet-Európa 1956 körül kicsúcsosodó története új problematikát nyitott a nyugat-európai politikai gondolkodásban. E problematika középpontjában a tota-

litárius állam-párt veszélye, s az ellene való védekezés kérdései állnak.

Mi ebben az új? — kérdezheti az olvasó, aki még emlékszik az ötvenes évek anti-totalitárius irodalmára. Czeslaw Milosz, Hanna Arendt, Raymond Aron, Friedrich és Brzezinski nem mondtak-e el mindent, amit a leninista állami államrendszerről — a fasizmussal párhuzamosan, vagy azzal szembeállítva — el lehetett mondani? Egyetértek az ellenvetéssel, kivéve abban, hogy bizonyos igazságokat nem lehet egyszer s mindenkorra elmondani. A liberális kritika alapvető volt az eszmei tisztázás síkján, de a magyar forradalom « fegyvereinek kritikája » (e szép kifejezés Marxtól ered) másképp hatolt be a baloldali agyakba. A kelet-európai valóság az elmélet-gyártók egy egészen új nemzedékét inspirálta, mégpedig a szélesebb értelemben vett marxista iskolán belül. A totalitárius szemfényvesztés « szétpukkanása » — ahogy ezt egy kitűnő francia újkatolikus szellemi csoport a magyar eseményekre hivatkozva hangoztatja — új aktualitást adott az ún. libertáriánus szocializmusnak.

Ide azonban egy korlátozó megjegyzés kívánkozik. Az anti-totalitárius kritika — amelybe a központi tervgazdálkodás elutasítása is beletartozik — közelebb hozta egymáshoz a liberális és a szocialista eszmerendszert, *anélkül azonban, hogy e konvergenciából valami határozott pozitív perspektíva bontakozott volna ki.* Vajon az « öngazgatási modell » lesz-e ez a perspektíva? A kistulajdonnak és a kollektív kapitalizmusnak egy « piaci szocializmusba » integrált modellje? Erre a kérdésre sem a magyar forradalomnak, sem a csehszlovák tavaszi erjedésnek nem volt módja válaszolni. Meggyőződésem, hogy e társadalmi útkeresés még hosszú jövőre tekint előre. Nem szabad a választ a következő 2-3 évtizedtől várni. A totalitárius marxizmus még nem halott kutya: Európában egész nemzedékeket tart ideológiai fogságában. Szívós ellenállása mutatja, hogy a szociális eszmék megújulása lassú, nagyon lassú folyamat.

A magyar forradalom azonban közvetlenül modellalkotó volt a politikai cselekvés síkján. Ebből a szempontból máris elismerték a helyét Európa nagy forradal-

mai között. 1968 előtt külföldi barátaink és kritikusaink elég egyhangúan vetették a magyar forradalom szemére, hogy túl messzire akart menni, s ezzel cleve kiprovokálta a Szovjetunió fegyveres vétóját. A prágai események óta ez az ellenvetés elnémult. Ellenkezőleg, barátaink és kritikusaink most már a magyar szabadságharc *érdemének* tudják be, hogy világosan kinyilvánította politikai céljait — a pluralista demokráciát, a varsói paktum felmondását — s azokért fegyveresen küzdött.

Francia történészek szerint a magyar forradalom gyorsított tempóban befutotta mindazokat a fázisokat, amelyekre más századokban a francia forradalmaknak hónapokra vagy évekre volt szükségük. Hadd húzzam azonban alá, hogy a múltó évek távlatában a figyelem egyre erősebben a budapesti munkástanácsokra irányul, amelyek a fegyveres felkelés leverése és a törvényes kormány elhurcolása után a forradalmi legalitásnak szinte egyedüli letéteményesei maradtak. A forradalom huszadik évfordulóján Párizsban megtartott tudományos konferencián érdekes vita alakult ki arról, hogy vajon a magyar munkástanácsok az 1917. évi szovjetek szerepére törtek-e? A budapesti központi munkástanács dokumentumaiból idézve, a kitűnő Claude Lefort kimutatta, hogy a magyar munkástanácsoknak nem volt szándékuk « minden hatalmat » magukhoz ragadni, hanem ellenkezőleg, a hatalmi szférák — gazdaság, politika — demokratikus szétválasztására törekedtek. Így vonták le Lefort szerint a szovjet hatalom totalitárius veszélyének tanulságait.² A magyar ipari munkás 1956 őszi magatartása — amelyet az 1968 évi csehországi események és a napjainkig tartó lengyel munkástüntetések csak alátámasztanak — a baloldal szemében döntő bizonyítéka annak, hogy szemfényvesztés a szovjet hatalom esetében szocializmusról vagy annak védelméről beszélni. Ezt a tárgyyszerű bizonyítást ugyan már a kronstadti lázadás is elvégezte több mint fél évszázaddal korábban (1920-ban), de mint már említettem, a marxista baloldal ideológiai malmái lassan őrlnek

---

² Lefort szövegét lásd fentebb, 75. o.

(továbbá: az emlékezet feltöltése minden nemzedéknél előlről kezdődik). Másszóval « Budapest » új aktualitást adott « Kronstadt »-nak, valamint annak — a proletariátus mélyéről jövő — követelésnek, hogy « tanácsrendszert párturalom nélkül ». A nyugati szocialisták egy része most kezdi érteni, hogy miről is van itt szó.

Az egyetlen pont, ahol a magyar forradalom hagyatéka még nem nyerte el az őt megillető helyet, Nagy Imre eszméivel és személyével kapcsolatos. Egy kelet- vagy közép-európai megfigyelő szemében nyilvánvaló, hogy a mai spanyol, olasz és — kisebb mértékben — francia úgynevezett « eurokommunizmus » útkeresésének ideológiai előzményei a magyar és lengyel revizionizmushoz és annak 1956 őszi kulminációjához nyúlnak vissza. A hivatkozás mégis inkább a « prágai tavasz ». Holott mind a nemzeti szuverénítás ügyének, mind az « emberarcú » szocializmusnak » Nagy Imre Dubčeknél határozottabb és tudatosabb képviselője volt. Mi az, ami Nagy Imrében nyugtalanítja nyugati eszmei utódait?

Érdemes e kérdés mélyére nézni. Úgy gondolom, hogy Nagy Imrével kapcsolatban nem a személy nyugtalanító, nem az eszmék, hanem egy objektív történelmi dilemma. Nagy Imre lelke mélyéig kommunista és szovjetbarát volt. Hogy a forradalomban vállalt szerepe a Moszkvával való szakításig vitte el, az nem szándékaiból, hanem helyzetéből fakadt, s Nagy Imre azt csak úgy kerülhette volna el, ha *saját népével szemben* az orosz diktátumot választja. Amíg a nyugati kommunisták Nagy Imrének e drámai igazságát el nem ismerik, addig közvetve tudomásunkra adják, hogy *hasonló* konfliktus esetében a maguk részéről Moszkvát és nem saját népüket választanák.

Hírünk a világban

1956 előtt Magyarország neve Nyugat-Európában óhatatlanul a német háborús szövetség képzetét idézte fel. Forgalomban volt még egy-két ártatlanabb — ámbár nem túlságosan hízelgő — klisé is: csikós, puszta, tokaji, K. und K. monarchia, frankhamisítás... Bartók világhíre

éppen csak indulóban volt. Igazán hízelgő képzeteket a magyarsággal kapcsolatban csak a sportélet teremtett, s ezen belül is a legendás Puskás-Kocsis féle futballcsapat, amelyet idősebb emberek még ma is csillogó szemmel emlegetnek világszerte.

1956 októberével az egész kép megváltozott. « Budapest » világfogalomná lépett elő abban a szimbolikus értelemben, ahogyan más helynevek is — Thermopülé, Waterloo — történelemmé lényegültek. A külföldi politikai szóhasználatban « Budapest » a kíméletlen külhatalom és a mindenre elszánt hősiesség jelképévé lett. Képzeljük el, hogy abban a bizonyos legendás párviadalban Góliáth marad felül, de attól kezdve, valahányszor öntelt mosollyal végigcipeli hústömegét a piacon, a tömegből innen is, onnan is valaki azt kiáltja neki: « Dávid, Dávid! » Valahogy így van ma a világ Budapesttel.

Történelmi-metafizikai síkon nem túlzás tehát a forradalomban « megváltási aktust » látni. 1956 levette a magyarságról a « Hitler utolsó csatlósa » bélyeget, s ismét beiktatta őt a példamutató, sőt, úttörő nemzetek közé. Ha Magyarországnak 56 után lett volna külföldre szakadt új Kossuthja, azt a nyugati világ ugyanolyan tomboló lelkesedéssel fogadta volna, mint egy évszázaddal korábban Kossuthot a fiatal északamerikai köztársaság. A külföldön élő magyarok, s különösen az 1956-os kivándorlási hullámhoz tartozók tapasztalatból tudják, hogy nemzetük dicsőségéből valami kis fény mindenkire egyénileg kisugárzott, akár megérdemelte az illető, akár nem. Még a hivatalos Magyarország külföldön járó képviselőivel is megesik, hogy egy-egy naívan jóindulatú nyugati ember egyszerre csak megveregeti a vállukat: « hát igen, ti jó fiúk vagytok, ti megmutattátok... » S az érintett egyed zavarában azt sem tudja, hogy most tiltakozzék-e, vagy kínos mosollyal tegyen úgy, mintha cinkosan ő is egyetértene. Továbbmegyek: a magyarság 56-ban újrateremtett jóhíréből valami a Kádár-rendszerre is visszasugárzik. A nyugatiak szemében egy ilyen próbatételt kiálló nemzetnek *joga* van a békés megalkuvásra, s mindaz, ami a mai Magyarországon jó, mindaz, ami a szovjet

valóságtól különbözik, a valamikori fegyveres kiállítás javára írandó.

Röviden: 1956-tal Magyarország megint « történelmi nemzetté » vált. Amelyre Európa (a Lisszabontól Varsóig terjedő Európa) úgy tekint, mint önálló politikai cselekvésre képes civilizált közösségre, s nem mint eltaposott, névtelen tömegre. Ez a jóhírű nemzet azzal írta be nevét a huszadik század történetébe, hogy egy látszólag reménytelen helyzetben valami meglepően eredetit cselekedett: színre hozta a *kommunizmus utáni korszak* drámájának első felvonását. (Előjátéknak is mondhatjuk.) Ez a történelmi színjáték azóta már újabb jelenetekkel gazdagodott: prágai szín, varsói közjáték, lisszaboni felvonás. Az elsőbbség azonban Budapesté, amelynek fiatalsága mindenki másnál korábban törte meg a szovjet rendszer varázsát: amely elsőnek mutatta ki a világ előtt, hogy a szovjet rendszer is csak olyan halandó, mint a többi. Mindazoknak, akik Európában — és talán másutt is — kínlódva érzik, hogy a kommunizmus túlélte magát, a nagy hivatkozási dátum: 1956. Ott és akkor valami elkezdődött. Dicsőség illeti érte a magyar nemzetet.

Pyrrhus-i győzelem

A szovjet birodalmi hatalom 1956-ban sikeresen leverte és hatékonyan megzabolázta a birodalom határain belül kitört első nagy lázadási kísérletet. A konszolidációt elősegítette, hogy Lengyelország kivételével az ellenállás sehol másutt komolyan nem ütötte fel a fejét, hogy a nyugati világ cselekvés-képtelen volt, s hogy a hruscsovi irányzat a sztálinista veszettséghez képest valamelyes javulást helyezett kilátásba. (A Kádár-féle kompromisszumos politika ez utóbbi lehetőségből nőtt ki.)³ A szovjet-hatalom konszolidációját véletlen körülmények is segítették. Valószínű például, hogy az első Sputnik fölereszése 1957-ben, alig néhány hónappal a magyar krízis

---

³ V. ö. Fehér Ferenc: « A hruscsovista mintaállam », *Magyar Füzetek*, 8.

után, új helyzetet teremtett Oroszország körül; e váratlan szenzáció hatása alatt a Szovjetunió nemzetközi tekintélye sokkal hamarabb helyreállt, mint azt vezetői 1956 vége felé remélhették. A birodalom politikai szilárdságát (a gazdaság más lapra tartozik) a katonai erőviszonyok további eltolódása azóta is növelte.

Ezzel együtt 1956 novembere pyrrhusi győzelem volt. Az okot már említettük; a kelet-európai zendülésen Moszkva csak a leghagyományosabb imperialista eszközökkel tudott úrrá lenni: nyers erőszakkal, leplezetlen katonai fellépéssel, a normális időkben hangoztatott elvek flagrális megsértésével. Ez pedig végzetesen rányomta bélyegét a szovjet rendszer *imago*-jára: a legszélesebb népi köztudatban Oroszország forradalom-párti országból visszaváltozott reakciós nagyhatalommá, « a népek börtönévé ». Ennyiben Budapest időzített bomba volt, amely máig sem szűnt meg egyet-egyet robbanni.

Ez az időzített — utólagos — hatás mintha az utóbbi években még erősödött volna. Az európai baloldali sajtó olvasása ebből a szempontból különösen tanulságos: a « szovjet szocializmust » illetően olyan negatív egyetértés alakult ki az európai közvéleményben, amelyre 60 év óta nem volt példa. Az 1970-es években a Szovjetunió senkinek sem követendő modell. Talán túlzás volna ezt a változást pusztán 1956-ra visszavezetni; legalábbis két másik hatást kell a magyarázatba belevenni: a csehországi fekély elmérgeződését és az új orosz emigrációt. 1968 felújította a szovjet birodalommal kapcsolatos ellenséges érzéseket, s a prágai « normalizáció » semmivel sem járult hozzá ezeknek lecsillapításához (márcsak sikertelensége miatt sem). De még fontosabb az Oroszországból jött új üzenet. Megint egyszer tanúi vagyunk annak, hogy egy maroknyi bátor ember többet tehet, mint isten tudja hány hadosztály. Egy Grigorenko, egy Szolzsenyicin, egy Bukovszkij... Szolzsenyicin főművének megjelenése óta a « Gulág » a szovjet politikai rendszer szinonímájává vált. Tréfa nélkül mondhatjuk, hogy a magyar felkelő osztagoknak az egyedüli komoly fegyveres támogatást ez az új orosz « nehéztüzérség » nyújtotta.

Nagyon nehéz dolog a történelmet visszamenőleg újraírni: mégis tegyünk egy kísérletet. Általános vélemény az, hogy a moszkvai vezetés a belső bomlás megelőzésére avatkozott be fegyveresen a magyar forradalom ellen. De biztos-e, hogy csak ez a két alternatíva volt számára: bomlás vagy katonai diktátum? Mindenki tudja, hogy 1953 után a belső reformok keresése is napirenden volt a szovjet vezetők gondolkodásában. A kommunista blokk átalakítása egy lazább szervezetű államközösséggé (amelynek tagjai politikai lojalitással tartoznak Moszkvának, de nem ideológiai hűséggel) igenis beletartozott az objektív lehetőségek közé. E lehetőség megragadása nemcsak a katasztrofális budapesti győzelemtől kímélte volna meg a Szovjetuniót, hanem lehetőséget adott volna a lengyel megújulásnak is. A prágai tavasz talán tíz évvel korábban következik be, s a Nyugatra gyakorolt pozitív hatása visszasugárzik Oroszországra. Utópia? De hiszen e szabadabb « szocialista Commonwealth » modelljét Hruscsov maga találta ki, s — ami még fontosabb — *vezette be* a Jugoszláviával való új viszony formájában. Nagy Imre egész politikai koncepciója ennek az új gyakorlatnak Magyarországra való alkalmazását célozta. A magyar forradalom brutális leverésével a moszkvai vezetés a birodalmi reformra való képtelenségét mutatta ki.

Ezért kezdődött meg 1956-ban a szovjet kommunizmus hanyatlása. Ez a folyamat évtizedekig is eltarthat, de annyi bizonyos, hogy megkezdődött. A rendszert megismerésként öregező alidiktátorok szemmel láthatóan az utolsó nemzedékét alkotják egy megkövesült, minden újítástól visszariadó, s ennél fogva egyre anakronisztikusabb államrendszernek. Ezt az államrendszert nemcsak a nyugati zóna engedetlenségei és szakadár tendenciái fenyegetik: még veszélyesebb centrifugális erőként jelentkeznek a birodalom centrális övezeteiben föltámadó és erősödő nemzetiségi indulatok. E dolgozatban végig nem esett szó a szovjet világ gazdasági problémáiról, pedig ha van egy terület, ahol az orosz rendszer persztizise még a politikainál is alacsonyabb, az éppen a gazdaság. A bürokratikus tervgazdaság életképtelensége, technikai elmaradottsága, krónikus közellátási válsága — már nem

is vita tárgya, legfeljebb a kudarc *mértékét* illetően mérül fel némi csekély nézeteltérés a szakemberek körében. A szovjet presztizs csak a katonai erő vonatkozásában érintetlen. Máskülönben romokban hever: Oroszországra sajnálkozva néz az utca embere, haraggal az utópiát kereső baloldal, feszengve a nyugati kommunista szimpatizáns. E pillanatban nehéz elképzelni, hogy e romlásból Oroszország nagyobb változás nélkül kivágja magát.

Mindez nem nagyon vidító ha a Magyarországra és a szomszéd országokra való közvetlen kihatásokat tartjuk szem előtt. De történelmi távlatban e népek cselekvési esélye ugyanolyan nyitott, mint amilyen nyilvánvaló, hogy a szovjet birodalom hanyatlása a felettük aratott « győzelemmel » kezdődött.

(1977)

[Megjelent angolul a Király - Jónás féle kötetben (l. Bibliográfia), magyarul az Irodalmi Újság 1977 szept.-októberi számában.]

Budapesttel kezdődött

Krivosein Nyugat-Európában élő, orosz származású tolmács. Ezt a cikket a magyar forradalom tiszteletére írta 1976 nyarán. Franciául megjelent az *Esprit* 1977/1. számában; magyarul az *Irodalmi Újság* 1976 októberi számában.

A történelemtudománynak kell majd felmérnie az 1956-os forradalom hatását arra a totalitárius birodalomra, amelynek Magyarország, a többi népi demokrácia egyikeként, mindössze gyepűje volt. Hogy is lehetne a magyar október kiváltotta láncreakció horderejét pontosan elemezni ma, amikor Moszkvából úgy látják Magyarországot, mint a « szocialista tábor » viszonylag legkevésbé elviselhetetlen barakkját, s amikor a Szovjetunióban az ellenállás olyan méreteket kezd ölteni, hogy már számolni kell vele az európai erőviszonyok mérlegelésében is. A történésznek azonban nem lesz könnyű dolga. Reggelente, a Ljubjanka-börtön betonozott tetején félórás rabsétám köreit róva, a kéményt figyeltem: korommá égett papírok szállingóztak belőle az égre...

Az itt következő írásnak sem láthatja sok hasznát a történelem tudósa: egy párizsi « fehér-orosz » fiatalember rendszertelen emlékei. A fiatalember 1948-ban telepedett vissza a Szovjetunióba, — Uljanovszkba, Lenin szülővárosába, s nyilván a sztálini pártapparátus teljhatalmában is előforduló tévedése folytán került később egy moszkvai főiskola hallgatójaként a fővárosba.

Elfogultságom a rendszerrel szemben akkor már kétségtelen volt. Még emlékeztem arra, amit a párizsi középiskolákban tanultam, s hogyan felejthettem volna ráadásul azt, hogy a háború alatt Dachaut megjárt és a francia Ellenállás érdemével kitüntetett apámat 1949-ben tíz évi kényszermunkára ítélték « a nemzetközi burzsoáziával való együttműködés » címén. Tizenöt éves koromtól fogva tudatosan gyűlöltem tehát a kommunizmust, s igyekeztem ezt a gyűlöletet tisztánlátóvá és megfontolttá tenni. A « sztálinizmus » kifejezés félrevezető voltát már akkor átláttam. Látókörömet talán meghatároolja, nézőpontomat, emlékeimet befolyásolja ez a határozott anti-kommunizmus.

A főiskola egyik termében a dialektikus materializmus órájára várunk. Az emelvényen azonban a fakultás dékánja jelenik meg, kezében piros kötésű irattal. Előadás helyett egy bizalmas jellegű dokumentumot olvasunk fel, mondja: ami a tartalmát illeti, vitának nincs helye; jegyzeteket készíteni szigorúan tilos; a szöveg hosszú, aktivista diákok egymást váltogatva fogják felolvasni...

A dékánhoz ekkor már csatlakozott a tudományos kommunizmus tanszékének egész tanári kara. A szöveg: a személyi kultuszról és következményeiről szóló jelentés. A felolvasók hangja eleinte lelkesen cseng, a moszkvai rádió szpíkereinek liturgikus emelkedettségével. De aztán egyre akadozóbbá válik, egyre vékonyabbá. Halálsápadt ábrázatok, pipacsvörös ábrázatok. A háromórás felolvasás vége felé többen ájuldoznak. A dékán távozik, hogy visszaszolgáltassa a dokumentumot a Pártbizottságnak, amely mit sem sejtve továbbadja azt a többi főiskolának, tudományos kutató központnak, laboratóriumnak.

Ez a kegyelemdöfés. Amelyet számtalan szúrás előzött meg. (Soroljuk? Ehrenburg « Olvadás-»-a, melyet rossz nyelvek már csak « Trágyalé »-nek neveznek, a « Bajuszos » éjszaka titokban leakasztott arcképei helyébe rajzolt üres keretek, a *Poljsa* című folyóirat első számai egyre kevésbé szocialista-realista ihletésű képeikkel, stb.)

A kommunista vallás súlyosan megbetegedett, de még nem gyógyíthatatlan. Beriát, a legügyesebb javasembert cinkosai sürgősen likvidálják, — saját egészségük fölötti

aggodalmukban. Feltételezhetjük, hogy a Politbüro úgy vélte: egy részleges gyónás és nagy bizalomhadjárat még visszaadhatja az Utópia hajdani ragyogását s újból álomba ringathatja a tömegeket. Ez a számítás — statisztikailag — meg is állta a helyét: a tömegek, amelyeknek a helyzetét Hedrick Smith, Amalrik, stb., oly jól ábrázolja írásaiban, nem győznek sóhajtozni: « Óh, ha Lenin még néhány évet élhetett volna... » (Vajon meddig menekül még a néplélek ebbe a mesébe?)

A fiatal komszomol-értelmiség akkor még nem tud semmit a *Gulag* szigetvilágáról, a kényszermunka táborok sokaságáról. Még nem hallott a jóval a XX. Kongresszus előtt kitört táborlázadásokról sem, s a tankokról, amelyek a *norilski*, a *vorkutai*, a *karagandai* rabok testén gázoltak keresztül (hogy később Budapesten, Prágában kerüljenek bevetésre). A berlini lázadásról, mint « neo-náci provokációról » nem vett tudomást. Ezek a fiatalok, akik a kolhozokban az aratást segítve megismerkedtek a legnincstelenebb volt-gyarmati országokhoz fogható nyomorral, még csak azt a következtetést vonták le, hogy siettetni kell az agrárforradalom megvalósítását.

Ami ezután következik, még csak nagyítóval, mikroszkóppal látható jelenség. De Dosztojevszkij az üdvösség részesévé tette az öreg uzsorásnőt, akinek minden bűnét ellensúlyozta egy szegény asszonynak adott hagyma. Remélem, — remélni merem, — hagy a magyar olvasó figyelembe tudja venni egy maroknyi fiatalember magatartását s elég indítékot talál benne arra, hogy megpróbálja felszámolni a « nagy testvér » iránti jogos ellenérzését (szándékosan nem élek erősebb kifejezéssel). Ezek a fiatalok, *mutatis mutandis*, Szolzsenyicin *Matrioná-i*, az orosz tragédia Lótjai.

1956 márciusa és októbere között fellélegzünk. Molotov Tito látogatása előtt két nappal hátrább szorítják a politika színpadán. A *Kommuniszt*, a Központi Bizottság folyóirata Kardelj egyik elméleti írását közli. Megszületik az « emberarcú szocializmus » vágyálma-meséje s paradox módon a szocialista tábor két pólusa felé irányítja az összefüggő világnézetet kereső fiatalok figyelmét: Belgrád — az üzemi önkormányzat, a nyereségrészesedés, a cen-

zúra eltörlése, — majd (később) Peking, a « minden virág virágozzék » (akkor még szabadelvűnek tűnő) politikája felé. Közben az első politikai rehabilitáltak is kitántorogtak a *Gulágokból*. Szabadlára helyezésükkor alá kellett írniok, hogy hallgatni fognak. De egymással azért találkoznak, s tudják, kivel beszélhetnek bizalmasan. Matisse és Cézanne képei visszakerülnek a Puskin múzeumba, ahol addig a Sztálin elvtárs hetvenedik születésnapjára küldött ajándékok állandó kiállításában lehetett gyönyörködni. A mámorossá váló hangulatot már türelmetlenség fűszerezi: a változások túl lassúnak tűnnek. A külföldi rádióadások, amelyek eladdig a jenki imperializmus szolgálatában uszító felforgatók voltak, ha nem is feltétlenül szavahihető, de meghallgatásra méltó hírforrásokká lettek.

Ez a március-októberi időszak nagy veszélyt rejtett magában: megvalósulhatott volna — először és utoljára — az Utópia « emberarcúnak » nevezett változata. Az emberek újból hinni akartak, felfedezték a fiatal Marxot, Lenin késői írásait. Ez már nem holmi zendülésnek, hanem valóságos reformációnak tűnt, — amely után persze a magát ideig-óráig nagymamának álcázott totalitárius rendszer megint visszavedlett volna farkassá. Mégis, természetes volt a kísértés, hogy az emberek higgyenek a a lenini szigor és a dzserzsinszkiji fagyos tisztaság keresésében botlásait látszólag nem kendőző kollegális vezetésnek. Ez a rövid szélcsend volt az, amikor tudomásom szerint senkit sem tartóztatott le ideológiai okokból a KGB.

Október végén, november elején a balti országokban utazgatok, ahol — hála franciaországi származásomnak — sokhelyütt az első orosz vagyok, aki átlépheti a küszöböt. Egy húron pendülünk balti házigazdáimmal. A rádiók szünet nélkül szólnak, reményeinket élesztgetik. A lengyelországi megmozdulásokat a magyar földindulás követi. Kaunasban Mindenszentekkor kerül sor az első tömegtüntetésre. A városba csapaterősítéseket küldenek. (Két év múlva az egyik népszónokkal a dubravlagi koncentrációs táborban találkoztam.) A BBC hírszolgálatából

megértjük, hogy Magyarországon nem a rendszer tatarozásáról van szó: itt már a Lázadó Ember emelte fel szavát. November 4-én, mikor Csernovicból a kádárista « munkás-paraszt kormány » megalakításáról érkezik hír, látom, hogy zokognak a tíz év Szibériát átszenvedett litvánok: ők már tudják, mi következik... A páncélos hadosztályok nem is váratnak magukra...

Hogyan született meg mindebből az orosz ellenállás?

A Politbüro összeszedi magát. A KGB emberi látták, milyen sorsra jutottak magyar kollégáik.

Észreveszem azonban, hogy az Agitprop előadóit, akiket diákokotthonunkba küldtek ki, a hallgatóság némán fogadja. A mozikban dokumentumfilmeket vetítenek a « magyar ellenforradalom szörnyűségeiről ». Tíz nap múlva le kell venni a filmet a műsorról. Magam is több olyan emberrel találkoztam, aki háromszor-négyszer is megnézte, hogyan döntik le a Sztálin-szobrot, hogyan vetnek véget a titkosrendőrség uralmának. Mi tagadás, tetszett nekik.

A « moszkvai tavasz », az « emberarcú szocializmus » első — és ezért egyetlen bizalomkeltő — megnyilvánulása végetért. Kegyetlen normalizáció követi. A kínai nagykövetségen Hruscsov hamarosan már Sztálin emlékét méltatja: « Tévedései nem homályosíthatják el az új társadalom építésében szerzett érdemeit; hűséges és igaz marxista-leninista volt. » A párt kiváltságosai ráébrednek, hogy létükben vannak veszélyeztetve. Ez magyarázza a KGB valószínűleg 1957 elején kiadott utasítását, miszerint nem szabad az emberekben a pavlovi reflexként begyökeredzett csengőfrászos félelmet feloldódni hagyni. Percek indulnak minden nagyobb vidéki városban. Szállítják a rabokat a Mordvin Terület táboraiba. A *Gulag* néhány hónap óta igazi háborús bűnösökre és párszáz késői rehabilitációját váró « holt lélekre » csappant rablakossága rövid idő alatt több, mint tizenötezer politikai deportálttal szaporodik. Újból megalakul a koncentrációs világ. A rabok cserélik börtönmélekeiket. Kiderül, hogy a Szovjetunió minden börtönében mindannyiuknak feltette a kérdést a KGB vallatója: « Budapesten a barrikád melyik oldalán állt volna? »

Az útjukat kereső fiatal értelmiségiek számára Budapest jelenti a tevékeny öntudatraébredés kezdetét. Kiindulópontjuk a felbomlott orthodoxia, akciójuk tehát természetesen revizionista, munkásmozgalmi, leninista, öntisztuló és antibürokratikus jelleget ölt, de akad köztük néhány « nyugatos » is. Titkos szemináriumok, vitakörök alakulnak (Szamizdat akkor még nincs). Két reprezentatív csoportot kell megemlíteni: azt, amelyik Moszkvában a *Krasznopevcev*-en (tizenegynéhány kutató, komszomol-militáns, történész, orientalista, mérnök), s Leningrádban a *Trofimov*-on (bölcészek, filológusok) alakult. A tagok röpiratokat terjesztenek, megpróbálnak kapcsolatot teremteni a gyári munkásokkal, elméleti vitákat folytatnak, s kísérletet tesznek politikai programok kidolgozására is (a liberalizmusukban legvakmerőbbek a franciaországi baloldali egységfront jelenlegi közös programjára hasonlítottak!!!) A fentiekhez hasonló csoportok alakulnak más városokban is. Ugyanakkor újjászületnek a nemzetiségi — balti, ukrán, zsidó, örmény — mozgalmak, feléled az orthodox és a katolikus térítő tevékenység, az egyéni kezdeményezőkedv — röplapok terjesztése, a hatóságokhoz intézett levelek, sztrájk-kísérletek formájában. A két említett csoport tagjai nem ismerik egymást de titkos összejöveteleik után a moszkvaiak, akárcsak a leningrádiak, az Internacionálét éneklék.

1957 augusztus 25-én kerültem a *Ljubjankába*. *Miért?* Mert a párizsi *Le Monde*-ban válaszoltam Vercors francia írónak, aki ugyanennek a napilapnak a hasábjain egy hosszú riportban magasztalta a szocialista Paradicsom új kertészeit, s arról próbálta meggyőzni olvasóit, — Budapest után! —, hogy Keleten ezúttal az igazi szocializmus van épülőben.

Az ellenállók összezárása a büntetőtáborokban végzetes tévedése volt a Dzserszinszkij-lovagoknak. Az Archipelagus volt az egyetlen lehetséges találkozóhelyük, ahol tisztázhatták gondolataikat. Ha nincs magyar forradalom, a revizionista, trockista tévelygés még sokáig eltarthatott volna.

Állítani merem, hogy a hatvanas évek elejének mordva-földi táboraiból — néhány nagyon ritka kivételtől eltekintve — senki sem került ki Utópia-fertőzötten. Ezt mutatják a későbbi fejlemények is. A szosznovkai szögesdrótok mögött, a baracsevói tábor kórházában, a vavassi őrtornyok árnyékában fogant meg az emberi jogok mozgalma s érlelődött gyakorlattá a tolerancia (pedig eleinte gyakoriak voltak az ideológiai nézeteltérésekből kirobbanó verekedések... Az az egyéb érv híján maradt leninista, aki behasította a szemöldökömet, ma emigrálni készül...) Nem tudom, hogy továbbra is ápolják-e ezt a hagyományt, de az én *Gulág*-éveimben 1956 október 23 ünnepi dátumot jelentett a deportáltak számára, s a *Pravda* híre Nagy Imre kivégzéséről döbbenetes hatást keltett a lelkekben.

Harmincegynéhányan szorongtunk a vagonban, amely Moszkvából a büntetőtáborba vitt. Köztünk egy fiatalember, jellegzetesen orosz paraszt-arccal. Zsenja Milin. Em-lékeinket mesélgettük. Mikor rákerült a sor, elmondta, hogy kezdetleges elemi oktatásban részesült egy istenhátamögötti tanyán, aztán a hadseregben kitanították tank-ágyú kezelőnek. Ezredét 56 novemberében Budapestre irányítják. A tankparancsnok egy célpontra mutat és tüzet vezényel. « Hadnagy elvtárs, itt valami tévedés van, ezek az emberek egy üzlet előtt állnak sort ». A tiszt megismétli a parancsot. Mire Zsenja Milin a tiszt édesanyjára tesz nem éppen tiszteletteljes megjegyzést. A parancs megtagadásáért tíz évi szigorított büntetőtáborra ítélik.

A táborban Zsenja Milin mindig félreáll, tettét sosem bánja meg, újságot nem olvas, csak a szülőfalujáról beszél. Nem egyedi eset.

A Szovjetunió magyarországi nagykövete 1956-ban Juri Andropov volt, a Minisztertanács Államvédelmi Bizottságának jelenlegi elnöke. Oroszországot Zsenja Milin képviselte.

A román börtönökben

— Téged is letartóztattak? miért?

— Magyarország miatt.

vagy:

— Mennyit kaptál?

— Öt évet, Magyarország miatt.

avagy:

— Lefogtak 56-ban?

— Le, Magyarország miatt.

Sokunkat, nagyon sokunkat lefogtak s elítéltek « Magyarország miatt ». Sokan, nagyon sokan beleestünk abba az « új hullámba », melyet « Magyarország »-hullámnak neveznék.

Ez az új hullám elég későn érkezett, csaknem tíz évvel az első nagy letartóztatási hullámok után. A cellákban már lekopott a kövezet, a falakat több centi vastagon új vakolat fedte — az egymást követő fedőrétegek száz és száz négyzetméter cellafalon törölték el az egykori, köröm- meg szögdarab-véste neveket, dátumokat, üzeneteket, a börtönprózát, a börtönverseket. Előttünk sok más hullám söpört át: politikusoké, vezetőké, « kémeké », « terroristáké », erre vitte a víz a papokat, az értelmiségit, a parasztot, sok-sok parasztot vitt erre, diákot is, gimnazistát is, sok különféle vallásos szekta tagját, « elhajlókat », « propagandistát »... S újra csak, újra sok, sok parasztot.

Sokan, nagyon sokan ültünk itt « Magyarorszáért ». Ezen az őszön az ősz a rákövetkező nyárig tartott, a

rendőrkapitányságok, a körzeti börtönök dugig voltak, mint néhány évvel korábban, amikor több egymást követő hullám ott tört meg a Duna-Fekete tengeri csatorna soha el nem készült partján, ennek a hatalmas munka- vagy inkább fegyenc-tábornak a mélyén. Most hirtelen újra behívták az alig egy éve leszerelt tízezer milicistát, börtönört, államvédelmi beosztottat, újra egyenruhába bújtatták őket, ugyanakkor nyakra-főre toboroztak fiatal erőket. Felgyülemlett ugyanis a munka.

Nem tudjuk hány személyt tartóztattak le pontosan « Magyarország miatt », 1956 és 1957 között. Egyesek megúszták néhány összezúzott csont árán, néhány hetes vagy néhány hónapos szigorú vizsgálat után (a vizsgálótisztek jelszava a szigor volt, nem dolgoztak kesztyűs kézzel). Legtöbbjüket azonban csoportonként elítélték s börtönbe zárták — a « csoport » volt a « népi igazságszolgáltatás » kedvenc műszava: olyanok, akik soha nem találkoztak az életben, vagy csak néhány szót beszéltek egymással, ott ültek egyazon csoportban, azzal vádolták őket, hogy katonai jellegű felforgató szervezetet alakítottak a francia-angol imperializmus zsoldjában. Minket először tartóztattak le s ítélték el; velünk együtt több tízezer « visszaeső bűnös » is elítélésre került: olyanok, akik már leülték a rájuk mért börtönbüntetést, vagy akiket a « Genfi törvény » értelmében szabadlábra helyeztek, néhány heti vagy néhány havi feltételes szabadság után hirtelen újból lebuktak. Igen kevés volt köztük, aki újabb vád alá eshetett; legtöbbjüket az ügyészség a « felügyeleti jog » gyakorlása értelmében füleltette le; hirtelen úgy találta, hogy a *már leült büntetés* kevés volt, új paragrafust talált arra, hogy a régi iratok alapján meghosszabbítsa a büntetést, vagy újat rójon ki.

Mennyien lehettünk? Ötvenezren? Százezren? Többen? Nem tudni. De nagyon sokan voltunk. Olyan sokan, hogy a túltömött fogdák nem tudták betölteni a börtön alapvető hivatását, a foglyok egymástól való elszigetelését. Új fogdákat építettek, pincékbe, alagsorokba zárták be a foglyokat, magtárakba, sőt magánlakásokba is. Oly sokan lehettünk, hogy a vizsgálótisztek fejvesztve dolgoztak, s hiába verbuváltak annyi új tisztet, éjjel-nappal szolgál-

latban voltak, sőt — annak ellenére, hogy a szabályzat tiltja a rabok egymás közti érintkezését — valóságos párhuzamos kihallgatásokat rendeztek. (Ami alaposan megnehezítette az egyéni jegyzőkönyvek gépírt példányainak az elkészítését.) A nagy tolongásban az államvédelmi tisztek más hivatású kartársak segítségét voltak kénytelenek igénybe venni: ott voltak az *ügyészek* (engem is egy egyenruhás ügyész páholt el, 1956 december 25-én, az akkori belügyminisztérium pincéjében — a ház ma a román KP központi vezetőségének székháza). *Gépíró-nők* is dolgoztak kihallgatás-ügyben: négy egyetemista elmondta, hogyan hallgatta ki — tehát hogyan sértegette, pocskondiázta, pofozta — több titkárnő. *Orvosok* is beszálltak a menetbe; sosem felejttem el azt, aki — mikor orvosságot vagy gondozást kértünk tőle, azt felelte: « Majd kapsz, ha bevallottad a bűnödöt ».

Azt mondják, hogy a magyar forradalom — Poznanban kezdődött. Azt is mondják, hogy a bukaresti zavargások Budapesten kezdődtek.

Igen is meg nem is. Nem — a magyarok ugyanis mindenképpen fellázadtak volna. Igen — mivel a románok nem zavarogtak volna annyira, ha előbb a lengyelek, majd a magyarok nem kezdik el az egészet.

Sértő ez a románokra nézve? Miért lenne az? Mi románok nyugodt, békés nép vagyunk... nemdebar? Mi románok nem vagyunk felkelő alkat. Igaz, nem vagyunk ideális szolgák sem — nem vagyunk elég engedelmesek, de renitensek sem vagyunk. Pletykasustorékoló szolgák vagyunk. A román alávetettek s a felsőbbtség közt — akár nemzeti, akár idegen ez a felsőbbtség — évszázados történelmi szabotázs-rendszer áll fenn, afféle légvédelmi dacszövetség. Mi románok nyugodt nép vagyunk, messze ellátunk, egészen a láthatárig, az ördöggel is lepaktálunk, ha kell, s tudjuk, mitől döglük a légy. A román a maga módján szokta a történelmet sabotálni, alulról, amikor a felsőbbségnek dolgozik, rágalmazgatva, hátba-leszólva, de amikor visszafordul a főnök, a román ott áll, ha nem is vigyázzban, de elégedett mosollyal. Mi románok ügyes fickók vagyunk! Látunk, hallunk, mindent megértünk: a gazda szar pasi, persze, de hát csak nem

mondjuk a szemébe, csak nem fogunk fellázadni! Megvan nekünk a mi dáko-román (vagy újabban: tráko-géta) motorunk a feljebbvaló elleni küzdelemre: kivesézzük, halálba-tréfáljuk.

Antonescu-ellenes viccekkel (vajon így volt-e igazán?) keltünk át előbb a Pruton, majd a Dnyeszteren, a Bugon, a Donon, s még a Volgán is átkeltünk volna, ha az orosz hasba nem lő Sztálingrádnál. 1944 augusztus 22-ig tehát Antonescut szapulva küzdöttünk oroszlánmód az oroszral, s már másnap hajnalban orosz ellenes viccekkel harcoltunk mint az oroszlán — természetesen! — a német ellen. Így keltünk át hol a Maroson, hol a Tiszán, majd a magyar Duna-szakaszon, s így értünk fel kacagva a Kárpátokra — elharcoltunk volna az Alpesezig vagy a Pireneusokig, ha a parancs nem az, hogy megállj. Hát igen, nincs még egy olyan nép, mint mi vagyunk: tréfa-királyok. Nem lázadunk fel, kivéve ha a főnök mondja: fellázadni! Minek hőzöngeni? Tudjuk, hogy a legrettenőbb fegyver a szó. Így hát mi: *beszélünk*.

A velünk együtt börtönbe kerülteknek legalább a kilencven százaléka *dumáért*, s nem *tettek miatt* került a hűvösre. Ebből a kilencven százalékból a negyede ha volt, aki Magyarországról dumált (vagy arra vonatkozóan tett fel kérdést önmagának vagy másoknak). A többi egész egyszerűen más témakörben « ágált ». N. Gulinescu például, ez a régimódi, kicsiben dolgozó utcai tolvaj épp letöltötte köztörvényes büntetését, s az volt az első dolga, hogy az első kocsmában elkiáltotta magát, szeszes fővel: « Éljen a demokrácia — Míg ide nem ér Amerika! » Villámgyorsan visszarángatták a börtönbe, tíz évet kapott « magyar ügyben » — tíz évet, igen! s magyar ügyben, mert kocsmái szózatát a magyar forradalom idején tartotta. Vagy V. Trocan, egyszerű parasztember, aki jegy nélkül utazott a vonaton, s amikor az ellenőr rajtakapta, a következő mondattal próbálta kiengesztelni: « Hadd el, nem ezen a jegyen fog megbukni a kormány! » Öt évet kapott, « magyar ügyben ». Később biztosan sokszor eszébe jutott: nem kellett volna vonatra ülnie, amikor a magyar meg az orosz püfölte egymást.

A *cselekvő* tíz (vagy öt) százalékot odacsapták valamilyen katonai *csoporthoz*: Toprajszárból Bukarest felé indult (vagy akart indulni) egy bizonyos páncélos egység parancsnoksága; egy másik páncélostiszt-csoport a Gherla-i börtönt akarta volna felszabadítani; a harmadik csoport a Katonai Főiskola növendékeiből állt, idejük már nem volt arra, hogy bármit is cselekedjenek, a biztonsági szervek idejében lefogták az ellenség kezét...

Ami a diákokat illeti, csakis a temesváriak *tettek valamit*. Talán mert egy bizonyos Hajducu nevezetű marxizmus-tanár állt az élükön. Nemcsak hogy összegyűltek egy teremben (Romániában ez nem kis dolog), nemcsak hogy lementek az utcára (azzal a követeléssel, hogy menjenek ki az oroszok, szüntessék meg a kötelező beszolgáltatást a mezőgazdaságban, vezessenek be oktatási meg választási reformot, stb.), hanem ráadásul még meg is ütköztek — igazán románokkal van-e dolgunk? — az ellenük küldött belügyi alakulattal. A diáklányok (gyenge violák) elbarikádozták magukat a lányotthonban, s üres uborkásüvegekkel, és sajnos ugyancsak üres konzervdobozokkal bombázták a rájuk küldött csapatokat.

A bukaresti diákoknak — talán mert nem állt marxizmus-tanár az élükön? — nem sikerült időben cselekedniök. Elhatározták, hogy az Egyetem téren nagygyűlést tartanak, de túl hosszúra szabták a várakozási időt: november elsején határozták el a november ötödikei nagygyűlést. A « lázítók » letartóztatása az elsejéről másodikára virradó éjjel megkezdődött. Ötödikén azután mindazokat, akik átcsúsztak a hurkon — meg a « diák külsejű járókelőket » — mind kegyetlenül berángatták a rendőri riadóautókba.

Komolyra fordítva a szót, hosszú évek óta most történt meg először, hogy a románok élcelődő kedve újra feltámadt. Több volt a szokásos viccelődésnél. Az utcán, az üzletekben, a villamoson fennhangon kommentálták a magyar eseményeket. Sőt, egyre többször lehetett hallani a következő érvelést: « És a mi helyzetünk talán jobb, mint a magyaroké? » Sőt, az emberek megszólították a diákokat: « Mire vártok, fiúk?! », vagy éppen cselekvésre hívták fel őket: « Ti vagytok a diákok, kezdjetek

hozzá, mi majd megyünk utánatok ». Néhány eléggé hihetetlen jelenet is lejárott a villamosokon: néhány állambiztonsági vagy belügyes embert, aki egyenruhában mert felszállni, gúnyolni kezdtek az utasok, lökdösték, köpködték őket, lekapták tányérsapkájukat, körbedobálták: gombjukszakadtan, sapkavesztetten kászálódtak le a szerencsétlenek. Hát igen, még ennél a békésnek tartott népnél is lehetett néhány ilyen túlkapást tapasztalni. Magam is láttam ilyesmit, sőt részt is vettem hasonló lázadásban.

A nyomozás idején, a kihallgatások után, azután a börtönben, rabtársaimmal arra a következtetésre jutottunk, hogy « ha a belügy nem járt volna el megfelelő gyorsasággal » (ami a hivatalos megfogalmazása volt az eseményeknek), vagy ha Kádár nem kérte volna az orosz csapatok második beavatkozását (ez volt a mi változatunk), biztosan Romániában is úgy történtek volna a dolgok, mint Magyarországon.

Az évek múltak; lassan megváltozott az akkor hangoztatott vélemény; a végén a visszájára fordult. Ma már azt hiszem, hogy ha a biztonsági szervek lassan reagáltak volna is, vagy ha a november 4-i esemény később következett volna be, vagy egyáltalán be sem következik — szóval ha 1956-ban a magyar kisebbség az orosz s szállás-csinálóit, Romániában akkor sem változott volna a helyzet. Vagy alig változott volna.

Mi románok ugyanis — a szabályt erősítő kivétellel — épp csak morgolódnak bácsik vagyunk. Az biztos, hogy elégünk van a feljebbvalókból, a hatalmasokból, de hát — felborítani mindent, csak úgy ukmukfukk? Más lenne, ha az amerikaiak bejönnének, vagy... a kormány valami rendeletet tenne közzé... Forradalmárkodni? Tudjuk mi azt, Romániában az ilyesmi nevetség tárgya. S mi nem szeretjük, ha kinevetnek minket.

1956 ősze... Húsz év múlt el azóta. Húsz év, a börtönökkel, a magyar vérrel, a cseh megalázás és méltóság könnyeivel, a lengyel munkások sorozatos kétségbeesett lázadásával... Húsz év, s ez idő alatt mi a « magyar ügyért elítélt diákok » megpróbáltuk, hogy ne kerüljünk ismét börtönbe (nem mindig sikerült), másrészt szembe kellett

nézni volt börtöntársaink, ismerőseink, sőt néha családtagjaink gúnyos, néha ellenséges megjegyzéseivel: « Nahát, azt hittétek, erősebbek lesztek *náluk?* », vagy « Ha tudnád, mit szenvedtünk miattad! » és: « A diák az csak tanuljon, miért kellett provokálni *ezeket?* » A « magyar ügyért » lefogott diákokat mindenért elmarasztalták a többiek. Amikor a zsilavai börtönben először hallottam ezt a vádat egy politikus szájából, elöntött a méreg, nekiugrottam. Úgy éreztem, ekkora méltánytalanságot meg kell torolni. Később megtanultam, hogy uralkodjam az érzelmeimen. Uralkodtam is rajtuk, amikor éjnek idején haldokló cellatársamnak orvost követeltem, s amidőn utolsó erejét összeszedve így szólt a beteg: ne zavarj a fegyőrt — abbahagytam az ajtórángdosást, az ordítózást.

1956 ősze... Mi, egykori fegyencek örökre viseljük a húsz év előtti idők bélyegét.

1956... Sötét évforduló: amire emlékezünk, az a letartóztatás, a verés, az éhezés, a börtön, a rendőri nyilván tartás — a rendőrileg nyilvántartott szabadlábbon-lét... De nagyszerű is az évforduló: az alávetettek tömegében mi voltunk azok, akik — ha nem cselekedtünk is — legalább beszéltünk.

Úgy látszik, mi románok mindig ebben a forradalom előtti stádiumban toporgunk. Talán mert még a történelem előtti korban élünk...

(A párizsi « *Cahiers de l'Est* » 1976. évi 8. számában « *Vingt ans après* » címmel megjelent szöveg alapján.)

Egy prágai megemlékezés

Az alábbi írás 1968 június 13-án jelent meg a prágai « Literární Listy » c. hetilapban (a Csehszlovák Írók Egyesületének hivatalos lapjában), Oswald Machatka tollából, Nagy Imre elítéltetésének tizedik évfordulója alkalmával.

« A jogszerű bizonyítás megerősíti, hogy Nagy Imre és társai, revizionista és burzsoá-nacionalista felfogásuk következményeképpen az imperialista burzsoázia legreakciósabb erőinek szövetségeseivé váltak, elárulták a munkáshatalmat, a nép demokratikus rendjét, a magyar nemzetet, szocialista hazájukat. » (Idézet a bírósági ítélet indoklásából, Nagy Imre büntárgyalásának befejeztével.)

A tárgyalásról szóló jelentés és az ítélet 1958. június 17-én került nyilvánosságra. Nagy Imrével együtt három társát is kivégezték; 1956 októberében mindnyájan a Magyar Szocialista Munkáspárt előkészítő bizottságának tagjai voltak. Sok más vádlottat hosszú börtönbüntetésre ítélték. Nagy Imre közvetlen munkatársa, Losonczy Géza, a börtönben pusztult el.

Ez volt az 1956-os őszi események zárófejezete, Nagy Imre — a neves magyar államférfi és tudós — pályafutásának vége. Nagy Imre ezt vágta a sztálinisták szemébe: « Megfeledkeztetek az emberről, társadalmi viszonylatairól, erkölcsi és etikai problémáiról! » Ez a szemrehányás előhangja volt a ma napirendre kerülő kérdésfeltevéseknek.

Fejtő Ferenc, a magyar származású francia közíró, azt írja, hogy Nagy Imre jellemében az erkölcsi pátoasz, méltóság és becsület elméleti naivitással és az energia hiányával párosult. Úgy hírlík, hogy Nagy Imre úgyszólván kivégeztetésének percéig írt a börtönben. A bíróság előtt mindvégig tagadta az ellene emelt vádakat. Ellentétben a korábbi boszorkányperek úgyszólván véletlen áldozataival, ő a sztálinizmus ízig-véríg meggyőződött ellenfeleként halt meg.

Paraszt családból származott; az első világháborúban oroszországi hadifogolyként került kapcsolatba a kommunizmussal; vörös katona is volt. Hosszú éveket töltött a Szovjetunióban, mint politikai száműzött. Már a 30-as évek elején a parasztság helyzete iránti érdeklődése, valamint a mezőgazdasági kérdésekben való jártassága, ellentétbe hozta őt a Magyar Kommunista Párt akkori — erősen szektárius — vezetőivel. Nagy Imre nem fogadta el azt a nézetet, hogy a parasztság a forradalom lappangó ellensége, sem azt, hogy a forradalmiság legfőbb ellenfele Magyarországon a szociáldemokrácia. 1938-ban nyíltan Csehszlovákia védelmére kelt a német és magyar irredentizmussal szemben.

Nagy Imre szembeszegülése Rákosi 1948-as mezőgazdasági kollektivizálási tervével volt a két ember első komolyabb összetűzése. A Rákosival folytatott eredménytelen viták nyomán Nagy Imre kijelentette, hogy a magyar parasztság sorsának ílyetén eldöntése a szocializmus tévútja. Az 1953-as események neki adtak igazat. Több évi kegyvesztettség és politikai mellőzés után miniszterelnök lett és egy gazdasági tervet kezdeményezett, amely hivatva lett volna kivezetni az országot a gazdasági válságból. Nagy Imre szembefordult a közzgazdasági önállóság autarkias kísérleteivel és a nehézipar erőszakos fejlesztésével. A hangsúlyt a könnyűiparra kívánta helyezni, s legfőképpen a súlyosan elhanyagolt mezőgazdaságra. Politikai téren vissza akarta adni az országgyűlésnek igazi hivatását, s a kormányt olyan intézménnyé akarta átalakítani, amely kellő hatalommal bír az állam ügyeinek intézésére. Az intelligencia és a parasztság társadalmi reha-

bilitálását hirdette és az igazságtalanságok áldozatainak jogorvoslását kezdeményezte.

Terveit azonban nem tudta véghezvinni. A kompromisszumos megoldás, amely Rákosit és cimboráit a Párt és a közgazdaság vezető állásaiban hagyta meg, lehetetlenné tette erőfeszítéseit. 1955-ben Nagy Imre lemondásra kényszerült a kormányelnökségről, egyetemi tanszékét elveszítette és kizárták a Pártból mint « revizionistát ». Újfent kényszerű visszavonultságban kellett élnie, s ezalatt dolgozta ki elgondolásait a szocializmusról. Egyre-másra küldte a javaslatokat a Párt központi bizottságának, abban a naív hitben, hogy igazolni tudja nézeteit és el tudja hárítani magáról a revizionizmus vádját. Eme tanulmányai a szocializmusról utóbb számos nyugateurópai országban könyvalakban is megjelentek.

Nagy Imre bírálata a totalitárius parancsuralomról és humanista felfogása a szocializmusról bebizonyította, hogy nyílt és őszinte szószólója a szocializmus demokratikus és nemzeti alapelveinek. Abból a felismerésből indult ki, hogy a totalitárianizmus, idegen példaképek szolgai majmolása és a képmutató talpnyalás egymástól elválaszthatatlanok; azt írta, hogy a szovjet tapasztalat utánzása megfosztja a népi demokráciát mind népi, mind demokratikus jellegétől. A demokrácia helyreállítását a nemzeti tulajdonságok tiszteletben tartásával és a szocializmushoz vezető különböző útvonalak elvével kapcsolta össze. Azt tartotta, hogy a szuverénitás és a nemzeti függetlenség nélkülözhetetlen feltételei a nemzeti tulajdonságok szabad játékának. Rákosi hűbéresi viszonya a Szovjetunióhoz, valamint a szocialista államok közötti egyenlőtlen viszonylatok arra a meggyőződésre vezették, hogy a függetlenség záloga a katonai erőcsoportoktól való tartózkodás, lényegileg a semlegesség. De azt is világosan látta, hogy ez nem azonnal megoldható feladat, s nagy mértékben függ a szocialista országok helyzetétől és a nemzetközi fejleményektől. Nagy Imre véleménye szerint azonban Magyarországnak passzív szerepet kell játszania a katonai erőcsoportok viszonylatában és nemzetközi tevékenysége során fokozatosan elő kell készítenie a semleges állammá való átalakulást.

Ezek a nézetek magyarázzák Nagy Imre érzelmeit Jugoszlávia irányában: Tito országát mintaszerűnek tekintette ebből a szempontból. Ő volt az első államférfi a szocialista világrendben, aki azt írta, hogy a jugoszláv kommunisták politikai és elméleti elveit nem a marxizmustól való elhajlásnak kell tekinteni, sem valamifajta burzsoá ideológiának, sem « imperialista ügynökök » áskálódásainak, hanem a marxizmus alkotó alkalmazásának a jugoszláv viszonyok közepette. Ámde Nagy Imre nem mindenben kívánta utánozni Jugoszláviát. Írásaiban hűvösen kezeli a munkásság gyári önkormányzatát, a decentralizációt és más hasonló jugoszláv különlegességeket. Annyi világos, hogy nem lelkesedett a jugoszláv politikai rendszerért. Többpártrendszer létesítését Magyarországon föl se vetette, ámbár az elvet helyeselte más országok esetében. A demokrácia biztosítékát főképpen a Párt belső demokratizálódásában látta, valamint a polgárság, a nép köztevékenységében. Már 1955-ben azt az elgondolását nyilvánította ki (mennyire időszerű ez ma a mi számunkra!), hogy a Párt vezető szerepe nem lehet automatikus, ezt a szerepet állandóan felül kell vizsgálni a Párt valódi társadalmi befolyásának tükrében, nem pedig aszerint, mi a kívánatos. Ugyanakkor hangoztatta, hogy « a tömegek bírálata » alkalmas arra, hogy « elsöpörje a hatalmaskodókat ».

Az 1956-os októberi események kezdetén — október 23-24 éjszakáján — Nagy Imre ismét miniszterelnök lett. Párttagságát is visszanyerte. Néhány napig vezette a kormányt, de az események átcsaptak a feje fölé. Olyan fordulatok következtek be, amelyekre sose számított, — mint például az új politikai pártok és a munkástanácsok. A Magyar Dolgozók Pártja (azaz a kommunista párt) megszűnt létezni. Nagy Imrére kívülről is, belülről is roppant nyomás nehezedett. Van, aki azt tartja, hogy cselekvésre alkalmatlan ember volt, akit az események löktek ide-oda. De van rá bizonyíték, hogy alig pár nappal kormányra jutása után az kötötte meg a kezét, hogy a politikai rendőrség állandó felügyelete alatt állott.

Az én véleményem szerint Nagy Imre nem volt falevél, amit ide-oda fúj a szél. Céltudatos erőfeszítéseket tett,

hogy Magyarország számára biztosítsa a semlegességet; joggal hihette, hogy erre elérkezett az alkalmas pillanat, hiszen a semlegesség követelését, és a varsói szerződésből való kiválást az egész nemzet egyhangúan helyeselte, s e kérdések nyilvánosan fel voltak vetve. Az október végén újjáalakult Szociáldemokrata Párt vezetői szintén egyetértettek vele ebben.

Úgy látszik azonban, hogy a vezetőség — Nagy Imrét is beleértve — kevésbé tudta felmérni a nemzetközi erőviszonyokat. A helyzet igen kedvezőtlen volt az ő szempontjukból — elég, ha a szuezi válságot idézzük. Vannak, akik felhívják a figyelmet Nagy Imre egyik jellemvonására: naív módon ragaszkodott illúzióihoz és elméleti elképzeléseihez, szemben a tényekkel. Az amerikai történész, P. Zinner *Forradalom Magyarországon* c. könyvében azt írja, hogy Nagy Imre görcsösen ragaszkodott annak az elhatározásának helyességéhez, hogy ki kell válni a varsói egyezményből, s meggyőződéssel hangoztatta, hogy a Szovjetunió mennyire fogja értékelni a « semleges, de őszintén baráti Magyarországot »... Nagy Imre kétségbeesett felhívása a nagyhatalmakhoz, hogy garantálják Magyarország semlegességét, amikor már a szovjet tankok az ország határán dübörögtek, vészkiáltás volt, ami ismét bizonyítja, mily kevés érzéke volt Nagy Imrének a nemzetközi helyzet való tényei iránt.

Az országos zűrzavar, valamint szervezetlen fegyveres csoportok ténykedései ürügyet nyújtottak a szovjet katonai beavatkozásra, a « szocializmus védelmében ». Nagy Imre ingadozó belpolitikáját Tito is bírálta híres Pula-i beszédében, 1956 november 11-én. Tito ebben azt mondta, hogy Nagy Imre kormánya mit sem tett a közrend helyreállítása érdekében, ehelyett mindössze a varsói egyezményből való kiválását jelentette be, « mintha az lett volna a legfontosabb dolog; mintha a varsói egyezményből való 'kiválásnak' egyáltalán lett volna valami értelme ». Tito tisztában volt vele, hogy Nagy Imre kormányának nem lett volna szabad semmilyen ürügyet adnia a beavatkozásra; elsőrendű feladata lett volna a helyzet megszilárdítása az országon belül, s amennyiben tényleg egy újfajta szocializmust kívánt létrehozni, azon

pozitív fejleményekre kellett volna építenie, melyeket az októberi események spontán kínáltak. A jugoszláv vezetők elsősorban a munkástanácsokra gondoltak, s úgy vélték, ezek lehettek volna alapjai egy újfajta demokratikus szocializmusnak. Kardelj Edvárd sommásan foglalta össze a szovjet beavatkozás — és Nagy Imre baklövésének jelentőségét, mikor azt mondta, hogy a Szovjetunió vajmi kevesett törődött a szocializmust fenyegető veszéllyel, de annál többet a nagy hatalmi egyensúllyal, a nemzetközi helyzet adottságai alapján.

Romániába való elhurcoltatásának első pillanatától kezdve (a hírek szerint a szovjet katonai rendőrség vitte oda, miután barátaival elhagyta a budapesti jugoszláv nagykövetséget), egészen tárgyalásának idejéig, a Nagy Imrére zúdított vádak tulajdonképpen Jugoszlávia ellen irányultak. Nagy Imre ellen a fő vád az volt, hogy a « nemzeti kommunizmus » ideológusa; a « nemzeti kommunizmus » viszont árulásnak számított, a szocializmus táborának szétzúzására irányuló eszköznek. Magán a tárgyaláson is a « nemzeti kommunizmus » vádja játszott a főszerepet. A tárgyalásról szóló jelentés ugyancsak élénken emlékeztet ama bírósági jegyzőkönyvekre, melyek nálunk, Csehszlovákiában váltak hirhedtté. De ezekkel ellentétben, a Nagy Imre tárgyalásáról szóló jelentés névtelenségével tűnik ki. Nem említi azoknak a nevét, akik a tárgyalást lefolytatták, nem derül ki a tárgyalás helye és ideje, sem az ítélet végrehajtásának időponja. Csak annyit mond, hogy Nagy Imre vezető szerepet játszott egy ellenforradalmi felkelés előkészítésében. Azzal vádolták, hogy mind otthon, mind külföldön a legreakciósabb elemekkel szövetekezett. Az ítélet stílusa az 1949-es Kominform-határozatra emlékeztet ('Tito és a jugoszláv kémek és gyilkosok bandájának ügyében'). Tények helyett politikai közhelyeket és gyalázkodásokat hallunk, mint pl. hogy Nagy Imre és társai « a nemzeti kommunizmus kalóz-lobogója alatt hajóztak » és ehhez hasonlókat. A magyar jogrendszer egyes szakértői kiemelték a hagyományos 'stylus curialis' hiányát, és rámutattak a szovjet és magyar politikai rendőrség rosszul leplezett kezenyomára.

Nagy Imre halála a szocialista világ szégyene volt és a kommunizmus ellenségei ezt jócskán ki is használták. A szocialista országokban állítólag « örömmel üdvözölték », viszont a világ demokratikus közvéleménye heves elítéléssel fogadta a hírt. A jugoszláv kormány tiltakozott, kétségbe vonta a tárgyalás jogszerűségét, visszautasította a vádaskodást, miszerint Nagy Imre elárulta volna a szocializmust — s leszögezte, hogy kivégzése egy ideológiai ellenfél láb alól való eltétele volt.

A kivégzés mintegy jel volt egy újabb hadjáratra a jugoszláv « revizionizmus » ellen: bosszúhadjáratra, amiért nem sikerült Jugoszláviát visszahódítani a « szocialista tábornak ». A támadás igazi célja az volt, hogy intelemként szolgáljon más « revizionisták » számára és csírájában fojtson el minden kísérletet a « nemzeti kommunizmusra ». Például a lengyel párt vezetősége — mely mindaddig némileg külön véleményen volt a magyar eseményekkel kapcsolatban s nem tekintette azokat egyszerűen ellenforradalminak, mint a többi pártok — most új hangokat hallatott: Gomulka kijelentette, hogy egyetért az ítélettel, s tagadta, miszerint tiltakozott volna Nagy Imre kivégzése ellen. 1958 június 23-án a belgrádi 'Politika' azt írta, hogy Nagy Imre sorsa szörnyű intelem mindazok számára, akik ellene vannak a sztálinizmus újjászületésének, s feltehetőleg fokozni fogja a feszültséget Jugoszlávia és a többi szocialista ország között. A « szocializmushoz vezető különböző utak » elvének gyökeres elvetése és a hisztérikus rikoltozás a « nemzeti kommunizmus » ellen mindennapos jelenségek voltak azokban az időkben.

Nagy Imre nézetei a szocializmusról megjelentek angolul és franciául, az utóbbi nyelven találó címmel: 'Kommunizmus, amely nem feledkezik meg az emberi lényről'. Nekünk is meg kell ismernünk ezeket a gondolatokat, melyek megannyi későbbi fejlődési jelenségnek lettek előfutárai, s manapság inkább érdeklődést, mint riadalmat keltenek.

(Schöpflin Gyula fordítása)

Lengyel forradalom 1981 (Újabb szövegek)

1981 nyarán a lengyel forradalom minden jel szerint új szakaszba lépett. Követelései radikalizálódtak s a gazdasági kérdésekről mindinkább a politikai színtérre tolódtak át. A változás három főbb okcsoportra vezethető vissza. Az első: a « Szolidaritás » átütő sikere, (csaknem tízmillió feliratkozott tag a szeptemberi kongresszus idején, amihez még hozzá kell számítani a földműves tagozatok több mint hárommillió tagját). A « Szolidaritás » szervezeteinek, fellépéseinek és szabad sajtójának hála, a lengyel társadalom egy év alatt belsőleg úgyszólván felszabadult, ennek minden lelki következményével együtt. A második okcsoport: az állami keretek megrendülése és a gazdasági élet szinte teljes összeomlása. Ebben a helyzetben a kezdeti ár- és bérkövetelések minden jelentőségüket elvesztették. A harmadik ok végül: a szemben álló fél hajthatatlansága. A júliusban tartott pártkongresszus után sokan a dialógus feléledését várták: ennek ellenkezője következett be. A párthatalom — amely az ország lakosságának legfeljebb egy ötödét tudja maga mögött — még a gdanski kompromisszum egy részét is vissza akarja vonni. De még ha mást is akarna, az orosz nyomás merev elzárkózásra ítélte.

Ilyen körülmények között ült össze július végén a « Szolidaritás » országos koordinációs bizottsága, hogy a szeptemberi kongresszus előkészületei kapcsán az új helyzet által követelt stratégiáról tárgyaljon. A vita központjában Jacek Kuron felszólalása állott, amelyet az alábbiakban teljes szövegében közlünk. (A koordinációs

bizottság ülésének anyagát, s benne Kuron beszédét, a « Szolidaritás » Varsóban hivatalosan megjelenő hetilapja közölte 1981 augusztus 7.-i számában; mi is ebből vettük át.) Kuron mint politikai stratégia arra az alapkérdésre keresett választ, hogyan lehet továbbhaladni anélkül, hogy a forradalom kiváltaná a szovjet beavatkozást. A továbbhaladás létfontosságú, ha el akarják kerülni a teljes fölbomlást. De olyan célt kell kijelölni — s Kuron ezért javasolja az öngazgatást, a gazdasági hatalom alulról való újjászervezését — amely a fennálló állambatalmi keretekkel is összeegyeztethető.

Kuron öngazgatási programja széleskörű egyetértésre talált az országos koordinációs bizottságban. Jozef Rulewski, a bydgoszcki szakszervezetek elnöke volt az egyetlen, aki ellene szólalt fel. Rulewski álláspontja szerint — amelyet az idézett aug. 7.-i szám ugyancsak részletesen ismertet — a munkás-öngazgatás is csak egy bolsevik mítosz; amire az országnak most szüksége van, az a szakképzett igazgatás, a jó gazdasági szervezők. Rulewski attól is fél, hogy a helyi öngazgatással egy kétértelmű intézmény-rendszer jön létre a pártállam és a szabad szakszervezetek között. Hadd emlékeztessük olvasóinkat arra, hogy ezt a vitát — más formában — a Nagybudapesti Központi Munkástanács is lefolytatta, 25 évvel ezelőtt. (Lásd erre vonatkozóan fentebb Claude Lefort és Bill Lomax írását.)

A lengyel forradalom azonban rövidesen a fenti tanácskozás után túlhaladt a Kuron által felmért határokon. A « Szolidaritás » szeptemberi kongresszusának első ülésszaka két határozatot fogadott el, amely nyíltan kesztyűt dob a párthatalom arcába — sőt a szovjet hataloméba is —: az egyik a szabad választásokra vonatkozik, a másik pedig felhívást tartalmaz Kelet-Európa népeihez, s szabad szakszervezetek alakítására buzdítja őket. (Lásd alább.) Ez utóbbival a lengyel forradalom első ízben lépett ki a tisztán nemzeti keretből. Amikor e sorokat nyomdába adjuk, azaz szeptember végén, még nem világos, hogy a szovjet-kommunista tábor milyen ellenintézkedésekkel válaszol erre a kettős kihívásra.

Jacek Kuron felszólalása

Hadd kezdjem azzal, amiről Andrzej beszélt, mert amit mondani akarok, az ő szavaihoz kapcsolódik. Szándékosan nagyon brutálisan fogom magam kifejezni, talán el is túlzok néhány dolgot. Úgy tűnik, hogy a hatalom gyakorlásának jelenlegi rendszere megszűnt létezni. Van Központi Bizottság, van kormány, van Politikai Bizottság, de nem töltik be, nem is tudják betölteni funkcióikat. E tekintetben eltér a véleményem jónéhány kollégáétól, mert én a hangsúlyt főleg arra helyezem, hogy nem tudják betölteni funkcióikat. Nem arról van szó, hogy nem akarják; egyszerűen nem tudják. Miért állítom ezt? Egy teljesen konkrét példára hivatkozom. Azt szoktuk mondani, hogy a hatalomnak nincs programja. Ebben van egy adag igazság. Nincs semmiféle elfogadható programjuk arra, hogy miképpen lábolhatunk ki a társadalmi válságból. De az újságárusoknál lehetett venni egy ilyen programot, amely a válság leküzdését és a gazdaság stabilizálását célozta. Én vettem egyet és szeretném megmondani az államnak, hogy azon a programon lehet vitatkozni, hogy az egy jelentős dokumentum. A kormány kiadta és a kioszokban egy pár zlotyért meg lehetett vásárolni. És mi történt vele? Semmi. Olyan levél volt ez, amelynek nincsen címzettje, mert ahhoz, hogy kijussunk a válságból, hogy a gazdaságot talpraállítsuk, ebben az országban egy társadalmi tömegmozgalomnak kellene létrejönnie, mely az egész társadalom mozgalma. Ilyen mozgalom nem jöhet létre, ha nem dolgozza ki demokratikus módon a maga programját, a kormány és a hatalom szerepe pedig az lenne, hogy megszabja a vita kiindulópontját. De a kormány erre nem képes, mert hogyan is? Milyen intézményekhez címezze? Terjessze be a Sejmnek (az országgyűlésnek)? Dehát a Sejm nem képviseli a társadalmat és nincs áttétel a Sejm és a társadalom között. A Sejm úgy fogadja el és szavazza meg a programot, ahogy a kormány elrendeli, tehát szőröstől-bőröstől ugyanaz a program lesz, amelyiket az újságstandon mint

kormányprogramot megvettem, csak ezután a Sejm programjának fogják nevezni, de különben ugyanaz marad.

A hatalom képtelen arra, hogy a társadalommal együtt dolgozzon ki programot. Azelőtt sem volt rá módja, csak lehetősége volt arra, hogy az intézmények, az információ és a döntések monopóliumára támaszkodva gyakorolja a hatalmat. Mi szétzúztuk ezt a hármas monopóliumot, és a hatalom gyakorlásának rendszere összeomlott. S éppen ezért rendkívül találónak tartom azt a megfogalmazást, amely szerint forradalom zajlott le. Forradalomról beszélünk, ha megdőlt a korábbi rend. Ez így igaz, az a rend megdőlt, és akkor most mi van? Semmi. Azt a helyzetet, amelyben most vagyunk — s ez a legdrámaibb benne — az jellemzi, hogy a régi rend megdőlt, de még csak kísérlet sem történt arra, hogy újat teremtsenek. Az jellemzi, hogy társadalmi vákuumban élünk, hogy a gazdasági és a társadalmi élet különböző intézményei szétesőben vannak, s e téren semmi sem változik. S nem is változhat meg, mivel nincsenek olyan erők, amelyek változtatást kezdeményezhetnének. Miért nincsenek? Ha « forradalom »-ról beszélek, akkor úgy tűnik, mintha valamiféle múltbeli forradalmakra hivatkoznék, amelyeket a hatalom megragadása céljából hajtottak végre. A régi rend összeomlása után a forradalmi erők többnyire államhatalommá váltak, még hozzá azonnal. Hogy ez az államnak és a társadalomnak a javára vagy a kárára szokott-e válni, abba nem akarok belemenni, de mindenesetre ez így szokott történni.

Időközben azonban nálunk megteremtődött a « Szolidaritás » szervezete, mely az üzemi, a társadalmi, a nemzeti érdekek védelmének — a hatalommal szembeni védelmének — tömegszervezete, s emiatt nem veheti kezébe a hatalmat. Itt szeretném megjegyezni, hogy a dolgok ilyen állását és azt, hogy ennek mindenki tudatában van, milyen fontosnak tartom. Szeretném a figyelmet felhívni a következő érdekes jelenségre: minden eddigi forradalomban, attól kezdve, hogy a forradalmi szervezetek megragadták a hatalmat, a társadalom, a nép, a tömegek védtelenekké váltak, nem volt, aki megvédje őket, el-

vesztették szervezeteiket, melyek államhatalommá alakultak át. Nekünk azonban van egy ilyen szervezetünk, amely megvédi a társadalmat bármilyen hatalommal szemben. S ez rendkívül erősen tudatosodott. Egyébként ezzel magyarázható a pártra való tömeges hivatkozás, hiszen szüntelenül halljuk: « szólítsuk fel a pártot ». Már ebben a teremben is többször elhangzott ez. Honnan ered ez?

Annak tudatából, hogy a « Szolidaritás » nem végezheti el a rendszer átalakítását és kiépítését, tehát felszólítjuk a pártot, hogy ő tegye meg. Szeretnék itt egy pillanatra megállni és felhívni a figyelmet arra, hogy az így meghatározott helyzet rendkívül drámai és számunkra létfontosságú, mert a hajó csakugyan süllyedőben van. Ha ugyanis magunkat szakszervezetnek kívánjuk tekinteni, amihez a kormány nagyon is ragaszkodik, akkor emlékezünk kell arra, amit Zbygniew Bujek mondott a varsói konferencián: amennyiben szakszervezet vagyunk, tengeresz-szakszervezethez hasonlítunk egy süllyedő hajón. És akkor mit tegyen ez a szakszervezet? Harcoljon rövidebb munkaidőért? Azért, hogy a kapitány jobban bánjon a matrózokkal? Fizetésemelésért, amit majd akkor kapnak meg, ha a hajó befut a kikötőbe? Az élelmiszer-fejadag növeléséért nem lehet harcolni, mert élelmiszerből csak annyit lehet kiosztani, amennyi van. Csak arra ügyelhetünk, hogy a fejadagokat egyenlően osszák el, de be kell látnunk, hogy ez ostobaság, ha az a veszély fenyeget, hogy a hajó elsüllyed. Nem mintha az elosztásnak nem volna jelentősége, de hogy jön ez az alapvető kérdéshez?!

És ez az igazi probléma, amelyet tudatosítanunk kell, amelyre reflektorunkat rá kell irányítanunk. Röviden, arra kel választ adnunk, hogy mit és hogyan cselekedjünk annak érdekében, hogy a hajót mindannyian, együttes erővel megmentjük. Mit tehet a szakszervezet, le kell-e mondanunk vagy sem a szakszervezet szerepéről? Milyen lehetőségei vannak mozgalmunknak?

Ez az a probléma, amely tegnap óta gyötör, amióta a vita megindult, mert egész idő alatt az volt az érzésem, hogy fejtetőre állított kérdéseken vitatkozunk. Magam

is ilyen « fejtetőre állított » követelményre jutottam, tudatosan azt a következtetést vontam le, hogy: « az élelmiszer-fejadagoknak meg kell maradniuk a régi szinten » és hogy ennek érdekében sztrájkolni fogunk. Ily módon máris kijelöltük, hol szálljunk porondra. Holott a jelenlegi helyzetben, mint a politikai tevékenységben általában — s amit csinálunk, az nem más, mint politikai tevékenység — ki kell jelölni a legfontosabb kérdéseket, hogy azokért szálljunk harcba.

A radikalizmus ugyanis nem abban áll, hogy bármiért, bárhol összeütközést robbantsunk ki, hanem csak a legfontosabbakért, amelyekért okvetlenül harcolni kell, s hogy elkerüljük a kevésbé fontos problémákat. Meggyőződésem, hogy a hajó megmentése szempontjából nem az a legfontosabb, hogy az élelmiszer-fejadagokat ne csökkentsék. Ez hamis konfliktus. Ha ezt nem mondjuk ki, akkor olyan mozgalom indul el, amely szétveri a szakszervezeteket és minden egyebet. És mivel miránk várna e mozgalom irányítása — mely csak zsákutcába vezethet — úgy vélem, tudatosítanunk kell, hogy itt nincs nyernivalónk. Azazhogy ha nem augusztusban, akkor szeptemberben elérhetjük a fejadagok felemelését, rászoríthatjuk a kormányt arra, hogy pótlólagos bevásárlásokat eszközöljön. Ezt el kell érniünk, de ezzel mit sem változott a szakszervezet, a mozgalom, az ország, az állampolgárok helyzete. Semmi sem változik. Sőt, a helyzet még rosszabbodhat is, mert a kormányra gyakorolt nyomás arra vezet, hogy más területeken hoznak megszorításokat.

Az alapvető probléma a következő: kinek kell ebben a helyzetben programmal előállnia és milyen korlátozó határok között kell a programot kimunkálni. Lezajlott a forradalmunk és a fenti kérdésre értelmesen kell válaszolnunk. Azazhogy tudnunk kell, vajon meg akarjuk-e hódítani a hatalmat, úgyis mint szakszervezet, vagy mint párt, vagy pedig más rendszert akarunk teremteni. Ettől nagyon sok minden függ. Mert például tegnap felvetettük az előzetes cenzúra megszüntetéséért való harcot: nagyon nemes cél és én magam mindig is kitartok mel-

lette. Csakhogy ebben a harcban olyasmire fordítanánk figyelmünket, ami inkább következmény, mint ok. Mert vagy elhatározzuk, hogy harcolunk a teljes demokráciáért, az egész nép korlátlan, teljes hatalmáért — s ebből következik az előzetes cenzúra és mindenfajta cenzúra eltörléséért való harc — vagy pedig elismerjük, hogy korlátokat kell szabni önmagunknak, s ha ezt meg tesszük, akkor kelleetlenül ugyan, de szükségképpen beleegyezőn valamiféle előzetes cenzúrába. S ezt a döntést meg kell hoznunk, mert a kérdés átgondolása nélkül féltő, hogy ostobán dönt az ember.

Elsődlegesnek tűnik előttem az a kérdés, hogy kell-e korlátokat szabni önmagunknak? Vajon ennek a forradalomnak korlátok közé kell-e szorítania önmagát? Meggyőződésem szerint igen. Most nem fejtegetem tovább ezt a kérdést. Úgy vélem, hogy ha olyan tevékenységbe fognánk, amelyet a szovjet vezetőség közvetlen veszélynek fogna fel, akkor bevonulnának. Erről meg vagyok győződve. Ezzel kapcsolatban azt gondolom, hogy a forradalomnak tudatosan korlátoznia kell önmagát, hogy elkerülje ezt a veszélyt. Az a vita, hogy bevonulnak-e vagy sem, tisztán spekulatív jellegű, de egy dolog biztos, mégpedig az, hogy a bizonyításnak csupán egyetlen módja van. Ezt a kockázatot pedig nem szabad vállalnunk.

Térjünk most át a párttal kapcsolatos követeléseinkre.

Ezek azon a meggyőződésen alapulnak, hogy a politikai lépések a pártból indulnak ki. Van a pártnak egy bizonyos modellje, az úgynevezett új típusú lenini párt (később máshol is utánozták), amely elvégzi a politikai előrelépéseket. E modell szerint a párt az állam mintája. Abban a pillanatban, amikor a párt a hatalmat megragadja, párthatalommá alakul át. Szerintem nem szabad ilyen pártot építeni: én minden ilyen rendszernek ellene vagyok. A fent említett párt épp most esik széjjel szemünk láttára. Semmi sem változna azáltal, hogy olyan új rendszert építenénk ki, amelyben csak a zászlók színe lenne más — mert a dolog lényege nem az, hogy milyen színű zászlót aggatunk ki, hanem hogy milyen a hatalom gyakorlásának módja. A párttal kapcsolatos másik gondolat:

a harc a szabad választásokért. Ezek szerint helye volna olyan pártoknak, amelyek harcolnának a szabad választásokért és választási programot dolgoznának ki. Úgy vélem, hogy a fentebb említett okok miatt (önmagunk korlátozása) nem szabad ma harcba kezdenünk a szabad választásokért, mert jobban járunk az 1984-es választásokkal. Azért sem szabad ma ebbe a harcba belefognunk, mert helyzetünk rendkívül drámai, és a szabad választások kérdésének felvetése sürgős és elengedhetetlen megoldásokat halasztana el.

Mi marad tehát? Miután a « Szolidaritás » nem szervezhet meg egy új rendszert, mert azt az egész társadalomnak kell megszerveznie, új igazgatási szervezeteket kell kiépíteni. Nem szabad párttá válnia, hanem öngazgatási mozgalommá, mely a gazdaság, az üzem, a terület igazgatásának szervezete lesz. Az öngazgatásért való harc az elsődleges. S olyan öngazgatásról van szó, amelynek aktuális programja lehetővé teszi a válságból való kilábolást. A mezőgazdaság megjavítása is az öngazgatási mozgalmak feladata lenne, nem pedig a kormányé, amely gyakorlatilag nem létezik.

Azt gondolom, hogy jelenleg az öngazgatásért kell elsősorban harcolnunk, olyan öngazgatásért, amely magára vállalja a demokrácia alulról való felépítését, s egyezersmind központilag is szerveződik, tehát egyben alapvető hatást gyakorol a gazdasági tervre. Ezt ma kell megtenni. Ebből következik, hogy a szakszervezet, ahol módja van, felveszi a harcot az öngazgatás formájának kialakításáért és azért, hogy ennek az öngazgatásnak joga legyen kidolgoznia a reformot illető saját elveit. Úgy gondolom, nemcsak jogunk, hanem kötelességünk minden lehetséges eszközt megragadni, természetesen értelmes módon, azaz a helyes sorrendben, megfelelő előkészítéssel, stb. Nem úgy, ahogyan például a LOT (Lengyel Légiforgalmi Társaság) igazgatója körüli civakodás kezdődött és ahogyan ezzel kapcsolatban bevetettük az egész szakszervezetet.

Megpróbáltam felvázolni, miként látom a kivezető utat, ahelyett, hogy a helyzet értékeléséről beszéltem

volna. De azért engedtem ezt meg magamnak, mert véleményem szerint ez a helyzet megközelítésének viszonylag jó módja. A szakszervezetekben ritkán vitatjuk meg a kialakult helyzetet — kár pedig — s arról sem vitázunk, hogy melyek a lehetséges veszélyek és az elkerülhetetlen korlátok, s hogy mit kell tennünk ebben a helyzetben. Pedig ez tenné lehetővé számunkra, hogy kijelöljük a harcok és konfliktusok mezejét.

Mert van egy másik álláspont is, amelyik azt hangoztatja, hogy a hatalom erős, hogy ellenünk cselekszik, hogy az a terve, hogy kiéheztet bennünket s így kényszerít vissza a korábbi állapotba. Úgy vélem, ez hibás nézőpont. Ez az az álláspont, amelyikről nem érdemes vitázni, függetlenül attól, hogy a kormány nem tud (mert meg van bénulva), vagy nem akar változtatni és tudatosan akarja visszafelé forgatni a történelem nagy kerekét. Az eredmény ugyanaz: a kormány nem kormányoz és nem tesz semmit az ország megmentéséért. Ez a feladat a társadalomra hárul. Az első kérdés az, vajon a « Szolidaritás »-nak kell-e közvetlenül magára vállalnia ezt a feladatot. Úgy gondolom, hogy nem, hogy nekünk nem szabad kormányzati szervezetté válnunk. A második kérdés az, hogy kinek kell vállalnia. Az a véleményem, hogy a szakszervezeteknek kötelességük kezdeményezni, hogy legyen egy más szervezet, például az öngazgatás, amely cselekedhet.

Végezetül azt szeretném mondani, hogy mindenkinek, aki részt akar venni a szakszervezeteken túllépő öngazgatási tevékenységben, az Öngazgatási Kezdeményezések Klubjaiban — én így nevezem őket — kell szervezkednie. A klubok jelenthetik azt a formát, amelyben a szakszervezetek különböző funkcionáriusai tevékenykednek az öngazgatás érdekében, és talán idővel ebből az öngazgatási mozgalomból kinőhet a nemzeti bizottságok mozgalma. Ennek azonban semmiképpen sem szabad politikai pártnak lennie. S ha ezt állítom, nem taktikai megfontolások vezetnek, hanem a fentemlített elvek, vagyis az, hogy egy ilyen párt vagy a totális hatalom megragadására törekedne, aminek ellene vagyok, vagy pedig harcolna a szabad választásokért, amiért ma még harcolnunk.

Egyszóval úgy vélem, hogy a forradalom rendkívül drámai választás előtt áll, mert most világosan és egyértelműen meg kell határozni pozitív programját és el kell döntenie, vajon hajlandó-e korlátozni önmagát — s ha igen, hogyan. Ezt a döntést azonban nyitott szemmel kell meghozni. Ez minden, amit mondani akartam.

(Tygodnik Solidarnosc, 1981, 19. szám, aug. 7.)

Varga Iván fordítása

Üzenet Kelet-Európa valamennyi dolgozójához

A küldöttek üdvözetüket küldik Albánia, Bulgária, Csehszlovákia, a Német Demokratikus Köztársaság, Magyarország, Románia és a Szovjetunióhoz tartozó valamennyi nemzet munkásának. Mi, háború utáni történelmünk első független szakszervezetének tagjai, jól tudjuk, hogy törekvéseink azonosak. Bármilyen hazugságot terjeszenek is országokban rólunk, biztosítunk benneteket, hogy tízmillió dolgozó valódi, munkássztrájkokból született érdekképviselője vagyunk. A dolgozók életkörülményeinek megjavításáért harcolunk. Támogatjuk közületek mindazokat, akik a szabad szakszervezeti mozgalomért vívott küzdelem nehéz útjára léptek. Hiszünk abban, hogy küldötteink nem nagyon sokára találkozhatnak majd és kicserélhetik szakszervezeti tapasztalataikat.

1981. szeptember 8.

A "Szolidaritás" első kongresszusán elfogadott elvi nyilatkozat

A Szolidaritás független szakszervezetnek az a legfőbb célja, hogy emberhez méltó életkörülményeket teremtsen egy gazdaságilag és politikailag független Lengyelországban, szegénységtől, kizsákmányolástól, félelemtől és hazugságtól mentes életet egy demokratikusan szervezett és a jog alapján álló társadalomban. Ma a nemzet a következőket akarja:

1. Az élelmiszerellátás megjavítását; ennek érdekében a termelés, az elosztás és az árak ellenőrzését, az egyéni gazdálkodók Szolidaritás szakszervezetének közreműködésével.

2. Gazdasági reformot, tehát valódi önkormányzat létrehozását a vállalatokban és azt, hogy ne a párt nevezze ki a vezetőket.

3. Igazságot; ennek érdekében a tájékoztatási eszközök társadalmi ellenőrzését és a hazugság kiküszöbölését a lengyel oktatásból és kultúrából.

4. Demokráciát, tehát szabad országgyűlési és községi választásokat.

5. Jogot, vagyis törvény előtti egyenlőséget, a véleményük miatt bebörtönzöttek szabadon bocsátást, a politikai, írói, újságírói vagy szakszervezeti tevékenységük miatt üldözött személyek védelmét.

6. A nemzet egészségének védelmét, tehát környezetvédelmet, az egészségügyi kiadások növelését és a csökkent munkaképességűeknek járó jogok biztosítását.

7. Szenet a lakosságnak és az iparnak; ennek érdekében a bányászoknak tisztességes élet- és munkakörülmények biztosítását.

E célokat a szakszervezet egységével és tagjainak szolidaritásával fogjuk elérni. A külső veszélytől való félelem légkörét létrehozó különböző erők nem gyengítik elszántságunkat, hogy harcoljunk az 1980 augusztusi ideálokért, a gdanski, szzczecini és jastrzebiei egyezmények végrehajtásáért.

1981. szeptember 10.

Kádár János 1956 november 1-i rádióbeszéde

Magyar munkások! Parasztok! Értelmiségiek!

Sorsdöntő órában szólunk azokhoz, akiket a nép és a haza iránti hűség, a szocializmus tiszta eszméinek becsületes szolgálata vezetett ahhoz a párthoz, melyet a szocializmus magyar képviselői: Rákosi és klikkje vak és bűnös politikával a zsarnokság és nemzeti rabság eszközévé züllesztettek. Ez a kalandorpolitika lelkiismeretlen módon eltékozolta azt az erkölcsi és eszmei örökséget, melyet ti a régi világban becsületes harccal és véráldozattal egybegyűjtöttetek, melyet ti nemzetünk függetlenségéért és demokratikus haladásunkért vívott küzdelemben megszereztek. Rákosiék súlyosan megsértették nemzeti tisztességünket és önértékünket, amikor semmibe vették hazánk szuverenitását, szabadságát és könnyelműen tékoztatták nemzeti vagyónkat.

Népünk dicsőséges felkelése lerázta a nép és az ország nyakáról a Rákosi-uralmat, kivívta a nép szabadságát és az ország függetlenségét, amely nélkül nincs és nem lehet szocializmus. Bátran elmondhatjuk: ennek a felkelésnek eszmei és szervezeti vezetői, előkészítői a ti soraitokból kerültek ki. A magyar kommunisták, írók, újságírók, egyetemisták, a hazug vádak alapján bebörtönzött régi harcosok, az első sorokban küzdöttek a Rákosi-féle önkényuralom és kalandorpolitika ellen. Büszkéek vagyunk arra, hogy a fegyveres felkelésben, annak vezetésében becsülettel helytálltatok, áthatva igazi hazaszeretettől, a szocializmus iránti hűségtől.

Őszintén beszélünk hozzátok. A nép felkelése válaszút elé érkezett. Vagy lesz elég ereje a magyar demokratikus pártoknak vívmányaik megszilárdítására, vagy szembe kerülünk a nyílt ellenforradalommal. Nem azért ömlött a magyar ifjak, honvédek, munkások, parasztok vére, hogy a Rákosi-féle önkényuralmat az ellenforradalom uralma váltsa fel. Nem azért harcoltunk, hogy a munkásosztály kezéből kiragadják a bányá-

kat és a gyárakat, a parasztságtól a földet. Vagy biztosítja a felkelés népünk számára a demokrácia alapvető vívmányait: a gyülekezési és szervezkedési jogot, személyes szabadságot és biztonságot, a jogrendet, a sajtószabadságot, a humanizmust, az emberséget - vagy visszasüllyedünk a régi úri világ rabságába és ezzel együtt idegen szolgaságba. Annak komor és riasztó veszélye is fennáll, hogy idegen fegyveres beavatkozás Korea tragikus sorsára juttatja hazánkat.

Népünk és hazánk jövője és sorsa fölötti aggodalom arra int bennünket, hogy mindent megtegyünk e súlyos veszély elhárítására, eloltsuk az ellenforradalom, a reakció tűzfészkeket, véglegesen megszilárdítsuk demokratikus rendünket és biztosítsuk a normális termelőmunkát, a normális élet feltételeit: a békét, a rendet és a nyugalmat.

E súlyos órákban azok a kommunisták, akik eddig is harcot vívtak a Rákosi-önkényuralommal, számtalan igaz hazafi és szocialista óhajának megfelelően elhatározták, hogy új pártot alapítsanak.

Az új párt egyszer s mindenkorra szakít a mult bűneivel!

Védi és védeni fogja mindenkivel szemben nemzeti becsületünket, hazánk függetlenségét. Ezen az alapon, a nemzeti függetlenség alapján építi ki testvéri viszonyát a világ minden haladó szocialista mozgalmával és pártjával. Ezen az alapon, a nemzeti függetlenség alapján kíván baráti viszonyt minden közei és távoli országgal, elsősorban a szomszédos szocialista országokkal.

Védi és védeni fogja a Magyar Köztársaság vívmányait: a földreformot, a gyárakat, a bankok, a bányák köztulajdonba vételét, népünk vitathatatlan szociális és kulturális eredményeit.

Védi és védeni fogja a demokrácia és a szocializmus ügyét, amelynek megvalósítását nem idegen példák szolgálai másolásával, hanem országunk gazdasági és történelmi sajátosságainak megfelelő módon és úton egye-

síti, támaszkodva a sztalinizmustól és minden dogmatizmustól mentes marxizmus-leninizmusra, a tudományos szocializmus tanításaira, valamint a magyar történelem és kultúra forradalmi és haladó hagyományaira.

Történelmünk e nagyszerű, de súlyos szakaszában felhívunk minden magyar dolgozót, akit a nép és haza odaadó szeretete vezérel, hogy csatlakozzék pártunkhoz, amelynek neve Magyar Szocialista Munkáspárt.

A párt mindenekelőtt az öntudatos munkások támogatására számít, mert a munkásszövető szocialista célkitűzéseit vallja magáénak. A párt tagja lehet egyéni jelentkezés alapján minden magyar dolgozó, aki magáévá teszi az előbbi elveket és nem terheli felelősség a Rákosi-klikk bűnös politikájáért és uralmáért. Várjuk mindazokat, akiket a multban visszariasztott a szocializmus szolgálatától Rákosiék néppellenes politikája és bűnös vezetése.

A párt szervezésének megindítására, ügyeknek intézésére és a pártalapító országos kongresszus legsürgősebb összehívására előkészítő bizottság alakult, amelynek tagjai Donáth Ferenc, Kádár János, Kopácsi Sándor, Lo-

sonczy Géza, Lukács György, Nagy Imre és Szántó Zoltán. A párt lapot ad ki, melynek címe: Népszabadság.

Munkások! Parasztok! Értelmiségiek!

Az új párt, az MSzMP részt vállal a függetlenség és a demokrácia megszilárdításáért vívott harcból, küzd népünk szocialista jövőjéért. Tisztán áll előttünk, hogy soha nem volt nagyobb szükség a demokratikus erők összefogására, mint most. Azzal fordulunk az ujonnan alakuló demokratikus pártokhoz, elsősorban a másik munkáspárthoz, a szociáldemokrata párthoz, hogy minden erővel, a kormányzat megszilárdításával küzdjük le az ellenforradalommal járó külső beavatkozás veszélyét. Népünk vérével bizonyította, hogy rendületlenül támogatja a kormánynak a szovjet erők teljes kivonására irányuló követelését. Nem akarunk további függőséget! Nem akarjuk, hogy hadszíntérré váljék az ország! Minden becsületes hazafihoz szólunk! Fogjunk össze, a magyar függetlenség, a magyar szabadság diadaláért!

Budapest, 1956. november 1.

Az MSzMP Intéző Bizottsága

Ezt a beszédet azért foglaltuk bele jelen kötetünkbe, mert Magyarországon 25 éve hozzáférhetetlen. A budapesti Népszabadság 1981 őszén közölt évfordulós visszaemlékezései sem tesznek említést róla. Holott ez a beszéd jónéhány ténykérdést illetően világosságot teremt. Csak a legfontosabbra korlátozódunk:

1. Az október 23 és november 1 közötti eseményeket, a beszéd hangjából ítéltetően; Kádár János mint forradalmár élte át. Büszke arra, hogy annak « eszmei és szervezeti vezetői, előkészítői » a kommunisták soraiból kerültek ki.

2. A Magyar Szocialista Munkás Pártot nem november 3-án alapították a szovjet beavatkozás előkészítésére és igazolására, hanem november 1-én, a forradalom « sorsdöntő óráiban » és a forradalomban való demokratikus részvétel perspektívájában.

3. Az új pártot azért kellett megalakítani, mert a régi — az MKP-ból lett MDP — összeomlott. Kádár beszéde közvetve adja hírül az MDP megszűnését. Számít arra, hogy a Rákosi-klikk tehertételétől megszabadult, « szta-

linizmustól és minden dogmatizmustól mentes » új párt hívekre fog találni a dolgozó rétegekben.

4. A forradalomnak ebben a sorsdöntő pillanatában Kádár Jánost és az általa képviselt előkészítő bizottságot — Nagy Imrét, Donáth Ferencet, Kopácsi Sándort, Losonczy Gézát, Lukács Györgyöt, Szántó Zoltánt — erősen foglalkoztatja, sőt nyugtalanítja az ellenforradalmi veszély. A reakció előretörésétől egyrészt az 1945 utáni korszak vívmányait féltik, másrészt az október 23 után kivívott « gyülekezési és szervezkedési jogot, személyes szabadságot és biztonságot, a jogrendet, a sajtószabadságot ». Aggódva mérlegelik az « idegen fegyveres beavatkozás » veszélyét is. Mindezeknek elhárítására, « demokratikus rendünk végleges megszilárdítására » harcra hívják a hazafias és haladó erőket.

5. Így látták tehát a helyzetet 1956 november elsején a Rákosi és Sztalin örökségével szakító magyar kommunisták. Ebben a szellemiségben indult meg új pártjuk újonnan alapított lapja, a Népszabadság is, melynek 1956 november 2-i « I. évf. 1. szám »-a első oldalán egymás mellett közli Kádár fenti rádióbeszédét és Magyarország semlegességének ünnepélyes kinyilvánítását (1. facsimile); az utóbbi híradás arra is kitér, hogy milyen « idegen fegyveres erők » vonulnak be az országba. A Népszabadság november 4-e előtti számaiból (összesen kettőről van szó), világosan kitűnik, hogy az új kommunista vezetőség azonosult a forradalommal, s vállalta a merőben új — de tiszta — indulás nehézségeit.

6. Hogy ennek a szándéknak nem lett folytatása, az a szovjet politikai és katonai beavatkozás számlájára irandó. A szovjet-kommunista restauráció, valószínűleg Kádár tudtán kívül, már november 1-én útban volt. Ugyanaznap este, röviddel azután, hogy fenti beszédét a Szabad Kossuth rádióban elmondta, Kádár János — máig is tisztázatlan körülmények között — eltűnt Budapestről. Csak november 4-e után tűnik fel ismét, ezúttal már mint a szovjet vonalak mögött létrehozott (szolnoki?) ellenkormány névleges vagy valóságos feje. Az említett « munkás-paraszt-forradalmi » ellenkormány első nyilatkozatai még maguk is részben jogosnak ismerik el az októ-

NÉPSZABADSÁG

1936. november 2.

A MAGYAR SZOCIALISTA MUNKASPÁRT LAPJA

1. Évfolyam, I. szám

KÁDAR JÁNOS RÉDŐBESZÉDE:

Pártunk védi nemzeti becsületünket, a demokrácia és a szocializmus ügyét

Megalakult a Magyar Szocialista Munkáspárt

A radnói és a Kővágányi Kádár János beszéde. A beszéd a Magyar Szocialista Munkáspárt megalakulásáról, a demokrácia és a szocializmus ügyéről szól. A beszéd a párt programjáról, céljairól és feladatairól is szólt.

A Magyar munkáspárt megalakult. A párt célja a nemzeti becsületünk védelme és a szocializmus ügyének előmozdítása. A párt programja a következő:

1. A nemzeti becsületünk védelme.
2. A szocializmus ügyének előmozdítása.
3. A demokrácia ügyének előmozdítása.

A Magyar munkáspárt megalakult. A párt célja a nemzeti becsületünk védelme és a szocializmus ügyének előmozdítása. A párt programja a következő:

A Magyar munkáspárt megalakult. A párt célja a nemzeti becsületünk védelme és a szocializmus ügyének előmozdítása. A párt programja a következő:

A Magyar munkáspárt megalakult. A párt célja a nemzeti becsületünk védelme és a szocializmus ügyének előmozdítása. A párt programja a következő:

A budapesti munkástanácsot és forradalmi erőt nagy jelentőségű tanácskozássá

Családok, fiatalok és munkások. A tanácskozáson résztvevők a munkástanácsot és a forradalmi erőt nagy jelentőségű tanácskozássá alakították. A tanácskozáson a munkástanácsot és a forradalmi erőt nagy jelentőségű tanácskozássá alakították.

A tanácskozáson résztvevők a munkástanácsot és a forradalmi erőt nagy jelentőségű tanácskozássá alakították. A tanácskozáson a munkástanácsot és a forradalmi erőt nagy jelentőségű tanácskozássá alakították.

A tanácskozáson résztvevők a munkástanácsot és a forradalmi erőt nagy jelentőségű tanácskozássá alakították. A tanácskozáson a munkástanácsot és a forradalmi erőt nagy jelentőségű tanácskozássá alakították.

Magyarország semleges!

A magyar kormány tiltakozik az újabb szovjet csapatok bevonulása ellen - Azonnal felbontjuk a varsói szerződést - Semlegeségünk védelmére a négy nagyhatalom segítségét kérjük

A Magyar Kormány tiltakozik az újabb szovjet csapatok bevonulása ellen. A magyar kormány tiltakozik az újabb szovjet csapatok bevonulása ellen. A magyar kormány tiltakozik az újabb szovjet csapatok bevonulása ellen.

ber 23-i népfelkelést, de azt állítják, hogy az jóvátehetően ellenforradalomba torkollt. Ennek elhárítására nem maradt más hátra, mint a külföldi fegyveres beavatkozás. Szembetűnő a különbség a november 1-i állásponttal, amely szintén a szocializmus vívmányait védelmezi, de a nemzeti önrendelkezés alapján.

7. Említést érdemel végül, hogy az MSzMP hét alapító tagja közül a novemberi fegyveres intervenció pillanatában csak egyetlen egy — Kádár — állt át az oroszok oldalára. A többiek Nagy Imrével együtt a jugoszláv követségen kerestek menedéket (Kopácsi Sándor mindjárt kezdetben szovjet fogságba került). Nagy Imrét 1958 júliusában negyedmagával kivégezték. Losonczy elpusztult a börtönben. Donáth nem vállalta el a felkínált együttműködést. Ő is, Kopácsi is súlyos ítélet után 1963-ban szabadult. Szántó Zoltán a romániai internálásból visszatérve teljes visszavonultságban élt. A hetediket, Lukács Györgyöt, megvédte, sőt bizonyos fokig a közéletbe is visszasegítette világhíre; de köztudomású, hogy a kommunizmus megújulásának november 1-i reményét haláláig nem tagadta meg.

K. P.

A magyar forradalom irodalma

BILL LOMAX ÖSSZEÁLLÍTÁSA

A magyar forradalom és annak leverése óta eltelt 25 évben rengeteg kiadvány jelent meg e témakörben, több száz könyv és több ezer cikk, a legkülönbözőbb nyelveken. Ennek a cikknek nem az a célja, hogy az irodalom teljes bibliográfiájával szolgáljon, amit csak a téma szakértői forgathatnának haszonnal, hanem a forradalmat különféle szempontból vizsgáló érdekesebb és értékesebb írásokhoz kíván útmutatót nyújtani. Elsősorban azt szeretnénk elérni, hogy a magyarországi olvasók fogalmat alkothassanak a Magyarországon kívül megjelent irodalom méreteiről, jellegéről és értékéről.

Történeti háttér

A legjobb és legolvasmányosabb bevezetés a kelet-európai kommunista államok második világháború utáni politikai fejlődésébe kétségtelenül François Fejtő: *Histoire des Démocraties Populaires* (A népi demokráciák története) (Párizs, Seuil) I: *L'Ere de Staline* (A sztálini korszak) 1952, II: *Après Staline* (Sztálin után) 1969. A második kötet angolul is megjelent: *A History of the People's Democracies — Eastern Europe since Staline* címmel (London, Penguin, 1974). Chris Harman: *Bureaucracy and Revolution in Eastern Europe* (Bürokrácia és forradalom Kelet-Európában) (London, Pluto, 1974) c. műve szintén összehasonlító elemzés, amely elsősorban a kelet-európai diktatúrák ellen támadt különféle moz-

galmakat tárgyalja, némiképp trockista álláspontról.

Nem hagyhatjuk figyelmen kívül a hivatalos magyar kiadványokat sem, mivel értékes és érdekes információkat tartalmazhatnak, pl. *A szocializmus útján — a fel szabadulást követő negyedszázad kronológiája* (Budapest, Akadémiai Kiadó, 1970), sok hasznos adatot és a vezető szervek (a kormány, párt és egyéb szervezetek) felépítésére vonatkozó részletet közöl az 1945 és 1970 közötti időszakból. *A mi negyedszázadunk* (Budapest, Kossuth, 1970) pedig ugyanezen évek fő politikai eseményeinek különösen értékes fotódokumentációját nyújtja. Felhívjuk a figyelmet arra, hogy a forradalmat megelőző időszak dokumentumai közül jónéhány hozzáférhető budapesti könyvtárakban, pl. a Petőfi-kör kulcsfontosságú vitái közül a filozófus-vita megjelent a *Filozófiai Értesítő*-ben (1956. 4 sz.), a történészeké a *Századokban* (1956. 3 sz.). Továbbá a XX. kongresszus tanulságairól egyéb intézményekben folytatott viták közül az irodalmat tárgyaló vita az *Irodalomtörténeti Közleményekben* (1956. 3 sz.), a közgazdászok kongresszusának vitaanyaga pedig a *Közgazdasági Szemlében* (1956. 7-8 sz.) látott napvilágot.

Politikai emlékiratok

A téma megismerésének egyik legélvezetesebb módja olyan kiemelkedő, politikailag aktív, általában baloldali meggyőződésű értelmiségiek visszaemlékezéseinek olvasása, akik az 50-es évek elején összeütközésbe kerültek a sztálini rendszerrel, majd szerepet játszottak a Sztálin 1953-ban bekövetkezett halálát követő « szellemi fellazulásban », valamilyen formában részt vettek a forradalmi eseményekben és végül többnyire Nyugatra menekültek a magyar október leverése után. A legélvezetesebb az ilyen olvasmányok között Paul Ignotus: *Political Prisoner* (Politikai fogoly) (London, Routledge, 1959); George Pálóczi-Horváth: *The Undefeated* (A legyőzetlenek) (London, Secker & Warburg, 1959) és George Faludy: *My Happy Days in Hell* (Vidám napjaim a pokolban) (London, Andre Deutsch, 1962). Mind közül valószínűleg

a legérdekesebb a volt kommunista Szász Béla beszámolója, aki a Rajk-per első letartóztatottja volt. Könyve először magyarul látott napvilágot 1963-ban, Vincent Savarius álnéven a brüsszeli Nagy Imre Intézet kiadásában: *Minden kényszer nélkül — egy műper kórtörténete* (nemrégiben újra kiadta Újváry, Griff, München 1979), majd később franciául, németül és angolul is megjelent (Önként az akasztófára címmel).

Ugyancsak személyes, de igen eltérő politikai szempontból íródott beszámoló gróf Széchenyi Györgyé, a kimondottan jobboldali beállítottságú volt magyar arisztokrataé, akit a sztálini rezsim erőszakkal « deklasszált », először munkatáborba vitték, később segédmunkásként dolgozott: *Ungarn zwischen Rot und Rot — Ein Bericht aus den Jahren 1944-1956* (Magyarország két vörös között — tudósítás az 1944-1956-os évekből) (München, Biederstein, 1963). Börtönirodalomról szólva nem feledkezhetünk meg Edith Bone immár klasszikus és rendkívül izgalmas: *Seven Years Solitary* (Hét év magánzárka) (London, Hamish Hamilton, 1957) c. könyvéről, mely egy magyar származású brit kommunista visszaemlékezése, aki 1949-től 1956-ig magyar börtönökben ült.

Az eddig említett emlékiratok olyan személyektől származnak, akik az ötvenes évek elején börtönbe kerültek, és 1956-ban, a forradalom leverése után elmenekültek Magyarországról. Más, 1956-ban aktív irodalmi és politikai személyiségek Magyarországon maradtak, és szabadulásuk után, jónéhány évvel később távoztak Nyugatra. Az egyik leghíresebb ilyen személy Háy Gyula író, a Magyar Kommunista Párt 1919-es alapító tagja, majd « Kucsera » alakjának megteremtője 1956-ban. A forradalom évében letartóztatták és elítélték; 1960-ban szabadult és később emigrált. Memoárja: *Geboren 1900* (Születtem 1900-ban) (Hamburg, Wagner, 1971), később angolul is megjelent.

A leglátványosabb Kopácsi Sándor pályája, aki 1956-ban budapesti rendőrfőkapitány volt, a forradalmárok oldalára állt, alapító tagja volt a forradalom során Kádár János vezetésével megalakult MSZMP-nek, majd pedig a Nagy Imre-per vádlottja lett. A halálbüntetést épphogy

elkerülve életfogytiglani börtönbüntetést kapott — 1963-ban szabadult, majd 1975-ben engedélyezték, hogy Kanadába emigráljon. Emlékirata, mely először franciául: *Au nom de la classe ouvrière* (A munkásosztály nevében) (Párizs, Laffont, 1979), majd németül és angolul is megjelent, annak ellenére, hogy számos regényes elemet tartalmaz, mindaddig az egyik legfontosabb tanúvallomás egy olyan ember tollából, aki az események középpontjában volt. Időközben megjelent Kopácsi egy rövidebb írása magyarul: *Az 1956-os magyar forradalom és a Nagy Imre-per* (Magyar Öregdiák Szövetség - Bessenyei György Kör, New Brunswick, USA, 1979).

Azok közül, akik Magyarországon maradtak, mindaddig csak olyanok jelentettek meg emlékiratokat, akik vagy kezdettől együttműködtek a rendszerrel, vagy később olvadtak bele. Ezek az írások kevés lényeges újdonságot tartalmaznak 1956-ról. Mégis szolgálhat némi tanulsággal a politikai események 1956 végéig tartó alakulását illetően Nógrádi Sándor: *Történelmi lecke* (Budapest, Kossuth, 1970), valamint Sík Endre: *Bem rakparti évek* (Budapest, Kossuth, 1970) c. könyve. Ezen kívül a Magyarországon maradt írók művei közül ide kívánkozik Déry Tibor: *Ítélet nincs* (Budapest, Szépirodalmi Kiadó, 1969). Végül ne maradjon említés nélkül Mindszenty József: *Emlékirataim* (Toronto, Vörösváry, 1974), mely természetesen a primás emigrálása után jelent meg Nyugaton, a magyar mellett számos külföldi nyelven is.

Az írók lázadása

A forradalmat közvetlenül megelőző évek « értelmiségi lázadásának » legjobb és legteljesebb összefoglalását két résztvevő szemtanú, Aczél Tamás és Méray Tibor: *The Revolt of the Mind* (Az értelem lázadása) (New York, Praeger, 1959) című könyvében találjuk, amelynek magyar eredetije *Tisztító vihar* címmel 1961-ben jelent meg, majd Újváry « Griff » újra kiadta 1978-ban. E mozgalom elemzőbb leírását nyújtja István Mészáros: *La rivolta degli intellettuali in Ungheria* (Az értelmiség lázadása Magyarországon) (Torino, Einaudi, 1958).

A « lázadás irodalmának » egyik legteljesebb gyűjteménye a *Les Temps Modernes*-ben jelent meg Párizsban, az 1956. november - 1957. januári különszámban *La Révolte de la Hongrie* (Magyarország lázadása) címmel. További írások találhatóak az Edmund Stillman (szerk.): *Bitter Harvest — the intellectual revolt behind the iron curtain* (Keserű aratás — értelmiségi lázadás a vasfüggöny mögött) (New York, Praeger, 1959), és William Juhász (szerk.): *Hungarian Social Science Reader: 1945-1963* (Magyar társadalomtudományi szöveggyűjtemény: 1945-1963) (New York, Aurora, 1965) című kötetekben. Megjelent egy válogatás az *Irodalmi Újság* anyagából, amely tartalmazza az 1956. november 2.-i forradalmi szám teljes szövegét, George Pálóczi-Horváth szerkesztésében: *One Sentence on Tyranny — Hungarian Literary Gazette Anthology* (Egy mondat a zsarnokságról; magyar *Irodalmi Újság*-antológia) (London, Waverley Press, 1957); egy hasonló gyűjtemény, amely azonban nem korlátozódik az *Irodalmi Újság* anyagára, a forradalom huszadik évfordulóján, 1976 októberében látott napvilágot a jelenleg Párizsban megjelenő *Irodalmi Újság* különszámaként.

A forradalom — az első beszámolók

A forradalomról magáról kiadott első könyvek egyike François Fejtő: *La tragédie hongroise — ou une révolution socialiste antisoviétique* (A magyar tragédia — egy szovjetellenes szocialista forradalom) (Párizs, Horay, 1956), Jean-Paul Sartre előszavával; később, lényegesen érzékibb címmel, angolul is megjelent: *Behind the Rape of Hungary* (Magyarország megerőszakolásáról) (New York, Mc Kay, 1957). Egy másik, magyar emigráns toliból származó híradás, amely azonban túlságosan hajlamos a legreakciósabb értelmezések elfogadására, Georges Mikes, *The Hungarian Revolution* (A magyar forradalom) (London, Andre Deutsch, 1957).

Ezen kívül az első nyomtatásban megjelent beszámolók általában olyan újságíróktól származnak, akik jelen voltak az események színhelyén, s így a szemtanúk

hitelességével közvetíthették megdöbbentő jelentéseiket a magyar október drámai napjairól. Még 1956-ban legalább négy ilyen írás jelent meg: Peter Fryer: *Hungarian Tragedy* (A magyar tragédia) (London, Dobson); François de Geoffre: *Hongrie Terre Déchirée* (Magyarország — a szétszaggatott föld) (Párizs, Fleuve Noir); Alain de Sedouy: *Indomptable Hongrie* (Legyőzhetetlen Magyarország) (Párizs, Fils Aymon); és Wiktor Woroszlowski: *Dziennik Wegierski* (Magyarországi napló) a varsói *Nowa Kulturában*.

Ezek közül különös figyelmet érdemel Peter Fryer könyve, mivel a szerzőt a Brit Kommunista Párt lapja, a *Daily Worker* hivatalos tudósítóként küldte Budapestre, de mikor hű és pontos beszámolókat igyekezett küldeni arról, amit látott és tapasztalt, tudósításait nem közölték, őt magát pedig kizárták a pártból. Könyve kétségtelenül az egyik legjobb újságírói beszámoló. Wiktor Woroszlowski írása, amely szintén nagyon élő és találó összefoglalása a szerző élményeinek, egyike a nagyon ritka, a szocialista tábor országainak újságíróitól származó jelentéseknek. Megjelent angolul és franciául *Egy lázadás naplója* címmel; az eredeti lengyel szöveget pedig nemrégiben újra megjelentette az *Aneks* (London, 1977. 13-14 sz.).

1956 elején további beszámolók jelentek meg olyan újságíróktól, akik ott voltak az események színhelyén.

A forradalom szocialista jellegét hangsúlyozó, baloldali írások közül a legjelentősebb Basil Davidsoné: *What Really Happened in Hungary?* (Mi történt valójában Magyarországon?) (London, Union of Democratic Control); és Luigi Fossatié (az olasz szocialista *Avanti* tudósítója): *Oui Budapest* (Itt Budapest) (Torino, Einaudi), Pietro Nenni előszavával. A jobboldalról az események legkommunista-ellenesebb verzióját nyújtja némileg szenzációhajhász stílusban Andor Heller: *No More Comrades* (Többé nem elvtársak) (Chicago, Regnery); és Noel Barber: *A Handful of Ashes* (Egy marék hamu) (London, Wingate).

Az eseményeket ellenforradalmiként értékelő és a felkelés szovjet elnyomását jogosnak beállító szemtanú-

beszámoló kevés van és azok is korlátozott értékűek; de talán érdemes megemlíteni a következőket — Charlie Coutts: *Eye-Witness in Hungary* (Egy szemtanú Magyarországon) (London, Daily Worker); és André Stil (a Francia Kommunista Párt lapja, az *Humanité* főszerkesztője): *Je reviens de Budapest* (Budapestről jöttem) (Párizs, Maison des Métallurgistes.) Egy másik, bár némileg kétes hitelű beszámoló James A. Michner-től, a világhírű írótól származik, aki nem volt ugyan Magyarországon, de állítása szerint sok, a forradalom leverése után külföldre menekült magyarral készített interjút: *The Bridge at Andau* (Az Andau-i híd) (New York, Random House, 1957).

Három, illetve négy évvel az események után látott napvilágot két további első kézből származó tudósítás, amelyek éppen ezáltal kevésbé elfogultak és így talán a legmegbízhatóbbak a műfajban — Dora Scarlett: *Window into Hungary* (Ablak Magyarországra) (Bradford, Broadacre, 1959); és Leslie B. Bain: *The Reluctant Satellites — An eyewitness report on East Europe and the Hungarian Revolution* (Kelletlen csatlósok — egy szemtanú beszámolója Kelet-Európáról és a magyar forradalomról) (New York, Macmillan, 1960).

Ezeknek a rendkívül eleven és színes szemtanú-beszámolóknak a többsége már régen elfogyott a könyvesboltokból, és rendkívül nehezen hozzáférhető, de a legértékesebbek közül néhány (így Fryer, Scarlett, Woroszlowski, Coutts írása nemrég újra megjelent egy kötetben Bill Lomax (szerk.): *Eye-Witness in Hungary — The Soviet Invasion of 1956* (Magyarországi szemtanúk — az 1956-os szovjet megszállás) (Nottingham, Spokesman, 1980).

Végül, Melvin J. Lasky (szerk.): *The Hungarian revolution — A White Book* (A magyar forradalom — egy fehér könyv) (London, Secker & Warburg, 1957), és Peter Gosztonyi (szerk.): *Die Ungarische Volksaufstand in Augenzeugenberichten* (A magyar népfelkelés a szemtanúk szemével) (Düsseldorf, Karl Rauch, 1966) széles körű válogatást közöl újságcikkekből, újságírók és más szemtanúk beszámolóiból, valamint egyéb tudósításokból

és dokumentumokból. A Lasky-féle kötet F. Bondy társszerkesztésével és bő kiegészítésekkel franciául is megjelent « La Révolution Hongroise » címmel, Raymond Aron bevezetésével (Párizs, Plon, 1958). Ma is érdekes forrásmunka.

Nagy Imre szerepe és eszméi

A helyszíni jelentések kezdeti időszaka után a következő kiadványok Nagy Imrének, a forradalom vezéralakjának és később, perét és kivégzését követően, 1958-tól, legnevesebb mártírjának szerepével és eszméivel foglalkoznak.

Egy sikeres akció külföldre juttatta Nagy Imrének az 1953-55 közötti időszakról, tehát a saját miniszterelnöksége idejéről szóló, a maga akkori tevékenységének védelmében írott « memorandumát », mely először magyarul jelent meg — Nagy Imre: *A magyar nép védelmében*, Forradalmi Tanács, 1957; majd franciául: *Un communisme qui n'oublie pas l'homme* (Egy kommunizmus, amely nem feledkezik meg az emberről) (Párizs, Plon, 1957); angolul: *Imre Nagy on Communism — In Defence of the New Course* (Nagy Imre a kommunizmusról — az új szakasz védelmében) (London, Thames & Hudson, 1957), majd több más nyelven is.

1959-ben jelent meg Molnár Miklós és Nagy László: *Két világ között — Nagy Imre útja*, Brüsszel, Nagy Imre Intézet, amely *Imre Nagy — Réformateur ou Révolutionnaire?* (Nagy Imre — reformer vagy forradalmár?) (Genf, Publications de l'Institut Universitaire de Hautes Etudes Internationales) címmel franciául is napvilágot látott. Ez a könyv páratlan a maga nemében, mivel egyszerre elemzi és tárgyalja Nagy Imre ideológiai és elméleti álláspontját, valamint a Nagy Imre és követői által választott stratégiát eszméik érvényesítésére és a kommunista rendszer megváltoztatására. Ugyanebben az évben hagyta el a sajtót a forradalomról szóló egyik legelső és mindmáig az egyik legteljesebb beszámoló, amely szintén erősen Nagy Imre személyére koncentrál — Tibor Méray: *Thirteen Days that shook the Kremlin*

(Tizenhárom nap, amely megrengette a Kreml-t) (New York, Praeger, 1949). Miután franciául *Imre Nagy — l'homme trahi* (Nagy Imre — az elárult ember) címmel, majd németül is kiadták, végül, csaknem húsz évvel később megjelent azon a nyelven is, amelyen íródott, javított és bővített kiadásban: *Nagy Imre élete és halála* (München, « Griff », 1978).

Nagy Imréről jónéhány különlegesen érdekes cikk jelent meg, közülük a legkiemelkedőbbek a következők: György Heltai: « *Imre Nagy au Parlement* » (Nagy Imre a Parlamentben), a Gosztonyi Péter szerkesztette *Histoire du Soulèvement Hongrois-ban* (A magyar felkelés története), (ld. lejjebb); Paul E. Zinner: « Hungary's Imre Nagy — Revolutionist at the End » (A magyar Nagy Imre — egy forradalmár az út végén) a *Columbia University Forum*-ban, New York, 1958 ősz. II. kötet, 3. sz.; és Miklós Molnár: « The Heritage of Imre Nagy » (Nagy Imre öröksége) az Aczél Tamás szerkesztette *Ten Years After*-ben (Tíz év múltán), (ld. alább).

Nagy Imre és legközelebbi munkatársai elítélése és kivégzése után 1958-ban az « ellenforradalmi eseményekről » szóló « Fehér Könyvek » sorozat ötödik kötete-ként a magyar rezsim a következő kiadványt jelentette meg: *Nagy Imre és bűntársai ellenforradalmi összeesküvése* (Budapest, a Magyar Népköztársaság Minisztertanácsa Tájékoztatási Hivatala, 1958). A könyv közli a perben elhangzott vádakát és ítéleteket és részlegesen ismerteti a vád álláspontját. Ezt hamarosan követte egy nyugati kiadvány: *Az igazság a Nagy Imre ügyben* (Brüsszel, Európai Petőfi Kör, 1959), mely egyidejűleg német, angol és francia fordításban is megjelent. A vádirat fő pontjainak részletes elemzése és cáfolata mellett a könyv számos információt tartalmaz a forradalom előtti és utáni ellenzék tevékenységéről, valamint összegyűjti a kivégzések nemzetközi sajtóvisszhangját.

A Nagy Imre-perről számos új részletet közöl — valójában eddig az első, a perben részt vett személyektől származó beszámoló, Kopácsi Sándor: *Au nom de la classe ouvrière* című, már említett könyve. A kivégzések tizedik évfordulóján, az 1968. június 1-15-i számban az

Irodalmi Újság közli Háy Gyula rövid írását Nagy Imrével való utolsó találkozásáról a börtönben, kevéssel Nagy Imre halála előtt, valamint Nagy Imre utolsó szavait a halálos ítélet kihirdetése után. Az 1978. nov-dec-i számban az *Irodalmi Újság* hosszan ismerteti Donáth Ferencnek, a per egy másik túlélő vádlottjának levelét, amely tisztázza a per néhány részletét és kimutatja a hamisításokat a magyar « Fehér Könyvben ».

Az 1956 utáni megtorlások

A második szovjet beavatkozást és a Kádár-rezsim beiktatását követő megtorlások részleteiről nagyon kevés megbízható és pontos híradás áll rendelkezésre. Mérsékelt nyugati körökben a kivégzések általánosan elfogadott száma mintegy 2-3000, a bebörtönzötteké és internáltaké pedig több tízezer. A meglehetősen ritka, idevágó nyilvánosságra hozott források egyike az American Friends of Captive Nations: *Hungary under Soviet Rule* (Rab nemzetek amerikai barátai: *Magyarország szovjet elnyomás alatt*) (New York, 1957), amely tartalmazza a rögtönítélő bíraskodásról, valamint a közbiztonsági őrizetről (vagyis internálásról) szóló törvényerejű rendeleteket, beleértve olyan « bűnök » részletezését, amelyekre halálbüntetés szabható ki, és végül az 1956 novembere és 1957 augusztusa között kivégzett, letartóztatott és bebörtönzött személyek részleges listáját. A rendeletek magyar szövege megtalálható a *Magyar Közlöny* 1956 dec. 100, 101, 102: 1957 jan. 2, 5. számában.

A forradalom — további tanulmányok

Az első politológiai és szociológiai tanulmányok az 1960-as évek elején tűntek fel, bár ezek eleinte csaknem kizárólag kelet-európai emigránsok munkái voltak, még pedig többnyire 1956 előtt emigráltaké.

Ezek sorában a legkorábbi Ferenc A. Vali: *Rift and Revolt in Hungary — Nationalism versus Communism* (Szakadás és felkelés Magyarországon — nacionalizmus vagy kommunizmus?) (New York, Harvard University

Press, 1961). Ezt követte Paul Kecskemeti: *The Unexpected Revolution — Social Forces in the Hungarian Uprising* (A váratlan forradalom — társadalmi erők a magyar felkelésben) (Stanford, California, Stanford University Press, 1961), mely az első és jóideig egyetlen olyan könyv, amely felvetette a forradalom társadalmi jellegének kérdését és a különféle társadalmi csoportoknak és osztályoknak a forradalomban játszott szerepét. A következő évben jelent meg Paul E. Zinner: *Revolution in Hungary* (Forradalom Magyarországon) (New York, Columbia University Press, 1962). Zinner volt az irányítója a *Columbia University Research Project on Hungary* (a Columbia Egyetem Magyarországi Kutatási Programja — amelyre még kitérünk) keretében felvett interjúknak, amelyek információ-anyagát nagy mértékben felhasználta tanulmányában, bár az 1956-hoz vezető ellenzéki mozgalom vizsgálatában sokkal inkább politikai és szellemi áramlatokra összpontosított, mint magának a forradalomnak a társadalmi valóságára.

Az egyik legérdekesebb politikailag elkötelezett mű Andy Anderson: *Hungary '56* (Magyarország '56) című könyve, melyet először a *Solidarity* adott ki Londonban 1964-ben, majd a Black & Red, Detroit, 1976-ban, és több nyelvre is lefordították. Ez az anarcho-kommunista alapon álló mű nagy súlyt fektet a munkások önálló tevékenységére, és nyomon követi a munkástanácsok megalkadásától szétzúzásukig tartó folyamatot.

Az 1956-os forradalom tizedik évfordulójára számos tanulmány jelent meg, de ezek nemigen hoztak újdonságot. A leginkább említésre érdemes François Fejtő: *Budapest 1956* (Budapest 1956) (Párizs, Julliard), amely rövid, olvasmányos beszámoló, jórészt az ENSZ jelentésén (ld. alább) alapul; és Tibor Méray: *Budapest — 23 Octobre 1956* (Budapest, 1956. október 23) (Párizs, Laffont), később angolul is megjelent: *That Day in Budapest* (Az a nap Budapesten) címmel, (New York, Funk & Wagnalls, 1969).

Az 1966-os publikációkból az értékesebbek közé tartoznak azok a tanulmánykötetek és cikkgyűjtemények, amelyek 1956 valamely oldaláról új, gyakran eredeti ér-

tesülésekkel szolgálnak. Különösen hasznos Borbándi Gyula és Molnár József (szerk.): *Tanulmányok a magyar forradalomról* (München, Aurora) című könyve. Tartalmazza az *Új Látóhatár* című emigráns folyóirat legértékesebb cikkeit, közöttük a Magyar Néphadseregnek és az ÁVH-nak a forradalomban játszott szerepéről szóló tanulmányokat, beszámolókat, két vidéki városban lezajlott eseményekről, és tanulmányokat a forradalom legfőbb vezető személyiségeiről. Hasonló válogatás jelent meg franciául is, az *Új Látóhatár*, a *Szemle* (ld. lejjebb), és egyéb források anyagából, többek között a diákságról, az írókról, a munkástanácsokról, a fegyveres erőkről és a vidéki eseményekről szóló tanulmányokkal — Peter Gosztanyi (szerk.): *Histoire du Soulèvement Hongrois 1956* (A magyar 1956-os felkelés története) (Párizs, Horvath). Egy másik angol nyelvű gyűjtemény az Aczél Tamás szerkesztette *Ten Years After* (Tíz év múltán) (London, Mac Gibbon & Kee), amelynek legértékesebb része valószínűleg a Stephen Barlay által összeállított bibliográfia és kronológia.

A hatvanas évek második felére az « elsődleges tanulmánynak » minősíthető munkák már jobbra megjelentek, így megnyílt az út további, a tíz év alatt külön-külön nyilvánosságra került értesüléseket felhasználó, az utólagos elemzés előnyeit hasznosító tanulmányok előtt. Az első ilyen munka valószínűleg Miklós Molnár: *Victoire d'une Défaite* (Egy vereség győzelme) (Párizs, Fayard, 1968), később angolul: *Budapest 1956* (Budapest 1956) (London, Allen & Unwin, 1971), amely (hasonlóan a szerző Nagy Imréről szóló tanulmányához) egyike azon kevés, az ellenzék 1956 előtti tevékenységét vizsgáló írásnak, amely igyekszik a forradalmat mind történelmi, mind nemzetközi politikai összefüggésekben elhelyezni. A huszadik évfordulóra jelent meg a társadalmi realitásokat elemző egyik első, nem magyar szerző által írt mű e sorok írójának tollából — Bill Lomax: *Hungary 1956* (Magyarország 1956) (London, Allison & Busby, 1976). Ez a könyv újra felveti a forradalom társadalmi jellegének kérdését, és hangsúlyozza a munkáosztály és a munkástanácsok szerepét.

A huszadik évforduló alkalmából jelent meg két kötetnyi, a forradalmat és annak hosszú távú elméleti és politikai hatását elemző «retrospektív tanulmány». Az egyik Király Béla és Paul Jónás (szerk.): *The Hungarian Revolution of 1956 in Retrospect* (Visszatekintés az 1956-os magyar forradalomra) (New York, Columbia University Press, 1977), a forradalom különféle hazai vonatkozásairól, valamint Kelet- és Nyugat-Európára gyakorolt hatását tárgyalja. A második, Pierre Kende és Krysztof Pomian (szerk.): *1956 Varsovie — Budapest; La Deuxième Révolution d'Octobre* (1956 Varsó — Budapest; A második októberi forradalom) (Párizs, Seuil, 1978), egy 1976 szeptemberében Párizsban tartott, 1956-ról szóló konferencia anyagát tartalmazza, mely az 1956-os magyar és lengyel eseményekkel és azoknak a kelet-európai kommunista társadalmak jövőjére gyakorolt hatásával kapcsolatos elméleti kérdéseket vizsgálja.

Végül a 25. évfordulóra készült művek közül említünk kettőt — Gosztonyi Péter: *Az 1956-os magyar forradalom története* (München, Újváry «Griff», 1981), és Csonka Emil: *A forradalom oknyomozó története, 1945-1956* (München, Veritas, 1981).

Társadalmi erők a forradalomban: az ifjúság, katonák, munkások

Az események menetében három társadalmi csoport játszott különösen fontos szerepet: az ifjúság (a diákság), a katonák és a munkások, s mindhárom csoport méltó arányban szerepel az irodalomban.

Nicolas Baudy: *Jeunesse d'Octobre* (Októberi Ifjúság) (Párizs, La Table Ronde, 1957) több Franciaországba menekült magyar fiatal élményeit írja le. Henry Gleitman: *Youth in Revolt* (A felkelt ifjúság) (New York, Free Europe Press, 1957), 72 fiatal politikai menekülttel folytatott beszélgetés alapján rávilágít a kommunista rendszernek az ifjúság megnyerésére tett erőfeszítéseinek kudarcára. Thomas Szabó: *Colère à Budapest* (Budapesti felindulás) (Párizs, Fayard, 1957), később angolul: *Boy on the Rooftop* (Fiú a háztetőn) (London, Heinemann,

1958), egy 15 éves felkelő története; míg László Beke, *A Student's Diary* (Egy diák naplója) (London, Hutchinson, 1957, állítólag egy fiatal budapesti egyetemista október 16 és november 1 közötti élményeiről szól. A diákmozgalomhoz további adalékokkal szolgál a « Les étudiants pendant le soulèvement » (Diákok a felkelésben) című fejezet Gosztonyi (szerk.) *Histoire*-jában.

Béla Nagy, *Journal d'un Insurgé Hongrois* (Egy magyar felkelő naplója) (Párizs, Pensée Moderne, 1956), egy harmincas éveiben járó fiatalember élményeinek színes leírása.

A fegyveres erőknek a forradalomban játszott szerepét illetően Király Béla két cikke érdemel figyelmet: « Hungary's Army (A magyar hadsereg) *East Europe*, New York, 1958. március és június, valamint Gosztonyi Péter cikksorozata az ÁVH-ról, a magyar, illetve a szovjet hadseregről, mely Borbándi és Molnár fentebb idézett *Tanulmányok a magyar forradalomról* című kötetében és Gosztonyi *Histoire*-jában jelent meg. Ezen felül Gosztonyi *Histoire*-ja közöl egy másik Király Béla cikket a nemzetőrség megalakulásáról a forradalom alatt. Rendkívül érdekes beszámoló olvasható a Kilián-laktanyáról Gosztonyi Péter tollából: « Napló a Kilián-laktanya harcairól » a *Szemle* (Brüsszel, 1960. október 6. számában), és egy rövid, de tanulságos visszaemlékezés Király Bélától: « From Death to Revolution » (Halálból a forradalomba) a *Dissent* (New York) 1966. nov.-dec.-i számában.

Ami a munkásosztály szerepét illeti, szinte egyáltalán nincs első kézből való, munkástól származó beszámoló. Két tanulmány mégis sikeresen kísérli meg felvázolni a munkásélet hátterét és légkörét az 1956 előtti és alatti Magyarországon — Sztáray Zoltán: « A magyar munkás útja a forradalomig: 1945-56 » (*Szemle*, Brüsszel, 1961. III. évf. 2 sz.), és Vida István: « A magyar munkásvilág 1956-ban » (*Új Látóhatár*, München, 1976. 4. sz.).

A munkástanácsok forradalom alatti és utáni tevékenységének elemzése először Király Ernő könyvében kap helyet: *Die Arbeiterselbverwaltung in Ungarn — Aufstieg und Niedergang: 1956-1958* (Munkásönigazgatás Magyarországon — tündöklés és elbukás: 1956-1958)

(München, Oldenburg, 1961). Néhány eredeti dokumentum olvasható a *Szemle* 1960. április 4.-i számában és 1961. III. évf. 3. számában. A *Szemle* a Budapesti Központi Munkástanács két tagjának visszaemlékezéseit is közölte 1961. III. évf. 3. számában: Tanúságtétel — Sebestyén Miklós — Tőke Ferenc: « A Nagybudapesti Központi Munkástanácsról »; angolul pedig a *The Review* 1960. januári, 3. számában és 1961. III. évf. 2. számában jelentek meg. Ezek a folyóiratok a brüsszeli Nagy Imre Intézettel együtt megszűntek 1964-ben.

A Központi Munkástanácsról szóló legteljesebb beszámoló Balázs Nagy: « La formation du conseil central de Budapest en 1956 » (A Központi Munkástanács megalakulása Budapesten 1956-ban) a Nagy Imre Intézet kiadásában (bár nehezen hozzáférhető) (Brüsszel, 1961), míg Krassó Miklós, az a fiatal értelmiségi, aki elsőként tette meg a sorsdöntő javaslatot a központi tanács megalakítására, a *Red Weekly* című angol trockista folyóirat 1976-os, a 20. évfordulón megjelent számában kiadott « Interjú »-jában újabb adalékokkal szolgál ehhez a kérdéshez. E két utóbbi írás e sorok írójának *Eye-Witness* című gyűjteményében is megtalálható.

A munkástanácsokról a legteljesebb forrásgyűjtemény csak franciául olvasható — Jean-Jacques Marie és Balázs Nagy (szerk.): *Pologne-Hongrie 1956* (Lengyelország-Magyarország 1956) (Párizs, Etudes et Documentations Internationales, 1966). A kötet Tőke és Sebestyén cikkeinek teljesebb változatát is tartalmazza. Végül a jószemű olvasó nem kevés értékes információt találhat Molnár János könyvében: *A Nagybudapesti Központi Munkástanács* (Budapest, Akadémiai Kiadó, 1969).

Dokumentumok

A legfontosabb kormány- és pártnyilatkozatok, határozatok, napilapok vezércikkei, politikai vezetők beszéde, stb. megtalálhatók — Paul E. Zinner (szerk.): *National Communism and Popular Revolt in Eastern Europe* (Nemzeti kommunizmus és népfelkelés Kelet-Európában) (New York, Columbia University Press, 1956).

Felbecsülhetetlen értékű forrás a hivatalos és szabad (azaz kalóz-) rádiók magyarországi adásainak anyaga is, amelyet a SZER rögzített és adott közre: *A magyar forradalom és szabadságharc a hazai rádióadások tükrében: 1956 október 23 - november 9.* (New York, Free Europe Press, é. n.). Bár ez a gyűjtemény szinte hozzáférhetetlen, rövidített változata: *The Revolt in Hungary* (A magyarországi felkelés) címmel angolul, franciául, németül és egyéb nyelveken is megjelent. A rádióadások szövegének másik forrása a *Summary of World Broadcasts* (A világ rádióadásainak összefoglalója) a BBC Monitoring Service (BBC műsorfigyelő szolgálat) kiadásában jelenik meg.

Kiemelkedő értékű dokumentum az Egyesült Nemzetek Szervezete *Különbizottságának jelentése a magyar kérdéstről* 1957. VI. 12, amely mintegy ezeregyszáz szemtanúval készített interjú alapszik. A 25. évfordulóra ezt a fontos dokumentumot magyarul is megjelentette a müncheni *Nemzetőr*, sajnos olyan címen (« A forradalom tanúi, 1956 »), amelyből az olvasó nem sejtetheti, mit is tartalmaz ez a kötet. (L. fentebb a 8-33. oldalon közölt szöveget.) Egy másik Nyugaton készült jelentés a Szabad Szakszervezetek Nemzetközi Szövetségéé, amely először németül jelent meg: *Vier Tage Freiheit* (Négy nap szabadság) (Brüsszel, 1957), majd, változatlan címmel, angolul és magyarul is.

Ide tartozik az 1956 utáni fontosabb emigráns-szervezetek munkája és publikációs tevékenysége. Az egyik első ezek közül a *Magyar Bizottságé*, amely New Yorkban alakult, Kovács Imre, a Nemzeti Parasztpárt volt vezetője körül, azzal a kifejezett céllal, hogy « összefogja a háború utáni időszak demokratikus magyar politikai személyiségeit és az 1956-os forradalmárok és szabadságharcosok képviselőit ». 1958-ban a *Magyar Bizottság* adott ki hasznos cikkgyűjteményt a magyar történelemről és az 1956-os forradalomról — Imre Kovács (szerk.): *Facts about Hungary — The Fight for Freedom* (Tények Magyarországról — harc a szabadságért) (New York, 1958). Ugyanennek új, javított kiadása, amely több, az

első kiadásban nem szereplő fontos cikket tartalmaz, a tizedik évfordulóra, 1966-ban jelent meg.

Míg a *Magyar Bizottság* az emigrációnak idősebb és jobbra hajló ágát képviselte, az inkább szocialista orientációjú balszárny az 1959-ben Brüsszelben alapított *Nagy Imre Politikai és Társadalomtudományi Intézet*-ben tömörült. Az Intézet igazgatója, Heltai György, Nagy Imre utolsó kormányának külügyminiszter-helyettese volt, negyedévi folyóirata pedig a *Szemle*, amely angolul (*The Review* címmel) és franciául (*Etudes*) is megjelent. A *Nagy Imre Intézet* céljával tűzte ki a forradalomról szóló dokumentumok és egyéb anyagok gyűjtését és kiadását, és kapcsolatot létesített a nem-kommunista baloldallal, számos európai országban.

A *Szemle*, amely első hat számát (tkp. az I. és II. évf.) 1959 júniusa és 1960 szeptembere között bocsátotta ki, 1961 és 1963 között negyedévenként jelent meg (III., IV. és V. évf.), és haladó baloldali folyóirattá fejlődött, amely már nemcsak magyar vonatkozású kérdésekkel foglalkozott.

1959 októberében, a harmadik évfordulóra az Intézet konferenciát szervezett, amelyen különféle európai szocialista irányzatok képviselői vettek részt. A konferencia anyaga franciául jelent meg: *Contribution de la Révolution Hongroise à la Pensée Socialiste* (A magyar forradalom tanulságai a szocialista elmélet számára). Az Intézet jónéhány könyvet és brosúrát publikált magyarul és idegen nyelven, közöttük Molnár Mikló és Nagy László, Szász Béla, Nagy Balázs már említett könyvét, valamint a *Hungaricus* röpirat első részének angol és francia fordítását. A *Hungaricus* röpirat az 1956-os eseményeket és a történelemből levonható tanulságokat elemzi, Magyarországon íródott és titokban terjedt 1956-ban.

Az egyéb emigráns szervezetek és folyóiratok közül valószínűleg a legjelentősebb az *Irodalmi Újság*, amely Párizsban jelenik meg Méray Tibor szerkesztésében, a kéthavonkénti *Új Látóhatár* Münchenben (főszerkesztője Borbándi Gyula), és a jobboldali *Nemzetőr*, ugyancsak Münchenben. Különösen érdekes e folyóiratoknak a forradalom évfordulójára, legfőképpen a 10. és 20. évfor-

dulóra megjelent száma. A hatvanas évek elején, a Nagy Imre Intézet megszűnése után, egy rövid életű szélső baloldali, magát *Magyar Forradalmi Szocialisták Szövetségének* nevező trockista csoport tűnt fel, mely egy *Szocialista Forradalomért* című folyóiratot adott ki és megjelentette saját elemzését *Az 1956-os magyar forradalomról* címmel (Bázel, 1964).

Az egyetemi kutatási programok közül a legnagyobb és legfontosabb a *Columbia University Research Project on Hungary* (Columbia Egyetem Magyarországi Kutatási Programja), amelyet 1956 őszén, New Yorkban hoztak létre Hugh Roberts elnökletével. A kutatásvezető Alexander Dallin, az interjú-csoport vezetője Paul E. Zinner volt. Mintegy 250 mélyinterjú készült magyar menekültekkel Európa és Amerika különböző országaiban, 1956-ban és 1957-ben. A nagyon kevésbé megszerkesztett és szándékosan «nyitva hagyott» interjúk, annak ellenére, hogy túlnyomó részt városi középosztálybeli értelmiségiekkel készültek, a hétköznapi tapasztalatok és a forradalommal kapcsolatos attitűdök és érzelmek teljesen egyedülálló forrásanyagát képezik. Az interjúk angol nyelvű átírása (magyar nyelvű nincs) a Columbia Egyetem könyvtárában található.

Azok az interjúalanyok, akik a forradalom valamilyen aspektusáról különösen alapos ismeretekkel rendelkeztek, részletes beszámolót írtak a Program számára. A legfontosabbak a következők — György Heltai: *Hungary 1953-1956* (Magyarország, 1953-1956), mely felvázolja a forradalom politikai hátterét és az ellenzék fejlődését a sztálini rendszerben; István Mészáros: *Cultural Life in Hungary since 1948* (Kulturális élet Magyarországon 1948 óta) — nagyon világos összefoglalás a Lukács- és Déry-vitáról; Balázs Nagy: *The Petöfi Circle* (A Petöfi Kör) — a szervezet megalakulásának és működésének legteljesebb összefoglalása egyik volt titkára tollából; valamint Péter Kende: *The History of Szabad Nép* (A Szabad Nép története), és Miklós Molnár: *The History of Irodalmi Újság* (Az Irodalmi Újság története).

A Columbia Egyetem programja befejeződött anélkül, hogy összefoglaló tanulmány készült volna, de az interjúkat és egyéb anyagokat könyvük írásakor Ferenc A. Vali, Paul E. Zinner és Bill Lomax felhasználta.

Hivatalos magyar közlemények

Minden kommentár nélkül említjük a szovjet és magyar kormány hivatalos ideológiai álláspontjának rövid kifejtését, amely az 1956-os eseményeket az imperialisták-szította ellenforradalomnak minősíti; ld.: V. Leonov, *The Events in Hungary* (A magyarországi események) (Moszkva, Foreign Languages Publishing House, 1957); és Kállai Gyula: *A magyarországi ellenforradalom a marxizmus-leninizmus fényében* (Budapest, Kossuth, 1957).

Az események hivatalos interpretációjának részletesebb változatát a « Fehér Könyvek » sorozat: *Ellenforradalmi erők a magyar októberi eseményekben* (Budapest, Magyar Népköztársaság Minisztertanácsa Tájékoztatási Hivatala, 4. kötet, 1957) című kötete tartalmazza, melyet több nyelven adtak ki. Az ötödik kötet: *Nagy Imre és büntársai ellenforradalmi összeesküvése 1958-ban* jelent meg. Létezik egy « kis fehér könyvek » sorozat is az « ellenforradalmi eseményekről » a különféle magyar országrészekben és városokban; ezek felsorolása megtalálható Molnár János: *Ellenforradalom Magyarországon 1956-ban* c. alább idézett könyvének bibliográfiájában. E sorozat Magyarországon kívüli legteljesebb gyűjteménye valószínűleg a berni *Schweizerische Osteuropa Bibliothek*-ben található

Kádár János 1956 jellegéről szóló főbb beszédei, legalábbis azok, amelyeket a forradalom után mondott, a *Szilárd népi hatalom — független Magyarország* című kötetben (Budapest, Kossuth, 1958) jelentek meg.

Magyarországon jelentős dokumentum-anyagot gyűjtött és kutatásokat végzett az *MSZMP Központi Bizottsága Párttörténeti Intézete*, és 1958-ban közrebocsátotta egy gyűjtemény első kötetét: *Ellenforradalom Magyarországon 1956 — Tanulmányok* I. kötet (Budapest, Kos-

suth, 1958). A többi kötet még várat magára. Az a helyzet, hogy a Magyarországon készült legérdekesebb tanulmányok nehezen hozzáférhetők. Például Lovas Márton: *Mi történt Budapesten október 23-tól november 4-ig* (Budapest, Kossuth, 1957) című könyvecskéje, melyet 1957 tavaszán adtak ki és rögtön megjelenése után bevontak. Már elkészült tanulmányokat is kizárólag zártkörű terjesztésre szántak, tömegfogyasztásra alkalmatlannak ítélve őket — ilyen például a magyar párton belüli revizionista nézetek fejlődéséről szóló tanulmány: *A jobboldali nézetektől az osztályárulásig — Adalék Nagy Imrének és csoportjának elméleti és gyakorlati tevékenységéhez, 1947-1956* (Budapest, 1957), és Vass Henrik: *A magyarországi 1956 októberi ellenforradalom történetének néhány kérdése* (Budapest, Kossuth, 1958).

A mindenki számára hozzáférhető anyagokra visszatérve, az érdekesebbek közé tartozik Sólyom József és Zele Ferenc: *Harcban az ellenforradalommal* (Budapest, Móra Könyvkiadó, 1957), amely az «ellenforradalom áldozataival» készített interjúkon alapul, többek között megszólaltat két fiatal ávós sorkatonát, akik súlyosan megsebesültek, de csodával határos módon élve megúszták a budapesti pártház ostromát október 30-án. Hasonló írásokat találhatunk a *Szabadság, te szülj nekem rendet* (Budapest, Kossuth, 1970) c. kötetben is.

Az 1956-os eseményeknek, mint belső reakciók és ellenforradalmi erők szította megmozdulásnak részletesebb leírását kísérli meg az 1956 utáni Belügyminisztérium Vizsgálati Osztályának volt vezetője, Hollós Ervin: *Kik voltak, mit akartak?* (Budapest, Kossuth, 1967) (újabb, harmadik kiadása 1976-ban). Az «ellenforradalmárok» pereinek bírósági anyagára támaszkodva Hollós bemutatja több fegyveres csoport, munkástanács, forradalmi bizottság és jobboldali párt forradalom alatti működését Budapesten és vidéken — a rendőrség szemszögéből. Tudományosabb igényű munka Molnár János: *Ellenforradalom Magyarországon 1956-ban* (Budapest, Akadémiai Kiadó, 1967), amely a forradalomról Nyugaton megjelent beszámolók és tanulmányok elemzését és kritikáját tűzi

ki célul — végső soron azzal a szándékkal, hogy a rendszernek az eseményekről szóló hivatalos verzióját törvényesítse. Gondosan olvasva talán még ez a legjobb bevezető a magyar forradalom Magyarországon hozzáférhető irodalmába.

Mind Molnár, mind Hollós írt a forradalom valamely speciális eleméről. Molnár János könyalakban megjelent disszertációja: *A Nagybudapesti Központi Munkástanács* (Budapest, Akadémiai, 1969), amelyben megint csak gondosan olvasva sok értékes, mind Magyarországon, mind Nyugaton nehezen vagy alig hozzáférhető információ fedezhető fel. Hollós Ervin, Lajtai Verával részletes leírást tett közzé az október 30.-i Köztársaság téri vérontásról: *Köztársaság tér 1956* (Budapest, Kossuth, 1974).

Nem feledkezhetünk meg egy, a nyugati emigránsok között rossz tapasztalatokat szerzett s a rendszer kebelébe visszatért « forradalmárról », akinek könyve végső soron a rendszer propagandáját szolgálja — Szabó Miklós: *Foglalkozásuk — emigráns* (Budapest, Kossuth, 1959), mely számos nyugati nyelven is megjelent. Befejezésül még egy munkát említünk, amely az « ellenforradalom » előkészítésében és kirobbantásában erősen hangsúlyozni igyekszik a nyugati imperialista erők befolyását — Berecz János: *Ellenforradalom tollal és fegyverrel, 1956* (Budapest, Kossuth, 1969). Ideológiai torzsága ellenére ez a könyv sem haszontalan, pl. elismeri, hogy léteznek börtönben keletkezett Nagy Imre-írások, Berecz a következőképpen hivatkozik rá: *Gondolatok — Emlékezések* (Snagov, Románia, 1956-7). E Nagy Imre-mű kiadása úgylátszik még várat magára.

A szovjet beavatkozást helyeslő, Magyarországon kívül megjelent írás kevés van, és ezek is korlátozott értékűek. Gyakran csak politikai célból íródtak, a magyarországi helyzet igen gyatra ismeretében. Azok közül, amelyek némiképp használhatók, Charlie Coutts és André Stil munkáját már említettük. Legyen elég még egy ilyen mű, Herbert Aptheker: *The Truth about Hungary* (Mi az igazság Magyarországal kapcsolatban?) (New York, Mainstream, 1957), tipikus és szomorú példa arra, amikor egy rosszul tájékozott író tájékoztatni igyekszik a

tájékoztatlan olvasót. Talán valamivel hasznosabb *La Révolution Hongroise vue par les Partis Communistes de l'Europe de l'Est* (A magyar forradalom a kelet-európai kommunista pártok szemével) (Párizs, 1957), amely részleteket közöl a kelet-európai kommunista pártok hivatalos lapjaiból, valamint a szovjet, magyar és jugoszláv kormány- és pártvezetők 1956 őszén tett nyilatkozataiból.

Kommentárok

Köztudott, hogy a magyar forradalom drámai, mélyreható befolyást gyakorolt egy egész nemzedék baloldali értelmiségére Nyugaton, s noha e jelenség irodalma nem áll épp e jelen tanulmány középpontjában, feltétlenül érdemes megemlíteni néhány olyan írást, amely megkísérelte a magyar forradalomnak a politikai elmélet és a szocialista gondolkodás fejlődésére gyakorolt hatását megfogalmazni.

A legtöbbet emlegetett tanulmányok közül joggal emelkedik ki Jean-Paul Sartre: « *Le Fantôme de Staline* » (Sztálin kísértete), mely először a *Les Temps Modernes* 1956. nov. - 1957. jan-i számában jelent meg, majd újranyomták a *Situations VII*-ben (Párizs, Gallimard, 1968), s később angolul is megjelent: *The Spectre of Stalin* (Ua.) (London, Hamish Hamilton, 1969). Hasonló hírnévre tett szert, bár egészen más politikai beállítottságú Hannah Arendt: « *Reflections on the Hungarian Revolution* » (Elmélkedések a magyar forradalomról) c. cikke (*Journal of Politics*, Florida, 1958. 20 sz.), melyet újra kiadtak a szerző *The Origins of Totalitarianism* (A totalitáriánizmus eredete) (London, Allen & Unwin, 1958) című könyve utószavaként.

Azok közül, akiket a magyar forradalom legmélyebben érintett és akik legvilágosabban felismerték fontosságát a szocialista elmélet és gyakorlat további fejlődése szempontjából, kiemelkedik a volt trockisták egy csoportja, amely az 1949-ben Párizsban alapított *Socialisme ou Barbarie* (Szocializmus vagy barbárság) című folyóirat és a Detroitban kiadott *Correspondence* (Levelezés) című folyóirat körül gyülekezett. A *Socialisme ou Barbarie*

huszadik számában (1956. dec - 1957. február) két cikk jelent meg a magyar forradalomról — Claude Lefort: « L'insurrection hongroise » (A magyar felkelés) és Pierre Chaulieu (Cornelius Castoriadis írói neve): « La révolution prolétarienne contre la bureaucratie » (Proletárforradalom a bürokrácia ellen). Mindkettő úgy fogja fel a magyar forradalmat, mint a munkások felkelését a bürokratikus állam ellen. Egyidejűleg C.L.R. James író, az amerikai csoport tagja, szintén felismerte a munkásfelkelés jelentőségét « The Hungarian Workers' Councils » (A magyar munkástanácsok) című tanulmányában, amely először a *Facing Reality* (Szembenézni a tényekkel) című könyvében jelent meg, majd nemrégiben új cikkgyűjteményében újra kiadták: *The Futur in the Present* (A jövő a jelenben) (London, Allison & Busby, 1977).

Húsz évvel később mind Castoriadis, mind Lefort újra foglalkozott a magyar forradalom jelentőségével az amerikai újbaloldali *Telos*-ban, 1956 huszadik évfordulóján — Cornelius Castoriadis: « The Hungarian Source » (A magyar forrás) és Claude Lefort: « The Age of Novelty » (Az újdonság kora), mindkettő *Telos*, New York, 1976 ősz, 29. számában. E tanulmányok 1977-ben franciául is megjelentek: a *Libre* c. sorozatban (Párizs, Petite Bibliothèque Payot, 315). Lefort egy rövidebb fejtegetése a jelen kötetben olvasható (75-83. o.).

A magyar forradalom hatása természetesen Kelet-Európában is érződött. Az 1968-as Prágai Tavasz egyik figyelemre méltó apró eseménye volt az a cikk, amely Nagy Imre kivégzésének tizedik évfordulójáról emlékezett meg és Nagy Imrét « a demokratikus és nemzeti jellegű szocializmus reprezentatív úttörőjének » nevezte a Cseh Írószövetség folyóiratában (Osvald Machatka, « Szintén egy évforduló », *Literární Listy*, Prága, 1968. június 13). Lásd fentebb ugyancsak a jelen kötetben.

A magyar forradalom jelentőségét elismerni vonakodók közé tartozik, paradox módon, a mai magyar ellenzék egy része, akik számára 56 « csak egy minél hamarabb elfelejtendő fiaskót » jelent, illetve akiknek — koruknál fogva — « 56 már történelem ». (Lásd: Gabriel Becker: « The Left in Hungary » (A magyar baloldal) *Critique*,

Glasgow, 1978. 9 sz.). Hasonló álláspontot képvisel egy másik magyar ellenzéki: « az 1968-as csehszlovákiai események ... fontosabbak voltak számunkra, mint 56. Mihály Vajda: « Das Ende des Reformgedankes ») (A reformgondolkodás alkonya) (Info., Sozialistisches Osteuropakomitee, Berlin, 1978. 30 sz.).

Újabban azonban « 56 örökségének » egyre tudatosabb elismerése figyelhető meg. Gyakori az a felismerés, hogy eme örökség vállalása nélkül — mint azt végül Vajda is elismeri — « nem képzelhető el valódi ellenzéki magatartás, de még a rendszer bírálata sem ».

Meg nem jelent művek

Ahogy az lenni szokott, azok a művek, amelyeket leginkább szeretnénk belevenni bibliográfiánkba, vagy még nem jelentek meg, vagy éppenséggel meg sem íródtak.

A magyar forradalommal kapcsolatban óhatatlanul felmerül egy csomó könyv, amely még nem jelent meg, talán soha nem is fog, de amelyre igen nagy szükség lenne.

Még mindig él jónéhány olyan politikus, aki a Rákosi-korszakban volt aktív, s aki a forradalomhoz vezető eseményekről való tudásunkat nagy mértékben gyarapíthatná. Még él az 1956. november 1-én alapított MSZMP szervezőbizottságának több tagja, akik a forradalom döntő napjairól sok belső értesüléssel rendelkeznek. Még mindig felkutatható a Nagy Imre-per néhány túlélője.

Néhányan az említettek közül talán már megírták visszaemlékezésüket. Néhányan talán már hozzájárultak emlékirataik majdani kiadásához. Reméljük, hogy a késlekedők is tollat ragadnak, akik pedig már megtették, nem aszalják kéziratukat a fiókban az örökkévalóságig. Még sok minden nem hangzott el. Még sok minden tisztázandó. 1981, a magyar október huszonötödik évfordulója éppen alkalmas kezdet lenne.

Mivel a jelen tanulmány egy percig sem állítja, hogy teljes bibliográfiát kínál, helyénvaló az olvasót néhány korábbi, részleges és teljesebb irodalomjegyzékkel megismertetni.

Az egyik elsőként megjelent bibliográfia Sztáray Zoltán: *Books on the Hungarian Revolution — A Bibliography* (Könyvek a magyar forradalomról — bibliográfia) (Brüsszel, Nagy Imre Intézet, 1960). Ezt hamarosan követte Vissi György bibliografikus tanulmánya: «A magyar forradalom irodalmának mérlege» (*Szemle*, 1961. október, III. évf. 4 sz.), Gosztonyi Péter rövid bibliográfiája: «Die Ungarische Revolution von 1956» (Az 1956-os magyar forradalom) a *Jahresbibliographie — Bibliothek für Zeitgeschichte*-ben jelent meg (Stuttgart, 1963. 35. évf.).

A legteljesebb, mintegy húsz nyelvből összeállított irodalomjegyzék — I. L. Halasz de Beky: *A Bibliography of the Hungarian Revolution 1956* (Az 1956-os magyar forradalom bibliográfiája) (Toronto, University of Toronto Press, 1963) (későbbi kiegészítésekkel). Emellett rövid, de meglehetősen átfogó, nagyon hasznos bibliográfia található az Aczél Tamás szerkesztette *Ten Years After* című kötetben Stephen Barlay összeállításában. Az újabb irodalomról Molnár János (1967), Molnár Miklós (1968 és 1971) és Bill Lomax (1976) könyve tartalmaz jól használható rövid irodalomjegyzéket.

Végül, az általánosabb magyarországi történelem kérdéseit tekintve megemlíthetjük Kabdedó Tamás hosszú bevezetővel ellátott átfogó, annotált bibliográfiáját: *Hungary* (Oxford, Clio, 1980).

Szabad fórum

KOVÁCSHAZY KÁZMÉR VITÁJA
BORSODY ISTVÁNNAL

Kedves Magyar Füzetek!

Nagy örömmel, érdeklődéssel, sőt élvezettel olvastam a Magyar Füzetek 6. számában Borsody István « A közép-európai nemzeti államok kialakulása és a magyar nemzeti kérdés » c. átható tanulmányát elsőszámú nemzeti problémánkról.

E tanulmány egy másik nagy előnye, hogy vitaindító. Éppen ezért szeretnék udvariasan, barátságosan, de keményen vitába szállani a cikk zárókövetkeztetéseivel.

Mindenekelőtt hadd idézzek belőle néhány sort: « Közvetlen segítő akcióra a kisebbségeink érdekében csak a magyar kormány lehet alkalmas... Csak a magyar kormány hangját fogja a világ igazán meghallani, ha a világ közvéleményének mozgósítása válik szükségessé, mint ahogy az véleményünk szerint máris, sőt régóta esedékes. » Majd máshol: « Illuzórikus az az elképzelés, hogy az emigráns magyarság egyedül eredményesen veheti fel a harcot a magyar kisebbség jogaiért. Míg a magyar kormány a szavát sem hallatja, minden emigráns erőlködés csak alkalmi, elszigetelt, tiszavirág életű siker lehet. »

A cikk azonban nem közli: miért csak a magyar kormány alkalmas segítő akcióra? Miért nem lehet eredményes az emigrációs magyarság harca?

Bizony e kérdésekre nincs és nem is lehet válasz.

Mióta a kommunista rendszer uralomra került Magyarországon, Moszkva a külpolitikai autonómia legkisebb részecskéjét sem hagyta meg a magyar kormányoknak. Következésképpen nem is rendelkeztek vele

(kivéve Nagy Imre legutolsó kormányát), és semmi ok sincs arra, hogy a belátható jövőben ez a helyzet megváltozzék. Teljesen illuzórikus lenne tehát egy magyar kormánytól nemzeti érdekeink védelmét elvárni.

Harminchárom esztendőn, egy harmad századon keresztül a hivatalos Magyarország semmit nem tett a kisebbségek védelmében. Ha még egy harmadot kell arra várni, amíg elhatározza magát a kisebbségek ügyének fölkarolására, addigra a romániai és szlovákiai sovinszta rendszerek kisebbségeinkben helyrehozhatatlan, létezésüket fenyegető károkat tehetnek. A magyar kormányoktól elvárni a magyar kisebbségek megsegítését tehát nemcsak illuzórikus, hanem veszélyes is.

Veszélyes még egy másik okból kifolyólag is. Tegyük föl egy pillanatra, hogy a Szovjetunió megengedné a magyar kormánynak az ezzel való foglalkozást. Ez pokolgép lenne. Ismét kompromittálná, ezúttal talán véglegesen, nemzeti igazságkeresésünket, mint ahogy a fasiszta-náci segítség kompromittálta a két háború közt a Horthy-féle revizionista politikát. A mai román szociál-nacionalista propaganda még most is kihasználja ezt a tényt. Elég, hogy Illyés Gyula megemlítsa a romániai magyar kisebbség helyzetét (Románia megnevezése nélkül) és Bukarestben már le is horthistázzák, mintha nem a brutális asszimilációs kísérletek lennének fasiszta jellegűek, hanem a kisebbség védelmezése. Ugyanez vár ránk, ha a magyar kormány foglalkozik az üggyel. Hiszen a román propaganda máris azt akarja elhitetni a nyugati közvéleménnyel, hogy egy « Erdély ellen irányuló szovjet-magyar diverzióról » van szó (Bulletin de l'Association des Français d'origine roumaine). És kétségtelen, hogy a mai magyar kormány minden ilyen jellegű megmozdulását a Szovjetuniótól kiinduló diplomáciai tevékenységnek tudná be a nyugati közvélemény. Le kell mondanunk arról, hogy a kisebbségeinkért folytatott harcot egy függőségi viszonyban álló magyar kormánytól várjuk. Sőt, egyszer és mindenkorra le kell szoknunk arról, hogy imperializmusokra támaszkodjunk nemzeti igazságunk kiharcolásáért. Vélt vagy tényleges támogatásuk csak hátrányos. A

legokosabb, amit a mai magyar kormány tehet: a hallgatás. Meg kell hagyni, ezt nagyon is szorgalmazza.

Ezzel szemben az emigrációnak kötelessége fölhívni a világ közvéleményének a figyelmét az utódállamokban a magyar nemzetiség ellen elkövetett jogsértésekre. « Az emigráns erőlködése » nemcsak « alkalmi, elszigetelt, tisztavirág életű sikert » hozhat, mint ahogy ezt Borsody állítja. Ha valaki, mi magyarok ezt jól tudjuk. Minő eredményeket ért el néhány évtized alatt a beneši emigrációs propaganda! Úgy hiszem, a cseh emigrációnak a századforduló körüli tevékenysége például szolgálhatna nekünk.

Köztudomású, hogy a szocialistának nevezett államok nagyon is tartanak a nyugati közvéleménytől. Ez nekünk, magyar emigrációnak, eszközt ad kezünkbe. Különösen Romániát illetően, mely hintapolitikája érdekében még jobban rászorul a nyugatra, mint a brezsnyevista Csehszlovákia. Borsody megállapításával ellentétben tehát az emigráció föladatának tudom, hogy a nyugati közvéleményt minél hatékonyabban informálja a magyar kisebbségeket érő jogsértésekről, hogy ezáltal az utódállamokat fékezzük asszimilációs terveik megvalósításában és a magyar kisebbség számára megkönnyítsük — a túlélést.

De ezzel egy második célunk is lehet. Anélkül, hogy csak legkisebb kifejezést is adjunk holmi reviziós álmoknak, föl kell ébresztenünk a nyugati közvéleményben egy bizonyos rossz lelkiismeretet a magyar ügy iránt. Éreznie vagy tudnia kell, hogy a XX. században valami nagy igazságtalanság történt a Duna-Tisza táján. Így remélhető csak, hogy amikor a legközelebbi kártyakiosztásra sor kerül (mert mindig is volt és mindig is lesz), jobb indulatokkal gondolnak majd ránk, mint előző alkalmakkor.

Ha ezekből a szempontokból indulunk ki, minden olyan emigrációs körökben írt könyv, cikk, sor vagy szó, amely a kérdést türelmes hangon és szenvedély nélkül a világ közvéleménye elé viszi, hasznosan helyettesíti a magyar kormány nem létező és nem kívánatos akcióját a magyar kisebbség ügyében.

1980 nyarán

Kovács házy Kázmér
(Párizs)

Tanulmányomban az idézett és kifogásolt passzuson kívül még a következőket is mondtam: « A nyugati demokráciák országaiban élő magyarok erkölcsi és szellemi kötelessége, hogy amennyire csak tehetik, következetesen és tárgyilagosan tájékoztassák a világ közvéleményét a magyar kisebbségről. » Vagyis egyetlen szóval nem elleztem, hogy mi, külföldön élők tegyünk meg minden tőlünk telhetőt a világ tájékoztatására. Részemről az ilyesmi annál furcsábban hangzanék, mivel több mint harminc éve úgyszólván minden, amit angolul írtam, a közép-európai nemzetiségi problémákkal foglalkozott.

Tanulmányomban viszont különbséget tettem a « tájékoztatás » és a kisebbségeink érdekében kifejtendő « közvetlen segítő akció » között. Az előbbivel kapcsolatban utaltam annak « tiszavirág életű » hatására — míg az utóbbival kapcsolatban — hivatkoztam a magyar kormány kívánatos szerepére a « valóságcs eredmények » elérése érdekében.

Véleményemet ezügyben Kovácsházy érvelésének gondos tanulmányozása ingatta meg. Belátom viszont, hogy tanulmányomban a szóbanforgó kérdéseket nem fejtettem ki eléggé világosan. Hadd fűzzem hát ahhoz, amit írtam, röviden még a következőket:

1. Mivel külföldön élő magánszemélyek vagyunk, tájékoztató munkánk sohasem lehet annyira eredményes, mint amilyen a magyar kormányé lehetne. Már azért sem, mert nem férhetünk hozzá azokhoz az eszközökhöz, akár nemzeti, akár nemzetközi viszonylatban, amelyek kizárólag kormányok számára állanak rendelkezésre. Továbbá, a valóság az, hogy a világ közvéleménye inkább hallgat a kormányok szavára, mint magánszemélyek véleményére — különösen, ha a magánszemélyek külföldön és békeidőben operálnak; háborús időben, vagy valami kifürkészhetetlen forradalmi változás esetén, természetesen a helyzet teljesen megváltozhat.

Jelen külföldi helyzetünk távolról sem tekinthető normális békeidőnek. Viszont a valóság az, hogy kisebbségi panaszaink nem népszerűek a világban — amint azt

mindenki tapasztalhatta, aki ilyenfajta tájékoztató munkával kísérletezett. Amíg a magyar kormány hallgat, a mi magános panaszaink csak még nehezebben juthatnak el a világ füléhez.

2. A közvetlen segítő akciót illetőleg, vagyis ami a kisebbségeink helyzetének tényleges megjavítását illeti, mi úgyszólván teljesen tehetetlenek vagyunk. Igaz, elérhetünk « tiszavirág életű » tájékoztató sikereket, vagyis felhívhatjuk a világ figyelmét — ám ténylegesen, intézményes változást, amin kisebbségeink életben maradása múlik, elképzelni sem tudom, hogyan érhetnénk el. Partnerként ilyen terepen — akár nemzeti, akár nemzetközi viszonylatban — komolyan csak kormányok jöhetnek számításba.

3. Ami a Szovjetunió szerepét illeti, én semmi segítség elfogadásától nem riadnék vissza kisebbségeink érdekében. Bár csak láthatnám a Szovjetunió hajlandóságát, hogy segítséget ajánlana. Ügyünk « kompromittálásától » csöppet sem tartanék. A két homlokegyenest ellentétes hatalom — a fasiszta és a kommunista — segítsége ugyanabban az ügyben (amitől Kovácsházy tart) szerintem csak azt bizonyíthatná a világ szemében, hogy igazunkat még a magukat egymástól legtávolabb állónak valló rezsimek is elismerik.

4. A « legközelebbi kártyakiosztást » illetőleg, bevalom, fogalmam sincs, lesz-e ilyen, s ha lenne, mikor és milyen lenne. Csak annyit mondhatok: nézetem szerint a múlt « kártyakiosztásai » nem hozhatók okvetlenül közös nevezőre, mint ún. történelmi tanulságok. Vagyis a múlt tapasztalatai nem szolgálhatnak okvetlenül támpontul a « legközelebbi » mikéntjének találgatásánál. Engem különben is elsősorban az érdekel, mit tehetünk a *jelenben* kisebbségeink érdekében.

5. Végül a « beneši emigrációs propaganda ». Erről annyi legenda kering magyar fejekben, hogy azt sem tudom, hol kezdjem. Mégis megpróbálom.

A beneši, illetve masaryki korszakban (mert a « századfordulón », amire Kovácsházy utal, Masaryk volt a szellemi főnök) a csehek igen pragmatikusan irányított-

ták nemzeti politikájukat. Mint Csehszlovákiában felnőtt magyar, a helyszínen tanulmányozhattam politikai sikerük titkát. Nagyonis híve vagyok, hogy a csehek példájára cselekedjünk. De csak taktikailag, nem tartalmilag. Mert óvakodjunk történelmi gyűlölettől terhes nacionalizmusuk követésétől!

Taktikailag a cseh példa arra tanít, hogy az adott helyzethez alkalmazkodva a mindenkori hatalmakkal egyetértésben, és az ő érdekeikkel összhangban, az ő segítségüket nyerjük meg nemzeti céljaink eléréséhez, amire saját erőnkől nem lennénk képesek.

A századforduló idején a csehek nem folytattak « emigrációs » propagandát. Külföldön, a századforduló körül franciák (Louis Eisenmann, Ernest Denis) és az angolok Scotus Viator, vagyis Robert W. Seton-Watson, meg H. Wiskham Steed) kezdték felfedni az osztrák-magyar dualizmus szépséghibáit a csehek részvétele, vagy akárcsak bátorítása, vagy felkérése nélkül. A franciák főleg azért, mert a szlávok szövetségét keresték a németek hátában keleten. Az angolok pedig valamivel okosabban azért, mert a Habsburg monarchiát szerették volna a dualizmus reformjával erősebbé tenni, az őket is nyugtalanító német hatalom ellensúlyozására, az európai hatalmi egyensúly hagyományos brit receptje szerint.

A cseh függetlenségi harc későbbi emigránsai jártak külföldön és korán kiművelték magukat későbbi, akkor még előre nem látható külföldi szerepükre, de a világháború kitöréséig főleg otthon dolgoztak és a meglévő Habsburg rendszerrel kollaborálva a Monarchia demokratikus federális megreformálásán fáradoztak.

Akár szem előtt tartjuk a cseh példát, akár nem, nyilvánvaló: saját jól felfogott érdekünk azt kívánja, hogy ma a meglévő hatalmi viszonyok közt keressük annak módját, miképp segíthetünk szomszédaink uralma alatt élő kisebbségeinken — nem pedig valami eljövendő « legközelebbi kártyakiosztás » elképzelései szerint. Ezért hangsúlyoztam tanulmányomban a mindenkori magyar kormány segítő akcióinak fontosságát.

6. És hadd tegyem még hozzá, ha már « emigrációs propagandáról » beszélünk: véleményem szerint elhibázott dolog a kisebbségeink érdekében kifejtett mai emigráns propagandának folyton dühös antikommunista élt adni. Amikor ugyanis magyar kisebbségeink alapvető emberi és nemzeti jogaiért szállunk síkra, elsősorban a nacionalizmus kilengései ellen küzdünk. Paradox módon, a kommunizmus ebben a küzdelmünkben inkább szövetségeseink, mint ellenségünk. A kommunista ideológia a nacionalizmus korában a többnemzetiségű társadalmak problémáinak megoldására az egyenlőség elvei szerint elméletileg úgyszólván tökéletes terveket dolgozott ki, míg a nyugati demokráciák, sajnos, ideológiailag megrekedtek az egynyelvű nemzeti állam nacionalista kátyujában. Emigráns propagandánk egyik fontos feladata, hogy a kommunista rezsimeken, amelyek kisebbségeink fölött uralkodnak, számon kérjük saját marxista ideológiájuk gyakorlati érvényét.

Kovácsháznak igaza lehet: az elméleti marxista elvekhez igazán hű tetteket várni, vagy kívánni kommunista kormányoktól — akár magyartól, akár mástól — meddő és naív törekvés. De nevezzük akárminek, mégis mint « emigráns propagandát » jobbnak tartom, mint a « legközelebbi kártyakiosztásra » váró spekulálást. A két naivítás között az előbbi nekem reálisabbnak tűnik. Vagy talán mind a kettőn érdemes gondolkodnunk és kérdésről további eszmét cserélnünk.

1981 tavaszán

Borsody István
(Pittsburgh)

Sajnos a további eszmecserét megakadályozta Kovácsházy Kázmér hirtelen halála. A Párizsban élő 46 éves pénzgazdász a magyar kisebbségéért folytatott harc példamutató önkéntese volt. Elhunytja fájdalmas veszteség.

Publications Estoup

75 013 - PARIS